

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Η έννοια του χρήματος στις παιδικές ηλικίες

Τόμος Α

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

ΜΑΙΡΗΣ Γ. ΡΕΜΠΙΑΤΣΟΥΛΕΑ

A.M.: 132009004

Διπλωματούχου Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Βασιλική Πέννα
Επίκουρος Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Νομισματικής και
Σιγίλλογραφίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες καθηγητές: Ευάγγελος Προτοπαπαδάκης
Λέκτορας Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Κωνσταντίνα Κοτταρίδη
Λέκτορας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Ιούλιος 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ	3
1.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
1.2. Η ΗΘΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	4
1.2.1. Αρχαιότητα και χρήμα	4
1.2.2. Χριστιανισμός και χρήμα	10
1.2.3. Νεώτερες απόψεις και χρήμα	15
1.3. ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ: Εννοιολογικές προσεγγίσεις και ανθρώπινες αντιδράσεις	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ	22
2.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	22
2.2. ΟΙ ΜΥΘΟΙ ΤΟΥ ΑΙΣΩΠΟΥ	26
2.2.1. Α΄ κατηγορία: Συνέπειες της πλεονεξίας	29
2.2.2. Β΄ κατηγορία: Αντιπαράθεση ολιγαρχών - πλεονεκτών	30
2.2.3. Γ΄ κατηγορία: Αλλοτρίωση χαρακτήρα	32
2.3. ΤΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΤΟΥ ΧΑΝΣ ΚΡΙΣΤΙΑΝ ΑΝΤΕΡΣΕΝ	34
2.4. ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΜΕΓΑ	40
2.4.1. Α΄ κατηγορία: Επιβράβευση του ήρωα	42
2.4.2. Β΄ κατηγορία: Συνέπειες της ανθρώπινης απληστίας	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ	48
3.1. Η ΕΡΕΥΝΑ	48
3.2. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ	53
3.2.1. Μαθητές Τάξεων Νηπιαγωγείου – Προνήπια – Νήπια (4 ½-6 ετών)	53
3.2.1.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων	53
3.2.1.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση	55
3.2.1.3. Εικαστικές απεικονίσεις	57
3.2.2. Μαθητές Α΄ Τάξεων Δημοτικού (6-7ετών)	57
3.2.2.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων	57
3.2.2.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση	59
3.2.2.3. Εικαστικές απεικονίσεις	59
3.2.3. Μαθητές Β΄ Τάξεων Δημοτικού (7-8 ετών)	60

	Σελ.
3.2.3.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων	60
3.2.3.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση	62
3.2.3.3. Εικαστικές απεικονίσεις	62
3.2.4. Μαθητές Γ' τάξεων Δημοτικού (8-9 ετών)	63
3.2.4.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων	63
3.2.4.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση	64
3.2.4.3. Εικαστικές απεικονίσεις	65
3.2.5. Μαθητές Δ' τάξεων Δημοτικού (9-10 ετών)	65
3.2.5.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων	65
3.2.5.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση	67
3.2.5.3. Εικαστικές απεικονίσεις	67
3.2.6. Μαθητές Ε' τάξεων Δημοτικού (10-11 ετών)	68
3.2.6.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων	68
3.2.6.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση	70
3.2.6.3. Εικαστικές απεικονίσεις	71
3.2.7. Μαθητές Στ' τάξεων Δημοτικού (11-12,5 ετών)	72
3.2.7.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων	72
3.2.7.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση	73
3.2.7.3. Εικαστικές απεικονίσεις	74
3.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	74
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	79
4.1. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	79
4.2. ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	81
4.2.1. Βασικές αρχές του εκπαιδευτικού προγράμματος	82
4.2.2. Ενδεικτικές δραστηριότητες του προγράμματος	83
4.2.3. Εκπαιδευτικά παιχνίδια	87
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	93
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	95

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ρόλος και η θέση που κατέχει το χρήμα στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, οι επιρροές του στον ανθρώπινο χαρακτήρα και τις διαπροσωπικές σχέσεις και ο τρόπος διαχείρισής του, είναι ένα κοινωνικό ζήτημα, που άμεσα και έμμεσα επηρεάζει όχι μόνο τους ενήλικες, αλλά και τα παιδιά, σαν νεώτερα μέλη ενός οργανωμένου κοινωνικού συνόλου. Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως τίτλο, «Η έννοια του χρήματος στις παιδικές ηλικίες» και σκοπός της είναι μια απόπειρα διερεύνησης, εντοπισμού και καταγραφής του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται την έννοια του χρήματος και εάν τα ίδια τα παιδιά, ως μαθητές, υποβάλλονται ή όχι σε μια στοιχειώδη εκπαίδευση, που να περικλείει μια ανθρωπιστική και παιδαγωγική αντιμετώπιση της έννοιας και της ηθικής του χρήματος.

Η δομή περιεχομένου της εργασίας είναι η εξής:

Το πρώτο κεφάλαιο, *Άνθρωπος και Χρήμα*, ξεκινά με μια εισαγωγή, που παράλληλα είναι και μια αναφορά στις εννοιολογικές εκδοχές της λέξης χρήμα, ενώ ακολουθεί το υποκεφάλαιο, *Ηθική Θεώρηση του Χρήματος*. εδώ ξεδιπλώνεται μια ιστορική αναδρομή στο πέρασμα των αιώνων των αντιδράσεων των αρχαίων και σύγχρονων φιλοσόφων, θεολόγων και οικονομολόγων, απέναντι στο χρήμα και το διακαή πόθο του ανθρώπου να το κατακτήσει και τέλος κλείνει με το υποκεφάλαιο, *Ηθική του Χρήματος*, όπου καταγράφονται εννοιολογικές προσεγγίσεις και ανθρώπινες αντιδράσεις, απέναντι στη θέση που έχει το χρήμα στην καθημερινή μας ζωή.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, *Χρήμα και Παιδική Διαπαιδαγώγηση*, προηγείται μια εισαγωγή στο ελληνικό και παγκόσμιο φάσμα της παιδικής λογοτεχνίας, σε σχέση με τον τρόπο που διαχειρίζονται οι συγγραφείς την έννοια του χρήματος μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα. Ακολουθούν τρία υποκεφάλαια – αφιερώματα στους *Μύθους του Αισώπου*, στα *Παραμύθια του Χανς Κρίστιαν Άντερσεν* και στα *Λαογραφικά Παραμύθια του Γεωργίου Α. Μέγα*, με συνοπτική αναφορά των περιεχομένων των έργων τους, που έχουν συνάφεια με το αντικείμενο μελέτης της εργασίας.

Το τρίτο κεφάλαιο, *Το Παιδί και η Έννοια του Χρήματος*, είναι αφιερωμένο στην έρευνα, η οποία ως επιδιωκόμενο στόχο είχε την διερεύνηση και καταγραφή του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά (4,5-12,5 ετών) αντιλαμβάνονται την έννοια

του χρήματος. Σ' αυτό το κεφάλαιο βρίσκονται τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου, επιμέρους σχόλια και συμπεράσματα των απαντήσεων και των εικαστικών απεικονίσεών τους, καθώς και η γενικότερη εικόνα που προκύπτει από την έρευνα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, *Ο Ρόλος του Σχολείου*, γίνεται μια επισκόπηση της σύγχρονης εκπαιδευτικής πραγματικότητας, με γνώμονα μια πιθανή ή όχι οργανωμένη οικονομική εκπαίδευση των μαθητών, μέσω των επίσημων προγραμμάτων του Υπουργείου και τέλος ακολουθεί ένα προτεινόμενο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Εκεί περιγράφονται ενδεικτικές δραστηριότητες που το πλαισιώνουν, όπως επίσης και δύο προτεινόμενα εκπαιδευτικά παιχνίδια (το α' παιχνίδι για παιδιά 4,5-7,5 ετών και το β' παιχνίδι για παιδιά 7,5-12,5 ετών). Τέλος, ακολουθεί ο επίλογος της εργασίας και τα συμπεράσματα.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Επιβλέπουσα Καθηγήτρια της παρούσας εργασίας, Δρ. Βασιλική Πέννα, Επίκουρο Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Νομισματικής και Σιγίλλογραφίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, για τις ανεκτίμητες επιστημονικές υποδείξεις της, το αμείωτο ενδιαφέρον και τη συστηματική καθοδήγησή της, τόσο στο θεωρητικό κομμάτι του έργου, όσο και στη διάρκεια της ερευνητικής προσπάθειας. Θεωρώ, ότι οι πολύτιμες συμβουλές και γνώσεις της, οι εύστοχες και ουσιώδεις παρατηρήσεις της, και η ηθική υποστήριξή της, συνετέλεσαν σε καθοριστικό βαθμό, ώστε να επιτευχθούν οι επιδιωκόμενοι στόχοι της εργασίας αυτής και να καταλήξει στην τελική της μορφή.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες, επίσης θα ήθελα να απευθύνω προς τους καθηγητές της Επιτροπής κ. Ευάγγελο Πρωτοπαπαδάκη, Λέκτορα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και κ. Κωνσταντίνα Κοτταρίδη, Λέκτορα του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για τη σημαντική επιστημονική υποστήριξή τους. Θεωρώ, επίσης, υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω το φιλόξενο και υπεύθυνο προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καθώς και το άρτια καταρτισμένο διοικητικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για τη σημαντική και συνεχή βοήθεια που μου παρείχαν.

Τέλος, από καρδιάς θα ήθελα να καταθέσω τις ευχαριστίες μου προς όλους τους λειτουργούς της Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Μεσσηνίας, στους αγαπητούς μικρούς και μεγάλους μαθητές των σχολείων που συμμετείχαν στην έρευνα και βέβαια, σε όλα τα προσφιλή μου πρόσωπα για την αρωγή, που μου προσέφερε το καθένα, με τον ιδιαίτερο και μοναδικό τρόπο του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ

1.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η λέξη χρήμα/χρήματα στη νεοελληνική της εκδοχή προσδιορίζει πρώτον, «το οικονομικό αγαθό που είναι κοινώς αποδεκτό, ως μέσο με το οποίο μπορεί κανείς να αγοράζει και να πουλά άλλα αγαθά και υπηρεσίες (να συναλλάσσεται), λειτουργεί δε ως μέτρο αξίας, ως αγοραστική δύναμη, ως μέσο πληρωμής» και δεύτερον «το επίσημο νόμισμα, τα κέρματα και τα χαρτονομίσματα που εκδίδει ένα κράτος ‘μεταλλικό/χάρτινο’»¹. Σε μια άλλη φραστική εκδοχή χρήμα είναι το «ειδικό εμπόρευμα» που λειτουργεί ως μέτρο αξίας, μέσο κυκλοφορίας, θησαυρισμού, πληρωμής, κ.τ.λ. και η κοινωνία το αποδέχεται ως γενικό ισοδύναμο στις ανταλλαγές².

Στην αρχαία ελληνική γλώσσα η λέξη χρήμα συναντάται επίσης με δύο βασικές σημασίες³: Πρώτον τα αντικείμενα που χρειάζεται ή χρησιμοποιεί κανείς, τα αναγκαία, τα χρειαζόμενα, άρα τα αγαθά ή περιουσία⁴. *χρήματα λέγομεν πάντα ὅσων ἡ ἀξία νομίσματι μετρεῖται* (Αριστοτ., *Ἠθικά Νικομάχεια* 1119, 26), και δεύτερον τα νομίσματα που χρησιμοποιεί κανείς στις συναλλαγές⁵.

Με τη σειρά της, η λέξη νόμισμα προέρχεται από το ρήμα *νομίζω* του οποίου η αρχική σημασία ήταν «χρησιμοποιώ» αλλά και «καθιερώνω»⁶. Στη νεοελληνική γλώσσα η λέξη νόμισμα ή χρήμα, ως νομισματική μονάδα, αποδίδεται επίσης και με διάφορους δευτερεύοντες εκφραστικούς τρόπους, οι οποίοι πηγάζουν από λέξεις με ειδική σημασία. Για παράδειγμα, η λέξη «λεφτά» προέρχεται από τη λέξη το *λεπτόν*, τη γνωστή υποδιαίρεση της δραχμής, του ελληνικού νομίσματος πριν τη νομισματική ένωση⁷, ενώ η λέξη *παράδες* ή το υποκοριστικό *παραδάκι* αποτελεί δάνειο από την τούρκικη λέξη *para* που σημαίνει μικρής αξίας νόμισμα. Αλλά και η λιγότερο οικεία

¹ Μπαμπινιώτης 2002, σελ. 1962.

² Κριαράς 2007, σελ. 1501.

³ Στην αρχαιότητα συναντάται και μια τρίτη σημασία η οποία ορίζει τα πράγματα (σημασία που δε σώζεται σήμερα, αλλά έδωσε τη γνωστή ρήση: *Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος* (ὅλων των πραγμάτων μέτρο, κριτήριο είναι ο άνθρωπος (Πλατ., Κρατύλος 385e, 6).

⁴ Η λέξη είναι παράγωγο του αρχαίου ρήματος *χρή* «χρειάζεται, είναι ανάγκη» και ομόριζο του αρχαίου *χρῶμαι* «χρησιμοποιώ».

⁵ Μπαμπινιώτης 2002, σελ. 1962.

⁶ Βλ. παρακάτω, σελ. 6 τον ορισμό του νομίσματος από τον Αριστοτέλη

⁷ Μπαμπινιώτης 2002, σελ. 1962

στις ημέρες μας λέξη *γρόσια*, προέρχεται από την ονομασία του μεσαιωνικού δυτικού νομίσματος γνωστού ως *grosso*, ενώ η αγγλική λέξη *currency* (*current* = ρέων, ρεύμα, ρευστός) έδωσε την ελληνική έκφραση ρευστό χρήμα και ρευστότητα δηλαδή μετρητά χρήματα⁸.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι, από το ιερό της θεάς Ήρας Μνημοσύνης (*Juno Moneta*), στο οποίο οι Ρωμαίοι είχαν εγκαταστήσει το νομισματοκοπείο τους, προήλθε η λατινική λέξη *moneta* η οποία δηλώνει το νόμισμα, τα χρήματα σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες: ιταλ. *moneta*, βενετ. *moneda* (απ' όπου και το ελληνικό μονέδα), γαλλ. *monnaie*, ισπαν. *moneda*, αγγ. *money*, γερμ. *Münze*, πολ.-ρωσ. *moneta* κ.ά.⁹

1.2. Η ΗΘΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Στο πέρασμα των αιώνων η ντροπή, η ενοχή και η ενόχληση καταδεικνύονται άρρηκτα συνδεδεμένες με την ακόρεστη πλεονεξία του ανθρώπου, τον «διακαή του πόθο» για συσσώρευση του χρήματος. Πώς αντιδρούσαν και ακόμη πώς αντιδρούν θεολόγοι, οικονομολόγοι, αρχαίοι και σύγχρονοι φιλόσοφοι; Δικαίως επιβαρύνονται οι θρησκευτικές αρχές με έναν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία «αρνητικών διαθέσεων» απέναντι στο χρήμα; Μια προσπάθεια ώστε να απαντηθούν τα προαναφερθέντα ερωτήματα παρατίθεται στα επόμενα υποκεφάλαια, κάνοντας μια συνοπτική αναδρομή στις αντιδράσεις που προκαλούσε η συσσώρευση πλούτου στις διαφορετικές ιστορικές χρονικές περιόδους.

1.2.1. Αρχαιότητα και χρήμα

Η ακόρεστη πλεονεξία, που συνοδεύει τους «κατέχοντες» τον πλούτο και συνήθως, η αδυναμία εξισορροπημένης προσπάθειας, ως προς την κατάκτησή του και οι ατυχείς συνέπειες ενός ασταμάτητου οικονομικού σαφάρι, αποτυπώνονται στο μύθο του βασιλιά Μίδα, της Φρυγίας¹⁰, όπου υποβόσκει μια γενικότερη αρνητική

⁸ Μπαμπινιώτης 2002, σελ. 1963.

⁹ Μπαμπινιώτης 2002, σελ. 1962. Δημοσθ. Όλυνθιακός Α'20. Δε μπορεί να γίνει τίποτα χωρίς τα χρήματα, «δεῖ δὴ χρημάτων καὶ ἄνευ τούτων οὐδέν ἐστι γενέσθαι τῶν δεόντων».

¹⁰ Seaford 2004, σελ. 305.

άποψη για το πλούτο, ο οποίος προβάλλεται, ως αιτία διαφθοράς και δυστυχίας. Ευγνώμων, λοιπόν, ο Θεός Διόνυσος, σύμφωνα με το μύθο, που έσωσε το μεθυσμένο σύντροφό του, προτείνει στον Μίδα να πραγματοποιήσει, οποιαδήποτε ευχή του. Ο Μίδας παρασύρεται απ' την ακόρεστη δίψα του για χρυσάφι και ζητά τη μοιραία ευχή του «χρυσού αγγίγματος». Αργότερα, μετανιώνει, αφού ο ίδιος λιμοκτονεί¹¹ εφόσον και το φαγητό μετατρέπεται σε πολύτιμο χρυσάφι, όχι όμως φάγσιμη ύλη. Ο Διόνυσος τον συμβουλεύει (και έτσι τον λυτρώνει), να πλυθεί στον ποταμό Πακτωλό¹² για να ξεπλύνει έτσι το μαγικό χρυσό άγγιγμά του, συμβουλή την οποία ο Μίδας ακολουθεί.

Είναι λοιπόν φανερό από το παραπάνω κείμενο, ότι σε γενικές γραμμές ο αρχαίος ελληνικός κόσμος εναντιώνονταν στην ακόρεστη απόκτηση πλούτου¹³. Προφανώς, με γνώμονα την παραπάνω γενική θεώρηση, οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν το εμπόριο κοινωνικά και ηθικά αποδεκτό, στην περίπτωση που αυτό αποσκοπούσε στην εξασφάλιση των αναγκαίων υλικών πόρων για την κάλυψη των βιοποριστικών αναγκών του εμπόρου, ειδάλλως αν το ύψιστο οικονομικό κέρδος γινόταν αυτοσκοπός, τότε ο έμπορος δεχόταν αυστηρή αποδοκιμασία από τον υπόλοιπο κοινωνικό περίγυρο¹⁴.

Δείγμα της αρνητικής άποψης για τους εμπόρους, εντοπίζουμε, ήδη από την εποχή της Οδύσσειας. Για παράδειγμα, στη Ραψωδία Θ (στιχ. 190-196), ο Οδυσσέας αποκαλείται «έμπορος» προσβλητικά στο νησί των Φαιάκων¹⁵. Ο ομηρικός ήρωας κατά την επιστροφή του στην πατρίδα, κουβαλά ένα σύνολο αντικειμένων με βαρύτιμη οικονομική αξία, τα οποία ταυτόχρονα συνιστούσαν πολύτιμα αγαθά (χρυσό, σίδηρο, χαλκό)¹⁶, δηλαδή είναι φορτωμένος με πλούτη.

Ωστόσο, υπάρχουν αρκετές αποκλίσεις από το παραπάνω σχήμα. Για παράδειγμα, ο Ησίοδος (8ος αι. π.Χ.), πίστευε, πως ο πλούτος ήταν η υλική επιβράβευση, η ανταμοιβή της οικονομικής δραστηριότητας ενός ατόμου μέσα στην κοινωνία, με συγγενή επακόλουθα τη δόξα και την αρετή.¹⁷ Στο έργο του *Θεογονία* ανα-

¹¹ Seaford 2004, σελ. 305.

¹² Seaford 2004, σελ. 305.

¹³ Austin, Vidal-Naquet 1998, σελ. 29-31.

¹⁴ Austin, Vidal-Naquet 1998, σελ. 30-31.

¹⁵ Ο Ευρύαλος αποκαλεί προσβλητικά, εριστικά «έμπορο» τον Οδυσσέα, ενώ αγωνιζόταν ο πρώτος στην αγορά, σε αγώνες που διοργάνωσε ο βασιλιάς των Φαιάκων, Αλκίνοος, προς τιμήν του Οδυσσέα.

¹⁶ Seaford 2004, σελ. 29.

¹⁷ Δουκάκη 1996, σελ. 133.

φέρει: «Πλούτου ἀρετή καί κῆδος ὀπή δεῖ»¹⁸ (311-313), ενώ στο έργο του *Έργα καί Ημέραι* συμβουλεύει ασταμάτητα τον αδελφό του, τον Πέρση, για την αναγκαιότητα εξάσκησης της εργασίας ως όπλο κατά της φτώχειας¹⁹. Επί πλέον, ο λυρικός ποιητής Αλκαίος (7ος-6ος αι. π.Χ.) κλείνει στην παρακάτω φράση, μια ένδειξη της άποψης που είχε για το χρήμα η κοινωνία της περιόδου εκείνης, «τό χρήμα κάνει τόν ἄνθρωπο»²⁰.

Πώς όριζαν λοιπόν οι αρχαίοι Έλληνες τον πλούτο ή τη φτώχεια;

Το κριτήριο ήταν η ανάγκη για εργασία και όχι ένα δεδομένο επίπεδο οικονομικής ευημερίας. Ένας αρχαίος Έλληνας θεωρείτο πλούσιος, αν μπορούσε να ζει χωρίς να εργάζεται και φτωχός αν δεν είχε αρκετή οικονομική άνεση, ώστε να ζει άνευ εργασίας²¹.

Ακόμη, αξίζει να σημειωθεί, ότι οι έννοιες της φτώχειας και του πλούτου στην αρχαιότητα συνδυάζονταν με κάποιες ηθικές ιδιότητες. Για παράδειγμα, η φτώχεια ήταν «δυστυχία», αιτία διαφθοράς και τροχοπέδη για την απόκτηση της αρετής, ενώ ο «πλούτος» θεωρείτο προαπαιτούμενο στοιχείο για την ανάπτυξη των αρετών του ατόμου²².

Σημαντικός σταθμός στην συνοπτική αναφορά των αντιδράσεων έναντι του χρήματος στην αρχαιότητα αποτελεί η ισχυρή επίδραση του έργου του Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.), στη διαμόρφωση της παγκόσμιας οικονομικής και φιλοσοφικής σκέψης. Τα κυρίως οικονομικά κείμενα του Αριστοτέλη εντοπίζονται στα βιβλία των *Πολιτικῶν* καί τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*²³, και σε πολύ μικρότερη έκταση, στο έργο του *Περί Ἀρετῶν καί Κακιῶν*²⁴, σε λίγες σελίδες. Ο Διογένης Λαέρτιος

¹⁸ Δουκάκη 1996, σελ. 130-131. Η εργασία δεν είναι ντροπή· ντροπή είναι η αργία.

¹⁹ Austin, Vidal-Naquet 1998, σελ. 33.

²⁰ Δουκάκη 1996, σελ. 132.

²¹ Austin, Vidal-Naquet 1998, σελ. 35-36.

²² Austin, Vidal-Naquet 1998, σ. 36.

²³ Κοραΐς 1822, Αριστοτέλους *Ἠθικά Νικομάχεια*, σελ. α. Ο Διογένης Λαέρτιος, δε σημειώνει τα Η.Ν. στο μακρύ κατάλογο των έργων του φιλοσόφου. Ούτε η σιωπή του Διογένους, ούτε ο δισταγμός του Κικέρωνα ήταν αρκετά ικανοί λόγοι, ώστε να διασαλεύσουν την κοινή μαρτυρία πολλών αρχαίων μελετητών, οι οποίοι θεωρούσαν αδιστακτως, τον Αριστοτέλη σαν συγγραφέα των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*.

²⁴ Aristotle 2004, σελ. 486. Harvard University Press. Ο Susemihl συμφωνεί με τον Zeller, πως το έργο ανήκει στην περίοδο του εκλεκτισμού. Δε χρονολογείται νωρίτερα από τον 1^ο αι. π.Χ., ίσως και στον 1^ο αι. μ.Χ. Όσον αφορά την αυθεντικότητα του έργου ο Susemihl υποθέτει, πως είναι ένας συγγραφέας με περιορισμένες δυνατότητες, ή προφανώς ένας περιπατητικός φιλόσοφος, που προσπαθεί να συμφιλιώσει την ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη με αυτή του Πλάτωνα. Η πρόωμη χρονολόγηση μας οδηγεί στον Ανδρόνικο το Ρόδιο (με τ' όνομά του, έφθασε σε μας η πραγματεία «Περί Παθῶν», στην οποία εμπερικλείεται η μελέτη «Περί ἀρετῶν καί κακιῶν»).

αναφέρει ειδικές οικονομικές μελέτες του μεγάλου φιλόσοφου, όπως *Περί τ' αγαθοῦ* (α', β', γ'), *Περί πλούτου* και *Περί οίκονομίας*, αλλά δυστυχώς δεν διασώζονται αυτά τα κείμενα.

Ο Αριστοτέλης αρνείται να καταδικάσει το χρήμα στα *Ἠθικά Νικομάχεια*²⁵, αφού πιστεύει ότι είναι λογικό επακόλουθο της ανθρώπινης τάσης για συναλλαγές. Ταυτίζει όμως την απάτη και την ανεντιμότητα με το λιανικό εμπόριο²⁶, αφού ο έμπορος προσπαθεί να πουλήσει τα αγαθά του σε μεγαλύτερη τιμή απ' αυτή της πραγματικής, με σκοπό τη συσσώρευση κέρδους.

Παρενθετικά, στο σημείο αυτό αξίζει να καταγραφούν και ορισμένες απόψεις προγενέστερων φιλοσόφων αναφορικά με την σχέση χρήματος και εμπορίου. Για παράδειγμα, ο Σωκράτης (427-347 π.Χ.) που θεωρείται, συχνά, ως ιδρυτής της ηθικής φιλοσοφίας, πίστευε πως ένας άνθρωπος στην επιδίωξή του για την κατάκτηση της φιλοσοφίας δεν έπρεπε να εμπλακεί με εμπορικές συναλλαγές²⁷.

Παρομοίως, ο Πλάτων (427-344 π.Χ.), ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός και δύσπιστος με το εμπόριο και θεωρούσε, ότι οι οικονομικές συναλλαγές ανήκουν σε περιοχές όχι της ορθής σκέψης ή του πνεύματος, αλλά της διαφθοράς²⁸. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ο αληθινός φιλόσοφος, όχι μόνο αρνείται να λερώσει τα χέρια του με βρώμικα χρήματα, αλλά αγωνίζεται πάντα και παντού να υπερβεί τον υλικό κόσμο²⁹.

Στο Βιβλίο III της *Πολιτείας* (554-555), ο Πλάτωνας δεν επαινεί τις αρετές των εμπόρων και γενικότερα των ενασχολούμενων με την οικονομική ζωή. Περιγράφει, μάλιστα, τον έμπορο σαν έναν «*ἄθλιο, ἐλεεινό ἄνθρωπο*»³⁰ (554b), που καταφέρνει πάνω απ' όλα να αποταμιεύσει και να φτιάξει ένα πορτοφόλι, μόνο προς όφελος του εαυτού του. Η ζωή ενός εμπόρου, κατά τον Πλάτωνα, χαρακτηρίζεται από αρετές, που δεν είναι αληθινές, παρά μόνο επιφανειακές και ικανοποιούν το κοινωνικό «φαινέσθαι». Οι δεσμεύσεις τους προς το ήθος, η ηθική ή ανήθικη συμπεριφορά του, η αρετή του ή όχι, συνδέονται και εξαρτώνταν από την υλική ανταμοιβή που τον περίμενε και ήταν σε άμεση συνάρτηση με τον προσωπικό στόχο του για πλουτισμό.

²⁵ Kraut 2006, σελ. 1, Τα Η.Ν. χρονολογούνται λίγο καιρό μετά την επιστροφή του Αριστοτέλη στην Αθήνα, το 334 π.Χ.

²⁶ Austin, Vidal-Naquet 1998 σελ. 31.

²⁷ Walsh, Lynch 2008, σελ. 7.

²⁸ Walsh, Lynch 2008, σελ. 20.

²⁹ Walsh, Lynch 2008, σελ. 7.

³⁰ Walsh, Lynch 2008, σελ. 21.

Ο Πλάτωνας υποστηρίζει στο ίδιο έργο πως, αν θέλει κάποιος να κατανοήσει την πραγματική φύση του ανθρώπου που ασχολείται συστηματικά με οικονομικές συναλλαγές, πρέπει να τον παρακολουθήσει μέσα σε ένα περιβάλλον πλήρους ελευθερίας (554c)³¹. Τότε θα συμπεράνει, πως οι καθημερινές συναλλαγές αυτού του ανθρώπου, προδίδουν πως ο ίδιος υποκρίνεται, πειθαναγκάζει τα άσχημα πάθη του σε μια επιβαλλόμενη ηθική και όλα αυτά υποκινούμενος και τρέμοντας από φόβο μην τυχόν χάσει τα υπάρχοντά του. Η αρετή του δεν είναι γνήσια, αληθινή, αλλά επιφανειακή και εξαρτημένη από το υλικό συμφέρον που αποβλέπει να καρπωθεί.

Ο Αριστοτέλης σε ένα κεφάλαιο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* (Ἠθικά Νικομάχεια, E. 5. 11), όπου πραγματεύεται τη θέσπιση σχέσεων αμοιβαιότητας μέσα στο πλαίσιο των ανθρώπινων κοινωνιών και ειδικότερα της πόλης, δίνει μια βαθυστόχαστη θεώρηση της νομισματοκοπίας και ορίζει το νόμισμα, ως ένα συμβατικό μέσο με το οποίο όλα τα αγαθά μπορούσαν να μετριοῦνται και να υπολογίζονται αναλογικά και συμμετρικά³². Βασικό θεμέλιο, δηλαδή, της κοινότητας είναι η ανάγκη (χρεία), η οποία δρα, ως συνδετικός κρίκος αμοιβαίων πράξεων και το νόμισμα έχει γίνει αντιπρόσωπος της ανάγκης συμβατικά και για το λόγο αυτό ονομάζεται νόμισμα, επειδή υπάρχει όχι κατά τη φύση (φύσει), αλλά κατά σύμβαση (νόμῳ), και μπορούμε, αν θέλουμε να το αλλάξουμε και να το κάνουμε άχρηστο.

Η αριστοτέλεια φιλοσοφία για το ρόλο των χρημάτων μέσα στην κοινωνία, εντοπίζεται, κυρίως, στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικῶν*³³ του Αριστοτέλη. Ο μεγάλος φιλόσοφος συμμαρτίζει την τάση του χρήματος να γίνει αυτοσκοπός του ανθρώπου, αντί να καλύπτει απλώς τις φυσικές του ανάγκες³⁴. Διακρίνει: α) την οικονομική δραστηριότητα που τη θεωρεί νόμιμη, αφού έχει ως σκοπό την οικιακή παραγωγή (του οίκου) και γι' αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο της «φύσης» και β) τη χρηματιστική δραστηριότητα, η οποία έχει ως σκοπό τη συσσώρευση του χρήμα-

³¹ Walsh, Lynch 2008, σελ. 21.

³² Aristotle 1999, σελ. 284. Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης αναφέρει: «... εἰ γάρ μή τοῦτο, οὐκ ἔσται ἀλλαγὴ οὐδέ κοινωνία· τοῦτο δ', εἰ μή ἴσα εἴη πως, οὐκ ἔσται. – δεῖ ἄρα ἐνί τινι πάντα μετρεῖσθαι, ὥσπερ ἐλέχθη πρότερον· τοῦτο δ', ἐστὶ τῆ μέν ἀληθεία ἢ χρεία, ἢ πάντα συνέχει· εἰ γάρ μηθὲν δέοινο ἢ μή ὁμοίως, ἢ οὐκ ἔσται ἀλλαγὴ ἢ οὐχ ἢ αὐτή. Οἶον δ', ὑπάλλαγμα τῆς χρείας τό νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην· καί διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλά νόμῳ ἐστὶ, καί ἐφ', ἡμῖν μεταβαλεῖν καί ποιῆσαι ἄχρηστον.»

³³ Aristotle 2005, σελ. XVIII, Harvard University Press. Ὅσον αφορά τη χρονολόγηση των *Πολιτικῶν*: Τα τελευταία ιστορικά γεγονότα που αναφέρονται στα *Πολιτικά* (V. VIII. 10, 1311b2) είναι ο θάνατος του Φιλίππου της Μακεδονίας (336 π.Χ.). Αυτό το έργο του Αριστοτέλη δεν τελείωσε, αφού πέθανε το 322 π.Χ.

³⁴ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 22.

τος, γι' αυτό και ο Αριστοτέλης τη θεωρεί «παρά φύσιν» (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1, 1258a – 1258b)³⁵. Η κακή χρηματιστική καταδικάζεται από τον Αριστοτέλη και δεν επιδέχεται καμμία δικαιολογία και η πρακτική του «έντοκου δανείου» θεωρείται απολύτως ενάντια στη φύση (το να αποσπά κανείς κέρδος από το ίδιο το νόμισμα)³⁶.

Η επινόηση του συστήματος των ανταλλαγών με νόμισμα εισάγεται με την έννοια, του «το αντιπεπονθός», από τον Αριστοτέλη, στο πέμπτο βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*³⁷ (το οποίο είναι αφιερωμένο στη μελέτη της δικαιοσύνης). Ο Αριστοτέλης διακρίνει τη δικαιοσύνη σε τρία είδη: α) τη διανεμητική, β) τη διορθωτική και γ) τη δικαιοσύνη της αμοιβαιότητας. Στη διανεμητική δικαιοσύνη, η διανομή γίνεται με βάση την αξία του προσώπου (γεωμετρική αναλογία). Στη διορθωτική λαμβάνεται υπόψη, η αρχή της ισοτιμίας όλων των ατόμων μεταξύ τους. Το γ' είδος, η δικαιοσύνη της αμοιβαιότητας οφείλεται στην ελεύθερη βούληση των μελών της πολιτικής κοινωνίας.

Το «τό αντιπεπονθός» είναι το τρίτο είδος αναλογίας (μετά τη γεωμετρική και την αριθμητική). Εκεί συναντάμε και την ανακάλυψη του συστήματος των ανταλλαγών με νόμισμα³⁸. Κατά τον Αριστοτέλη το χρήμα «επινοήθηκε λόγω της αναγκαιότητας της ανταλλαγής»³⁹.

Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Περί Αρετῶν καὶ Κακιῶν*⁴⁰, ορίζει την έννοια της γενναιοδωρίας, τον τρόπο ζωής του γενναιοδωρου και συναφείς αρετές του χαρακτήρα του. «Ἡ φιλαργυρία εἶναι ἡ κακία τῆς ψυχῆς (1250a-10) καὶ οἱ ἄνθρωποι πού ἐπιζητοῦν παντοῦ τό κέρδος», ενώ αναφέρεται στην πλεονεξία (1251a-33), σαν ένα από τα τρία είδη ανελευθερίας (1251b, 7-15), καθώς και στις τρεις κατηγορίες (1251b, 5-6) φιλάργυρων ανθρώπων (τους φιλάργυρους ή αισχροκερδείς, τους φιλοχρήματους, τους εξηνταβελόνηδες). Ταυτόχρονα, ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος όταν καθηλώνει τα πάθη του⁴¹, όπως αυτό της φιλαργυρίας (1251b), καθώς το πρότυπο της ιδεώδους – ιδανικής πολιτείας είναι ο ενάρε-

³⁵ Aristotle 2005, σελ. 50.

³⁶ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 22.

³⁷ Aristotle 1999, σελ. XVIII, XVII, Harvard University Press. Χρονολογικά τα *Ἠθικά Νικομάχεια*, τοποθετούνται, κατά προσέγγιση, στην τελευταία περίοδο της αριστοτελικής φιλοσοφίας και ανήκουν πιθανότατα στα *Ἠθικά Εὐδήμεια* (σελ. XVIII) και δεν τίθεται θέμα για την αυθεντικότητά τους (σελ. XVII).

³⁸ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 22.

³⁹ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 34.

⁴⁰ Aristotle 2004, σελ. 486, Harvard University Press.

⁴¹ Αριστοτέλης 2006, σελ. 137.

τος άνθρωπος, η ελεύθερη σκεπτόμενη ηθική προσωπικότητα.

Τέλος, στο έργο του *Περί Οικονομικών*⁴², ο Αριστοτέλης ασχολείται με τη διαχείριση του νοικοκυριού, της οικιακής οικονομίας και όχι με την καθαυτή οικονομία. Μια αρχή «οικονομίας» που είναι κοινή για όλες τις μορφές περικλείεται στα εξής λόγια του φιλοσόφου: «οί δαπάνες δέν πρέπει νά ξεπερνούν τίς προσόδους» (Αριστοτέλης, Οικονομικά, 11, 1, 1-6).

Συμπερασματικά, στόχος του ανθρώπου δεν πρέπει να είναι η δημιουργία κέρδους (η υλική ευημερία των νοικοκυριών και των πόλεων), αλλά η συνολική βελτίωση της ανθρώπινης κοινωνίας μέσω της αρετής και των νόμων. Σκοπός της ζωής του, κατά τον Αριστοτέλη, δεν θα πρέπει να είναι η παραγωγή αγαθών, ο πλουτισμός, ή η οικονομική ευημερία, αλλά η επιδίωξη της ηθικής, ή κατ' αρετήν ευδαιμονία και τα ενάρετα έργα της πνευματικής ελευθερίας, η εφαρμογή των αρετών του και η ολοκλήρωση του ανθρωπισμού του.

1.2.2. Χριστιανισμός και χρήμα

Οι θρησκευτικές αρχές έχουν διαγράψει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση «καχύποπτων» διαθέσεων απέναντι στον πλούτο, στο χρήμα.

Στον χριστιανικό κόσμο η ηθική αξία του χρήματος εξαρτάται από τη στάση του ανθρώπου προς αυτό. Διαμαρτυρίες ιερών πατέρων της εκκλησίας αναφορικά με τον πλουτισμό, τη φιλαργυρία και τον τοκισμό υποδηλώνουν, ότι η διαχείριση του χρήματος ως θεϊκού δώρου έπρεπε να γίνεται με τρόπο συνετό.

Τα Ευαγγέλια (ανάμεσα στα ιερά κείμενα της χριστιανικής παράδοσης) αυξάνουν τις κατηγορίες εναντίον του χρήματος. «Οί πλουτοῦντες», οι άνθρωποι που καρπώνονται τον πλούτο συνθέτουν κοινωνική ομάδα καταδίκης και δια στόματος της Παναγίας ανακοινώνει ότι: «πλουτοῦντας ἐξάπέστειλε κενούς»⁴³. Ο Ιησούς διαβεβαιώνει, ότι θα είναι πιο εύκολο μια καμήλα να περάσει από την τρύπα μιας βελόνας⁴⁴, παρά οι πλούσιοι να εισέλθουν στη Βασιλεία των Ουρανών. Ο Χριστός τοποθετεί τους πιστούς μπροστά στο δίλημμα που δεν επιδέχεται μέσης οδού: «οὐ δύνασθε Θεῷ δουλεύειν καί μαμωνᾷ ...», όνομα που χρησιμοποιεί, ως προσωπο-

⁴² Austin, Vidal-Naquet 1998, σελ. 219.

⁴³ Κατά Λουκά Ευαγγέλιο 1, 53. (Χόρτασε με πλούσια αγαθά πεινασμένους (εννοεί το Χριστό) και ανθρώπους με πολλά πλούτη τους έδωξε μ' αδειανά χέρια).

⁴⁴ Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο 10, 25 (εύκολότερον έστι κάμηλον διά τρυμαλιᾶς ραφίδος είσελθεῖν ἢ πλούσιον είς τήν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ είσελθεῖν).

ποίηση του χρήματος⁴⁵. (Κανείς δεν μπορεί να είναι δούλος, δηλαδή σε δύο κυρίους, γιατί τοιουτοτρόπως ή θα μισήσει τον έναν και θ' αγαπά τον άλλο ή θα στηριχθεί στον έναν και θα περιφρονήσει τον άλλον. Δεν μπορείτε, δηλαδή, να είστε δούλοι και στο Θεό και στο χρήμα).

Στο κατά Λουκάν Ευαγγέλιο, ο Ιησούς απευθυνόμενος στους μαθητές λέει: *«Πουλήστε τα υπάρχοντά σας και δώστε τα χρήματα στους φτωχούς. Αποκτήστε πορτοφόλια που δεν παλιώνουν, πλούτη μόνιμα στον κόσμο του Θεού, όπου ούτε κλέφτης τα αγγίζει ούτε σκόρος τα καταστρέφει. Γιατί, όπου είναι τα πλούτη σας, εκεί και η καρδιά σας»*⁴⁶.

Ο χριστιανισμός καταδικάζει τους φιλάργυρους, γιατί αυτός που αγαπά υπερβολικά τα χρήματα υφίσταται και βιώνει διπλή δυστυχία. Δυστυχία πρώτον, για τον ίδιο του τον εαυτό, αφού η απληστία του, η φιλαργυρία του τον καταδικάζει σε αιώνιο θάνατο. Επιζητώντας διακαώς τον πλούτο για να ευτυχήσει, ζει δυστυχισμένος στη γη, αφού πάνω στο συνεχή κυνήγι του για κατάκτηση υλικών αγαθών, του πλούτου, καθίσταται καθόλου ικανός ή λιγότερο ικανός, ώστε να χαίρεται τις ωφέλειές του. Έτσι, καθηλώνεται στο ίδιο του το πάθος, στην ακόρεστη δίψα του, που καταντά παγίδα και τροχοπέδη για μια ευτυχισμένη ζωή. Δεύτερο, ο φιλάργυρος άνθρωπος είναι δυστυχής και για το συνάνθρωπό του, αφού τού στερεί τον πλούτο, που στον ίδιο περισσεύει. Στην παραβολή του φτωχού Λαζάρου⁴⁷ και του πλουσίου, προβάλλει το πρόβλημα που θέτει ο Ιησούς για τον φιλάργυρο, αφού ο πλούσιος καταδικάζεται, μιας και εγκαταλείπει εντελώς τον πάμφτωχο Λάζαρο μέσα στην πλήρη εξαθλίωσή του.

Οι πατέρες της Εκκλησίας είναι πολύ φειδωλοί απέναντι στη συσσώρευση υλικού πλούτου. Ο Μ. Βασίλειος παρομοιάζει τους πλούσιους με τους ανθρώπους που μπαίνουν σ' ένα θέατρο πρώτοι, καταλαμβάνουν όσα περισσότερα άδεια καθίσματα προλάβουν και στη συνέχεια δεν αφήνουν τους άλλους να καθίσουν⁴⁸. Επίσης, καταδίκασε όσους εκμεταλλεύονταν τους συνανθρώπους τους και πλούτιζαν από τις συμφορές των άλλων. Καυτηρίαζε την φιλαργυρία, την ακόρεστη δίψα για πλουτισμό, ενώ εδραίωσε με το έργο του το πρότυπο της κοινοκτημοσύνης.

⁴⁵ Κατά Λουκά Ευαγγέλιο 16, 13.

⁴⁶ Κατά Λουκά Ευαγγέλιο ΙΒ', 33-34. *«πώλησατε τὰ υπάρχοντα ὑμῶν καὶ δότε ἐλεημοσύνην. Ποιήσατε ἑαυτοῖς βαλάντια μὴ παλαιούμενα, θησαυρόν ἀνέκλειπτον ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅπου κλέπτῃς οὐκ ἐγγίζει οὐδέ σὴς διαφθείρει· ὅπου γὰρ ἐστὶν ὁ θησαυρός ὑμῶν, ἐκεῖ καὶ ἡ καρδιά ὑμῶν ἔσται».*

⁴⁷ Κατά Λουκά Ευαγγέλιο, 16, 19-31.

⁴⁸ P.G. 31, 276B.

Ό,τι ανήκει σ' έναν άνθρωπο ανήκει και στον πλησίον, με την ελεύθερη συγκατάθεσή του, χωρίς κανενός είδους καταναγκασμό και η εργασία δεν πρέπει ν' αποβλέπει στην εξυπηρέτηση στενού οικονομικού συμφέροντος⁴⁹.

Συγκλονιστικά είναι τα λόγια του Μεγάλου Βασιλείου, για τον πλούτο, την ιδιοκτησία και τη φιλαργυρία: *«Αυτό κάνουν οι πλούσιοι. Μαζεύουν τα αγαθά που είναι κοινά για όλους τους ανθρώπους και τα θεωρούν αποκλειστικά δικά τους. Το ψωμί που φυλάς στην αποθήκη σου είναι του φτωχού ... Τα χρήματα που κρύβεις βαθιά στη γη είναι του φτωχού. Τα υποδήματα που σαπίζουν αχρησιμοποίητα είναι το ξυπόλυτου.»*⁵⁰. *«Αυτός που αγαπάει το συνάνθρωπό του δεν κατέχει τίποτα περισσότερο από αυτόν ... Όσο κάποιος πλεονάζει στον πλούτο, τόσο υστερεί στην αγάπη».*

Με ιδιαίτερη προσοχή και ευαισθησία η Εκκλησία στέκεται έναντι του ζητήματος καταβολής ή όχι του εργατικού μισθού. Ένα «δριμύ» κατηγορώ σαν κραυγή πόνου των εργατών ανακαλύπτεται στην Καινή Διαθήκη, στην επιστολή του Απόστολου Ιακώβου, οι οποίοι στερήθηκαν το μισθό τους⁵¹. Επίσης, στις πράξεις των Αποστόλων διαβάζουμε για την κοινοκτημοσύνη των πρώτων χριστιανών⁵². Διαβάζουμε πως κανείς χριστιανός δε θεωρούσε τα χρήματά του ως δική του ιδιοκτησία, αλλά όλα ήταν κοινά. Όσοι είχαν χωράφια ή σπίτια τα πουλούσαν και το αντίτιμο το έθεταν στη διάθεση των αποστόλων, οι οποίοι το διένειμαν με τη σειρά τους και αναλόγως στον καθένα που το είχε ανάγκη.

Ο Ιωάννης Χρυσόστομος μιλά για την κοινωνική αδικία⁵³ και του «θρησκευόμενου» ανθρώπου που ενώ έρχεται τακτικά στην Εκκλησία και ακούει τα κηρύγματα του, προτιμά το χρυσάφι από τις ανθρώπινες φιλίες. Στην Καινή Διαθήκη, τέλος, στο κατά Λουκά Ευαγγέλιο, διαβάζουμε για την προδοσία του Ιούδα του Ισκαριώτη (κατά Λουκά 22, 1-7) έναντι της χρηματικής αμοιβής των τριάντα αργυρίων.

Η ουσία, λοιπόν, για τον χριστιανισμό έγκειται στη θέση που κατέχει το χρήμα στην ανθρώπινη ζωή και αν καταλαμβάνει το επίκεντρο ή όχι αυτής. Η ιδιοκτησία είναι ανεκτή, εφόσον ο άνθρωπος διαχειρίζεται τα υλικά αγαθά, με πρωταρχικό

⁴⁹ Ασκητικές Διατάξεις, Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων (Β.ΕΠ.Ε.Σ.), τόμος 57, σελ. 42-43, 1.

⁵⁰ Ασκητικές Διατάξεις, Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων (Β.ΕΠ.Ε.Σ.), 1976, σελ. 64-65, 7-8.

⁵¹ Καινή Διαθήκη, Επιστολή Ιακώβου 5:4.

⁵² Καινή Διαθήκη, Πράξεις Αποστόλων 4: 32-35.

⁵³ P.G. 60, 535-538.

και ύψιστο κριτήριο τις ανάγκες των συνανθρώπων του.

Η χριστιανική θρησκεία καταδικάζει το χρήμα, αφού θεωρεί, ότι είναι «ή ρίζα όλων τῶν κακῶν»⁵⁴ τη φιλαργυρία, ενώ στην Εβραϊκή Βίβλο, όπως και στο Κοράνι, ο πλούτος γενικά θεωρείται σημάδι θείας ευλογίας⁵⁵, σύμφωνα με την εικόνα ενός ανθρώπου, με το όνομα Αβραάμ, «πλούσιου σε κοπάδια, χρυσό και χρήματα». Ενώ οι χριστιανοί θεολόγοι καταγγέλλουν τη συσσώρευση αλλά και στειρότητα του χρήματος, ο ιουδαϊσμός καθιστά τον πλούτο καλό, υπό την προϋπόθεση, να επιτρέπει σ' αυτόν που τον κατέχει να εκπληρώνει τα καθήκοντά του: α) απέναντι στους φτωχούς, β) την κοινότητα, γ) την προσφορά του στο Ναό, δ) τη χρήση του ελεύθερου χρόνου για τη μελέτη των Νόμων. Το να πεθάνει κανείς πλούσιος είναι ευλογία. «Για τους χριστιανούς επιβάλλεται να είναι φτωχοί, για τους Εβραίους, πλούσιοι»⁵⁶.

Το Ισλάμ δεν καταδικάζει τον πλούτο, φτάνει να μην απομακρύνει τους πιστούς από το Θεό και να μην τους κάνει αλαζονικούς εξαιτίας της υλικής τους ευημερίας και εφιστά την προσοχή των πιστών σε τυχόν κακή χρήση των αγαθών (όπως π.χ. σπατάλες, ή πράξεις χωρίς γενναιοδωρία). Η κακή χρήση των αγαθών επικρίνεται, ενώ η συμπεριφορά μιας «μετριοπαθούς γενναιοδωρίας, χωρίς φιλαργυρία και σπατάλες» επικροτείται. Το Ισλάμ τιμά τον έμπορο, αφού αυτός αντιπροσωπεύει έναν έντιμο τρόπο εργασίας, ώστε να κερδίσει κανείς τη ζωή του. Το κέρδος δεν καταδικάζεται, εάν αποκτάται με θεμιτό τρόπο⁵⁷.

Σε διάφορα κεφάλαια, π.χ. στο 7^ο, 16^ο, 27^ο, 57^ο, στο Κοράνι, εντοπίζεται και σχολιάζεται για το αν, η ευτυχία βρίσκεται στα πλούτη, για το ποιο είναι το ύψιστο αγαθό, για τη φιλαργυρία και τις συνέπειες που έχει η αγάπη για τον πλούτο, αφού ενδέχεται, υπό ορισμένες συνθήκες, να απομακρύνει τον πιστό από το δρόμο που θα τον οδηγήσει στην κατάκτηση της μέλλουσας ζωής στον Παράδεισο⁵⁸.

Από το Μεσαίωνα⁵⁹ και η Εκκλησία της Δύσης καταδικάζει την τοκογλυφία. Για να σωθεί ο τοκογλύφος και να κερδίσει την αιώνια ζωή, θα πρέπει να εγκαταλείψει το πορτοφόλι του· αυτή είναι η μεγάλη μάχη, ανάμεσα στο χρήμα και την

⁵⁴ Καινή Διαθήκη, Α' επιστολή προς Τιμόθεον, 6: 4-10, σελ. 592.

⁵⁵ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 24.

⁵⁶ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 24.

⁵⁷ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 25.

⁵⁸ Κοράνιο, σελ. 227, 394, 574, 846.

⁵⁹ Van Loon 1968, σελ. 102, Στο Μεσαίωνα το επάγγελμα του τοκογλύφου δε θεωρείτο αξιοπρεπές. Οι χριστιανοί το απέφευγαν με το δικαιολογητικό πως είναι αμαρτία, γιατί σύμφωνα με το Ευαγγέλιο το χρήμα που δίνει άλλο χρήμα, χωρίς να είναι καρπός εργασίας, δεν είναι τίμιο. Γι' αυτό και συνηθιζόταν να ασκείται ως επάγγελμα των Εβραίων.

κόλαση ή τον παράδεισο⁶⁰. Η φιλαργυρία κατά το Μεσαίωνα αποτελεί τη μεγαλύτερη αμαρτία, και οι θεολογικές απαγορεύσεις στη μεσαιωνική δύση ήταν ακλόνητες. Η εκκλησία θεωρούσε, ότι κάθε δάνειο που αποδίδει, υπερβαίνοντας το αρχικό ποσό είναι τοκογλυφία και συνεπώς προγράφεται⁶¹. Πολλοί χαρακτήρες φιλοχρήματων στοιχειώνουν την *Κόλαση* του Δάντη⁶². Στη ραψωδία XVII στον έβδομο κύκλο της κόλασης υπήρχε ένας ιδιαίτερος τόπος, για όσους δάνειζαν εντόκως⁶³.

Ο πλούτος του Βυζαντίου ήταν μέγας από τον 10ο έως και τον 12ο αιώνα και η οικονομία αποτελούσε τη βάση της κοινωνίας και του κράτους⁶⁴. Το βυζαντινό κράτος αποτελούσε σημαντική κινητήρια δύναμη για την οικονομία (σίγουρα μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα). Διατήρησε το αποκλειστικό δικαίωμα στη φορολογία, απ' όπου αντλούσε τα περισσότερα έσοδά του⁶⁵. Η κυβέρνηση, δε συγκέντρωνε απλώς τον πλεονασματικό πλούτο στα χέρια της, αλλά ήταν και η κινητήρια δύναμη πίσω από την κυκλοφορία του⁶⁶.

Στο Βυζάντιο, ο δανεισμός με τόκο επιτρεπόταν από τους νόμους του αστικού δικαίου, που τον εφάρμοζαν στους λαϊκούς⁶⁷. Αντιθέτως, οι βυζαντινοί, όπως και οι δυτικοί θεολόγοι, ήταν αντίθετοι στον έντοκο δανεισμό⁶⁸. Επιχειρηματολογία με πάθος διατύπωσε ο Θωμάς Ακινάτης, ο οποίος αμφισβήτησε αυτούς τους νόμους του αστικού δικαίου⁶⁹. Στο Βυζάντιο υπερτερούσε το αστικό δίκαιο και ως επακόλουθο τα έντοκα δάνεια ήταν επιτρεπτά στους λαϊκούς (με εξαίρεση ένα βραχύ διάστημα του 9ου αιώνα)⁷⁰.

Σε γενικές γραμμές μπορεί να πει κανείς, ότι στο Βυζάντιο, σε μια μεσαιωνική χριστιανική κοινωνία, η απήχηση των παραδοσιακών ιδεών δεν πέθαινε εύκολα. Δεν υπήρχε κάποια ολοκληρωμένη κοινωνική θεωρία, βασιζόμενη στην αποδοχή της επιδίωξης του κέρδους και οι παραδοσιακές ιδέες που προέβλεπαν ηθικούς και πνευματικούς κινδύνους στην εμπορική δραστηριότητα και την επιδίωξη του οι-

⁶⁰ Λε Γκοφ 2003, σελ. 18.

⁶¹ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 22.

⁶² De Blic, Lazarus 2008, σελ. 21.

⁶³ Λε Γκοφ 2003, σελ. 63.

⁶⁴ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 13.

⁶⁵ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 77.

⁶⁶ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 318.

⁶⁷ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 318-319.

⁶⁸ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 337.

⁶⁹ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 318-319.

⁷⁰ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 337.

οικονομικού κέρδους, συνέχισαν παράλληλα να υφίστανται⁷¹.

1.2.3. Νεώτερες απόψεις και χρήμα

Η νεοσύστατη οικονομική επιστήμη, ενασχολείται συστηματικά από τον 18ο αιώνα, κυρίως, με το θέμα του χρήματος, ως πηγή πλούτου. Η μελέτη της οικονομίας είναι ουσιαστικό τμήμα όλων των πτυχών της σύγχρονης ζωής, αφού επηρέασε, μεταμόρφωσε και εξακολουθεί να μεταμορφώνει τον ανταγωνιστικό, δραστήριο και ενδιαφέροντα σύγχρονο κόσμο.

Ένα από τα μεγάλα έργα που άλλαξαν τον τρόπο σκέψης, κατά γενική αντίληψη, και εγκαινίασαν την οικονομική επιστήμη είναι το έργο *ο Πλούτος των Εθνών* (1776), του Σκοτσέζου φιλοσόφου Adam Smith (1723-1790), όπου επικεντρώνεται στη συμβολή του χρήματος και τονίζει το ρόλο του στην ανάπτυξη της οικονομίας, του εμπορίου και της βιομηχανίας⁷².

Η άποψη του Smith για τον πλούτο, συνίσταται στο ότι, ο αληθινός πλούτος μιας χώρας είναι ό,τι παράγουν οι εργαζόμενοί της στη διάρκεια ενός χρόνου και πλούσια χώρα είναι εκείνη, στην οποία υπάρχει «*αφθονία των αναγκαίων για μια άνετη ζωή*»⁷³. Ο πλούτος αποτελείται από τα αγαθά και αγαθά είναι τα κάθε είδους προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας και ικανότητας. Όσο μεγαλύτερο είναι αυτό το σύνολο των αγαθών, σε σχέση με τον αριθμό των ατόμων που θα το μοιραστούν, τόσο καλύτερα είναι για όλους⁷⁴.

Το ζήτημα της παράλληλης εξισορρόπησης των αναγκών που προϋποθέτει η ανταλλαγή των προϊόντων, οδηγεί και στη γέννηση του νομίσματος. Η αύξηση των ανταλλαγών χαρακτηρίζεται από τον φιλόσοφο και οικονομολόγο, ως «*ακατανίκητο αίτιο της εμφάνισης του νομίσματος*». Το νόμισμα που συμβόλιζε την αξία, ήταν ένα εμπόρευμα αποδεκτό, ταίριαζε σε όλον τον κόσμο και ικανοποιούσε τους συναλλασσόμενους των ποικίλων αγαθών⁷⁵, (αφού αρχικά προσφέρονταν τα εδάδιμα ως ενδιάμεσα αγαθά, όπως η ζάχαρη, τα όσπρια, τα ζώα κ.λπ. και τα διαδέχθηκαν τα μέταλλα που συμβόλιζαν την αξία).

Ο Smith χρησιμοποιεί ή και δανείζεται το σχήμα διαδοχής (ανταλλαγής εμπο-

⁷¹ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 231.

⁷² De Blic, Lazarus 2008, σελ. 34.

⁷³ Mondadori 1975, Β' τόμος, σελ. 461.

⁷⁴ Laiou, Morrisson 2011, σελ. 461.

⁷⁵ Smith 1973, σελ. 126, 133-136.

ρεύματος – χρήμα) από μια μακρινή παράδοση, που ανήκει στην εποχή του Αριστοτέλη και σύμφωνα μ' αυτό, το χρήμα επινοήθηκε λόγω της αναγκαιότητας της ανταλλαγής (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* Ε. 5.11)⁷⁶. Πεποίθηση του Smith είναι, ότι υπάρχει «μια ορισμένη ροπή της ανθρώπινης φύσης να αντικαθιστούμε, να παζαρεύουμε, να ανταλλάσσουμε ένα πράγμα με ένα άλλο»⁷⁷.

Ο καθηγητής του Adam Smith, Frances Hutcheson (1644-1746), που δίδασκε «Ηθική Φιλοσοφία» στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης, άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση σ' αυτόν. Για τον Hutcheson, ο πλούτος είναι αγαθό, γιατί επιτρέπει να απολαύσει κανείς τα καλά της ζωής (όπως και η ελευθερία της σκέψης, του λόγου και της ελευθερίας να συμπεριφέρεται κανείς με τον τρόπο που θεωρεί σωστό)⁷⁸. Μια συνετή κυβέρνηση πρέπει ν' αφήνει το άτομο ελεύθερο ν' αναπτύξει τις ικανότητές του και τις κλίσεις του, με ελάχιστες δικές της παρεμβάσεις. Ο Adam Smith δεχόταν πρόθυμα αυτές τις ιδέες που επηρέασαν και τη δική του θεωρία.

Ένας από τους πιο παγκοσμίως γνωστούς φιλοσόφους, ο David Hume (1711-1776) ένοιωσε ότι είναι σημαντικό να επιμείνουμε στο ό,τι ο φιλόσοφος ζει και σκέπτεται σ' ένα βασίλειο έξω και διαφορετικό «από το βασίλειο των business»⁷⁹. Εισηγείται, επίσης, ότι τα χρήματα είναι εργαλεία που οι άνθρωποι έχουν συμφωνήσει να τα χειρίζονται για τη διευκόλυνση των ανταλλασσόμενων αγαθών⁸⁰.

Ο φιλόσοφος Immanuel Kant (1724-1804), πίστευε πως οι άνθρωποι στο σύνολό τους είναι έλλογα πλάσματα. Αν ο καθένας μας υπερβεί τις προσωπικές του ορέξεις, επιθυμίες και οικονομικά συμφέροντα, τότε είναι σίγουρο, ότι θα πρέπει να συμφωνήσουμε όλοι, ως προς το τι είναι καλό για όλους μας, τι είναι ηθικά σωστό. Έτσι, ο καθένας μας, κατά τον Καντ, θα κατανοήσει ότι πρέπει να μεταχειρίζεται τον άλλον σαν σκοπό, ποτέ σαν μέσο, αφού πρώτα απαλλαγεί από κάθε προσωπικό συμφέρον⁸¹.

Το θέμα του χρήματος έχει πρωταγωνιστικό ρόλο και στα έργα του Καρλ Μαξ (1818-1883). Στα κείμενά του, και ιδιαίτερα στο έργο του *Φιλοσοφικά και Οικονομικά Χειρόγραφα του 1844*⁸² καταγγέλλεται η μετατροπή του χρήματος σε θεό-

⁷⁶ Aristotle 1999, σελ. 284.

⁷⁷ Mondadori 1975, Β' τόμος, σελ. 461.

⁷⁸ Mondadori 1975, Β' τόμος, σελ. 458.

⁷⁹ Walsh, Lynch 2008, σελ. 6.

⁸⁰ Walsh, Lynch 2008, σελ. 11.

⁸¹ Πελεγρίνης 2009, σελ. 82.

⁸² Marx 1957, σελ. 57. Το χρήμα, στο βαθμό που κατέχει την ιδιότητα να μπορεί να αγοράζει κάθε τι και να ιδιοποιεί όλα τα αντικείμενα, είναι αντικείμενο με τη μεγαλύτερη αξία. Η καθολικότητα αυτής της ιδιότητας είναι η βάση της παντοδυναμίας του χρήματος.

τητα και επισημαίνεται ο κίνδυνος, ο οποίος προκύπτει από την ακόρεστη δίψα του ανθρώπου για την κατάκτηση του πλούτου. Το αληθινό πρόσωπο του χρήματος για τον Μαρξ περιγράφεται ως εξής: «Τό χρήμα είναι ο πραγματικός θεός των μοντέρνων καιρών, έπειδή μπορεί να αγοράζει τά πάντα και να οικειοποιείται όλα τά αντικείμενα ...»⁸³. Ο Μαρξ ασχολείται με το ζήτημα της συσσώρευσης του χρήματος επίσης και στο έργο του *Κεφάλαιο*. Το ανταγωνιστικό κίνητρο για συσσώρευση αγαθών-εμπορευμάτων (ή το εμπόρευμα) είναι κατά τον Μαρξ (1^ο Κεφάλαιο) χαρακτηριστικά γνωρίσματα του καπιταλισμού⁸⁴.

1.3. ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ: Εννοιολογικές προσεγγίσεις και ανθρώπινες αντιδράσεις

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των μοντέρνων κοινωνιών αποτελεί η θέση που κατέχει το χρήμα. Ποιες οι ιδιαιτερότητές του και ποιες οι συνέπειες του χρήματος στην καθημερινότητά μας; Απελευθερώνει ή φθείρει το σύγχρονο άνθρωπο; Το χρήμα άραγε, προκαλεί προοδευτική αλλοτρίωση και υποταγή του σύγχρονου ανθρώπου στα υλικά αγαθά-εμπορεύματα; Προκαλεί απώλειες ή κέρδη στις ανθρώπινες κοινωνίες; Ένα μεγάλο μέρος της ζωής του ανθρώπου είναι πιστά αφοσιωμένο σε δραστηριότητες που τελικό στόχο έχουν την απόκτηση χρημάτων. Τα άτομα διατηρούν με το χρήμα περίπλοκες σχέσεις και αμφισημία συναισθημάτων έναντι του.

Στην καθημερινή οικονομική ζωή μας, το χρήμα κατέχει διάφορες μορφές, όπως τη μορφή του μισθού (προερχόμενο από εργασία), τη μορφή του κεφαλαίου, του συσσωρευμένου χρήματος για τους επιχειρηματίες, τη μορφή της περιουσίας, τη μορφή της αποταμίευσης στην τράπεζα, τη μορφή της πίστωσης (σε περίπτωση δανεισμού) κ.τ.λ. Κοινό γνώρισμα όλων αυτών των μορφών του χρήματος είναι η εκπροσώπηση μιας αξίας, η οποία προκαλεί συγκεκριμένα κοινωνικά και οικονομικά αποτελέσματα και η οποία εκφράζεται με νομισματικές μονάδες⁸⁵.

Ένα μεγάλο τμήμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων αφορά ενέργειες που αποσκοπούν στην απόκτηση πλούτου, στο οικονομικό όφελος. Οι σχέσεις που ο άνθρωπος διατηρεί με το χρήμα δεν είναι απλές, τουναντίον, δείχνουν περίπλοκες

⁸³ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 57.

⁸⁴ Περιοδικό Θέσεις 2006, τόμος 97, σελ. 1.

⁸⁵ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 14

έως και αντιφατικές, ενώ αμφισημία χαρακτηρίζουν τα συναισθήματα που προκαλεί το χρήμα.

Επικρατεί μία ευρέως αποδεκτή άποψη, ότι η ηθική φιλοσοφία, (ως κομμάτι της φιλοσοφίας) χρησιμοποιεί μια ιδιαίτερη δική της γλώσσα σαν εργαλείο που θα οδηγήσει τον άνθρωπο σε έναν άλλο κόσμο, σ' ένα άλλο «βασιλείο»⁸⁶, είναι η οδός που θα τον μεταφέρει από τον ασήμαντο επιφανειακό κόσμο στο σημαντικό και κεκαλυμμένο κόσμο, ο οποίος περιλαμβάνει την σημαντική, κρυμμένη περίτεχνα, πραγματικότητα.

Η προσέγγιση της ηθικής φιλοσοφίας του χρήματος συνίσταται στην προσπάθειά της να κατανοήσει τις πτυχές της εκχρηματισμένης ζωής και να ασχοληθεί με την κατανόηση της καθημερινότητας. Ειδικότερα, η σύγχρονη ηθική φιλοσοφία του χρήματος ισχυρίζεται, ότι για να εξερευνήσει την «πεζή ύλη», μπορεί να αξιοποιήσει τη διαλεκτική αριστοτέλεια μεθοδολογία⁸⁷. Μια τέτοια έρευνα θα έπρεπε να αρχίσει από τους δικούς μας φόβους ενδοιασμούς και ανησυχίες που προκύπτουν, όσο ασχολούμαστε με τον κόσμο του χρήματος. Αυτή, λοιπόν, η προσέγγιση, προαπαιτεί μια επιμελημένη εξέταση των παραμέτρων οι οποίες αναδύονται από την ανθρώπινη σχέση με τον κόσμο του χρήματος. Οι συνήθειες «λαϊκές» απόψεις περί χρήματος θα μπορούσαν στη συνέχεια να αποτελέσουν το εναρκτήριο έναυσμα για μια θεώρηση της ηθικής προσέγγισης του χρήματος. Λαμβάνοντας λοιπόν, αυτές τις λαϊκές απόψεις στα σοβαρά (αν και όχι χωρίς κριτική) στη συνέχεια, μετά από σκέψη και ρεαλιστική προσέγγιση, υπάρχει η δυνατότητα να τις εγκρίνουμε, ή αν πρέπει να τις αλλάξουμε ή ακόμη να τις απορρίψουμε.

Η άποψη της ηθικής φιλοσοφίας του χρήματος διαφοροποιείται ανάμεσα σε σωστούς και λανθασμένους χειρισμούς απόκτησης και χρήσης του χρήματος. Αποδέχεται, εγκρίνει τις δράσεις του εμπορίου όχι όμως στην αγοραπωλησία των πάντων. Η ηθική φιλοσοφία του χρήματος δεν αντιτίθεται στις αγορές ή στο χρήμα, αλλά θεωρεί απαράδεκτες κάποιες εμπορικές δραστηριότητες.

Με άλλα λόγια, η ηθική φιλοσοφία του χρήματος διαφοροποιείται ανάμεσα σε σωστούς και λανθασμένους τρόπους επιδίωξης της υλικής ευημερίας και χρήσης του πλούτου. Στο μεγαλύτερο μέρος της, η οικονομική της ηθικολογία συνίσταται στην εγκαθίδρυση περιορισμών στην εμπορική δραστηριότητα, αντί της κάθετης απαγόρευσής της.

⁸⁶ Walsh, Lynch 2008, σελ. 15.

⁸⁷ Walsh, Lynch 2008, σελ. 16.

Σημαντικό σημείο της προσέγγισης της ηθικής φιλοσοφίας του χρήματος, είναι η εστίαση στα κίνητρα, διαφοροποιώντας τη θέση της ανάμεσα σε δίκαιους και άδικους τρόπους οικονομικών δραστηριοτήτων. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί, ότι και ο Αριστοτέλης, στα *Πολιτικά* του⁸⁸, παρουσιάζει δύο τρόπους εμπορικής ανταλλαγής, το φυσικό οικονομικό τρόπο (στα πλαίσια της «φύσης») και τον αφύσικο ή χρηματιστικό («*παρά φύσιν*»). Η φυσική ανταλλαγή αποτελεί την πώληση προϊόντων που έχουν παραχθεί αρχικά για οικιακή κατανάλωση και τέλος αποδεικνύεται, ότι υπερκαλύπτουν και περισσεύουν συγκριτικά με τις ανάγκες της οικίας. Από την άλλη, η χρηματιστική ανταλλαγή αποτελεί την πώληση προϊόντων που έχουν παραχθεί με μοναδικό σκοπό το οικονομικό κέρδος και γι' αυτό το λόγο καταδικάζεται. Η ηθική διαφοροποίηση εξαρτάται εδώ από το, αν τα χρηματικά κίνητρα έχουν προκαλέσει ή κατευθύνει την παραγωγή προϊόντων. Επίσης, και κατά τον Μεσαίωνα, συγγραφείς όπως ο Άγιος Θωμάς Ακινάτης (περίπου 1225-1274) ισχυρίστηκαν, ότι το κινήγι του χρήματος ως αυτοσκοπός, θεωρείται αποδεκτός, με την προϋπόθεση, ότι ο άνθρωπος αναζητά το χρήμα μόνο για ηθικά αποδεκτούς λόγους (όπως π.χ. για φιλανθρωπικούς σκοπούς, ή με σκοπό τη συντήρηση της οικογένειάς του)⁸⁹.

Παρομοίως, η σύγχρονη ηθική φιλοσοφία του χρήματος, οριοθετεί, ότι το κινήγι του χρήματος καθ' εαυτό, επιτρέπεται αν δεν παραβιάζονται βασικοί ηθικοί κανόνες. Κατά την άποψή της, ο άνθρωπος ο οποίος πράττει ο,τιδήποτε για το χρήμα - με οποιοδήποτε αντάλλαγμα - ή κυνηγά τον πλούτο - ανεξαρτήτου και αδιακρίτου προέλευσης, αυτός πρέπει να μας προκαλεί πραγματική ανησυχία. Όχι μόνο η ανάλυση των κινήτρων, αλλά και των αποτελεσμάτων έχουν σημασία, στα θέματα οικονομικής ηθικής, και αποτελούν σημαντικό παράγοντα ερμηνείας τέτοιων ζητημάτων.

Επίσης, η ιδέα του *ηθικού κινδύνου* διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στον απολογισμό της ηθικής φιλοσοφίας του χρήματος, η οποία τον έχει συλλάβει και κατανοεί ως κάτι παρόμοιο με αυτό που οι Μεσαιωνικοί αποκαλούσαν ως «*περίπτωση αμαρτίας*»⁹⁰. Η κυρίως σκέψη δεν είναι, ότι οι χρηματικές δραστηριότητες είναι από μόνες τους ηθικά λανθασμένες, αλλά, ότι οι οικονομικές αυτές ενέργειες ενδέχεται να μας βάλουν σε πειρασμούς, που αφορούν μια ποικιλία φαύλων ή του-

⁸⁸ De Blic, Lazarus 2008, σελ. 22.

⁸⁹ Walsh, Lynch 2008, σελ. 17.

⁹⁰ Walsh, Lynch 2008, σελ. 17.

λάχιστον, ηθικά ανεπιθύμητων τρόπων σκέψης, αλλά και δράσης. Για παράδειγμα, υπάρχει περίπτωση, η προσπάθεια απόκτησης χρήματος, βρόμικου κέρδους, να μας κατευθύνει έτσι, ώστε να παραβιάσουμε ή να αδιαφορήσουμε για σημαντικούς ηθικούς περιορισμούς ή να θεωρήσουμε άλλους ανθρώπους, ως μέσο χρησιμοποίησης για την επίτευξη του οικονομικού μας «σαφάρι», ή ακόμα ενδέχεται, να θεωρήσουμε άλλους ανθρώπους ως πηγές εκμετάλλευσης και έτσι «τρόπο συνάθροισης» οικονομικών πόρων⁹¹. Κατά την ηθική φιλοσοφία το κυνήγι του χρήματος, δεν είναι απαραίτητα λάθος, απλώς έχει τη ροπή, την διάθεση προς τα προαναφερθέντα αποτελέσματα και η ανάλυσή της δεν επικεντρώνεται στο χρήμα ως ηθικό κίνδυνο, επειδή θέλει να καταδικάσει την ύλη, τον πλούτο, το χρήμα σε όλες του τις μορφές, αλλά λόγω της πιθανόν ανεπιθύμητης ηθικής επίδρασής του στα ανθρώπινα κίνητρα. Υποβόσκει πάντα ο κίνδυνος, ότι το κυνήγι του χρήματος θα καταφάει το σύγχρονο άνθρωπο τελείως. Οι συνέπειες που ακολουθούν ένα τέτοιο κυνήγι, μη περιορισμένο από ηθικά φράγματα αποτελούν το αντικείμενο της έρευνας της ηθικής φιλοσοφίας του χρήματος. Το κέρδος και τα κίνητρά του θεωρούνται απαραίτητα στοιχεία της ζωής μας, αλλά πρέπει να ελαχιστοποιούμε ή να αποφεύγουμε τους ηθικούς κινδύνους που εμφανίζονται στην πορεία της οικονομικής μας ζωής.

Κατά την άποψη της ηθικής φιλοσοφίας του χρήματος, το καθ' εαυτό κυνήγι του πλούτου δεν θεωρείται αντίπαλος της ηθικότητάς της, εφόσον αυτό περιορίζεται από κάποιες ουσιαστικές ηθικές αξίες⁹².

Η ηθική ψυχολογία που εμπεριέχει εκτείνεται στο εξής σκεπτικό και την εξής πρόταση: αν κατορθώσουμε να αναπτύξουμε έναν απολογισμό της ηθικής του χρήματος, τότε θα βρεθούμε σε πολύ καλύτερη κατάσταση, όχι μόνο για αυτοκατανόηση, αλλά για να σκεφτούμε έξυπνα και με ευαισθησία πώς ενδέχεται να επιθυμούμε ή να μην επιθυμούμε τα χρήματα να λειτουργούν στη ζωή μας. Η ανάλυση της ηθικής φιλοσοφίας του χρήματος στοχεύει τον υλικό πλούτο, ως ηθικό κίνδυνο, όχι γιατί επιθυμεί να απορρίψει με κάθε μορφή πλούτου⁹³, αλλά γιατί πιθανολογεί πως θα επιφέρει ανεπιθύμητη ηθική επίδραση στα κίνητρα των ανθρώπων. Η ηθικότητά της δεν αντιστέκεται στο κυνήγι του χρήματος, όταν ο άνθρωπος έχει εξασφαλίσει την περιφρούρησή του από ουσιαστικές ηθικές αξίες.

⁹¹ Walsh, Lynch 2008, σελ. 17.

⁹² Walsh, Lynch 2008, σελ. 207.

⁹³ Walsh, Lynch 2008, σελ. 17.

Συμπερασματικά, η ηθική φιλοσοφία του χρήματος προτείνει μια συνειδητή προσπάθεια για αυτοκατανόηση, έξυπνες και ευαίσθητες σκέψεις, που αφορούν την εκδοχή, να επιθυμούμε ή όχι τα χρήματα και με ποιο τρόπο θέλουμε ή όχι να λειτουργούν στη ζωή μας. Απαραίτητοι σύμμαχοί μας είναι, η ανάγκη προσδιορισμού της δικαιοσύνης στην καθημερινή μας ζωή. Η απόκτηση υλικών αγαθών, η συσσώρευση υλικού πλούτου και η εναγωνίος διατήρησή του από τον σύγχρονο άνθρωπο, συνεχίζει να εμπερικλείει έναν ηθικό κίνδυνο και αυτός είναι, κατά την άποψή της, ο κίνδυνος, όπου το χρήμα θα καταδυναστεύσει τον κυνηγό του, θα υποδουλώσει τον ίδιο τον άνθρωπο, αφού τα κίνητρά του θα ενσωματωθούν, στο πλέγμα του πλούτου· ο άνθρωπος - θηρευτής, δηλαδή θα μετατραπεί σε θήραμα – θύμα. Η επιλογή είναι αυστηρά προσωπικό του ζήτημα και απαιτεί συνεχή αξιολόγηση της ιεράρχησης των αξιών του, καθώς και του επαναπροσδιορισμού τους, της κατάρριψης ή της υπέρβασής τους, εφόσον οι ίδιες αποτελούν ταυτόχρονα ηθική στάση ζωής και σκιαγραφούν το προσωπικό του ηθικό προφίλ. Οι επιλογές και οι συνέπειές του εξαρτώνται απολύτως από τον ίδιο και σηματοδοτούν την πορεία που διαγράφει ως ηθικό όν, την πορεία της ηθικής του υπόστασης, σε έναν κόσμο υλικό, ανταγωνιστικό και καταναλωτικό, αλλά παράλληλα σε έναν κόσμο πνευματικής ελευθερίας, έναν κόσμο αξιών και ιδεών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ

2.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γεγονός είναι, ότι τα παιδιά από τον πρώτο χρόνο κιάλας της ζωής τους, έρχονται σε επαφή με τα βιβλία. Η λογοτεχνία για παιδιά είναι μια ενεργητική δραστηριότητα, που μεταφέρει τον αναγνώστη –παιδί σε μια άλλη πραγματικότητα, όπου βιώνει στιγμές φανταστικής ζωής, στη διάρκεια της οποίας τη νοιώθει περισσότερο αληθινή από την ρεαλιστική ζωή του. Με τον όρο παιδική λογοτεχνία εννοούμε, *τα αισθητικά δικαιωμένα λογοτεχνικά κείμενα που είναι σε θέση να φέρουν το παιδί σε επαφή με το αισθητικό φαινόμενο της τέχνης και ειδικότερα, της Λογοτεχνίας*⁹⁴.

Οι μύθοι και τα παραμύθια, υπήρξαν πάντα ακούσματα των παιδιών και ταυτόχρονα ασφαλής τρόπος διαπαιδαγώγησης των νέων⁹⁵. Κατά τον Μ. Μερακλή υπάρχει «ένας κόσμος μαγικός» αναφερόμενος στο παραμύθι⁹⁶. Ο Στράβων, ο Πλούταρχος και άλλοι αρχαίοι ιστορικοί, αναφέρονται στους μύθους (= παραμύθια, στην αρχαιότητα), ως τα πιο ευχάριστα ακούσματα των παιδιών⁹⁷. Ο Αριστοτέλης μιλά για «τροφούς τε καί μητέρας», που πρέπει να λένε παραμύθια επιλεκτικά στην παιδική ηλικία⁹⁸.

Το περιεχόμενο της ιδεολογίας των λογοτεχνικών βιβλίων επηρεάζει το συναισθηματικό και γνωστικό κόσμο των παιδιών. Στα παιδικά βιβλία υπάρχει πάντα ένα μήνυμα, μια μεταφορά άμεση ή έμμεση ιδεολογικού μηνύματος που μεταδίδεται στα παιδιά όλων των ηλικιών, και σε όποιο επίπεδο και αν βρίσκεται η ωριμότητά τους.

Στο παιδικό βιβλίο η ιδεολογία διοχετεύεται μέσα από τις ελκυστικές σελίδες της λογοτεχνίας, προετοιμάζει στην ψυχή του παιδιού το έδαφος για την ανάπτυξη ορισμένων ιδανικών, το προδιαθέτει για την πρόκριση ορισμένων κοινωνικών προτύπων, καλλιεργεί και διαμορφώνει τα αισθητικά του κριτήρια και τις πολιτιστικές επιλογές του⁹⁹.

Το παιδί, αρχικά, προσεγγίζει τη λογοτεχνία από την προσχολική ηλικία, μέσα

⁹⁴ Γιάκος 1993, σελ. 7.

⁹⁵ Αναγνωστόπουλος 1999, σελ. 164.

⁹⁶ Αναγνωστόπουλος 1999, σελ. 164.

⁹⁷ Αναγνωστόπουλος, Λιάπης 1995, σελ. 12.

⁹⁸ Αναγνωστόπουλος, Λιάπης 1995, σελ. 12. Κατά τον Αριστοτέλη, παραμύθια πρέπει να αφηγούνται, κυρίως, στα «δυσυπνούντα παιδάρια».

⁹⁹ Βαλάση 1998, σελ. 28.

στο οικογενειακό πλαίσιο. Η ποιότητα αυτής της γνωριμίας εξαρτάται από πολλούς συντελεστές, όπως το κοινωνικό και μορφωτικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο των μελών της οικογένειας.

Το σχολείο είναι ο προνομιακός χώρος, όπου πραγματώνεται η ουσιαστική σχέση των παιδιών με το βιβλίο και εκεί καλλιεργείται το κλίμα φιλιαναγνωσίας.

Ο εκπαιδευτικός μπορεί να αναδειξεί τα κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας, σαν το πιο αρμόδιο μέσο, με το οποίο τα παιδιά θ' αποκτήσουν γνώσεις, πληροφορίες και πρότυπα, διεγείρει και τρέφει την παιδική φαντασία, την ωριμότητα, το πνεύμα και «διδάσκει το παιδί, ηθική και αισθητική και τονίζει την υπεροχή του καλού πάνω στο κακό, με βάση τη διαλεκτική φιλοσοφία των αντιθέσεων»¹⁰⁰. Κανένας άλλος διδακτικός λόγος δεν επηρέασε τόσα άμεσα, αβίαστα και πειστικά την ψυχή των παιδιών, όσα ο λόγος της παιδικής λογοτεχνίας. Μέσα από τη διαλεκτική των αντιθέσεων, εξύμνησε στις συνειδήσεις των ανθρώπων και κυρίως των παιδιών, την αξιοπρέπεια, την τόλμη, την φιλία, την υπομονή, τη δικαιοσύνη, την εργατικότητα και παράλληλα καταδίκασε αποτελεσματικά συνήθειες και πράξεις που ευτελίζουν την ανθρώπινη ζωή και ψυχή, ότι η ψευτιά, η πλεονεξία, ο φθόνος, η βία, τη τεμπελιά, η κακία κ.ά.¹⁰¹

Οι γνώσεις που αποκομίζει ένα παιδί από ένα λογοτεχνικό βιβλίο αφορούν, κυρίως, τον εσωτερικό κόσμο και τις ανθρώπινες σχέσεις, χωρίς να αποκλείεται και η μετάδοση άλλου είδους γνώσεων (π.χ. ιστορική, λαογραφική κ.ά.), ενώ παράλληλα ενδέχεται να περιέχουν στοιχεία της δικής τους ζωής και μέσα από την πλοκή του, βοηθά τον αναγνώστη να ανακαλύψει νέους δρόμους αντιμετώπισης των προβλημάτων του¹⁰².

Το χρήμα, αποτελεί ένα από τα κυριότερα θέματα στα κείμενα της ελληνικής και παγκόσμιας παιδικής λογοτεχνίας. Από τους μύθους του Αισώπου, τον *Πλούτο* του Αριστοφάνη, και τα λαϊκά παραδοσιακά παραμύθια του Γ.Α. Μέγα, περνάμε στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία. Οι μεγάλοι δάσκαλοι του ήθους, άξιοι λογοτέχνες, που άνοιξαν το δρόμο στους νεώτερους συγγραφείς παιδικών βιβλίων, ήταν η Πηνελόπη Δέλτα, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Αριστ. Κουρτίδης, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, η Αντιγόνη Μεταξά, κ.ά.¹⁰³ Την εξέλιξη της σύγχρονης Ελληνικής λογοτεχνίας βοήθησε αποφασιστικά, η παρουσία της *Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς* (1970-1993) και του *Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου* και *Τα παραμύθια της Θείας*

¹⁰⁰ Αναγνωστόπουλος, Λιάπης 1995, σελ. 117.

¹⁰¹ Αναγνωστόπουλος, Λιάπης 1995, σελ. 116.

¹⁰² Parkin 2010, σελ. 11.

¹⁰³ Καλλέργης 1995, σελ. 22.

Λένας, για να καταλήξουμε στα έργα των σύγχρονων ελληνικών λογοτεχνών, όπως αυτά, των: Λότη Πέτροβιτς – Ανδρουτσοπούλου, Ευγένιου Τριβιζά, Αγγελικής Βαρελά, Βούλας Μάστορη, Ζωρζ Σαρρή, Γιώργου Κρόκου, Γαλάτειας Σουρέλη – Γρηγοριάδου, Ευγενίας Φακίνου, Σ. Φίλντιση¹⁰⁴, Μάνου Κοντολέων, Χρ. Μπουλώτη κ.ά., όπου εντοπίζουμε μηνύματα άμεσα ή έμμεσα για την ορθή και μη διαχείρισή των χρημάτων, τις συνέπειες και φθορά που προκαλεί στον ίδιο τον ανθρώπινο χαρακτήρα, στις υπόλοιπες κοινωνικές του σχέσεις, καθώς και τις πολυδιάστατες και ποικίλες εκφάνσεις του. Άλλοτε, τα ιδεολογικά μηνύματα που μεταφέρουν και καταδικάζουν την ανθρώπινη αυτή αδυναμία, είναι διατυπωμένα ευθέως και άλλοτε πηγάζουν αυθόρμητα και υποβόσκουν από το περιεχόμενο των κειμένων. Ανάλογα λογοτεχνικά κείμενα, που ενασχολούνται με το χρήμα, συναντάμε και στο φάσμα της παγκόσμιας λογοτεχνίας, στον ευρωπαϊκό χώρο¹⁰⁵ του βιβλίου (π.χ. των αδελφών Γκριμ, του Τσ. Ντίκενς, του Χ. Κρ. Άντερσεν)¹⁰⁶, της Ασιατικής¹⁰⁷, Αφρικανικής¹⁰⁸ και της Αμερικανικής και της Ρώσικης λογοτεχνίας¹⁰⁹. Ενδεικτικά αναφέρουμε παραμύθια από το Μεξικό¹¹⁰, «*Το ψωμάκι απ' την Τρανσυλβανία*»¹¹¹, «*Ο ζητιάνος και ένα σπυρί σιτάρι*», απ' τη Γαλλία¹¹², «*Ο τσιγκούνης αφέντης*» απ' την Κορέα¹¹³, «*Ο Κιλλιόγκ και ο Σουριόγκ*» απ' τη Σερβία¹¹⁴, «*Πως ένας φτωχός ζευγάς έκανε λεφτά*» απ' το Ισραήλ¹¹⁵, «*Το δανεικό αυγό*» απ' την Τσεχοσλοβακία¹¹⁶, «*Ο αδελφός κοντοδαχτυλάκης και ο κλέφτης*» και τόσα άλλα. Καταλυτική στο χώρο του παραμυθιού στη σύγχρονη λογοτεχνία, υπήρξε η παρουσία του Τζιάνι Ροντάρι με το βιβλίο του *Η Γραμματική της φαντασίας*¹¹⁷. Έργα, επίσης, όπως το *Χρήμα* του Εμίλ Ζολά (1891), ο *Μπελ Αμί* του Μωπασάν (1885) και η *Κοσμόπολις* του Μπουρζέ (1892) έχουν εμπνευστεί από έναν κόσμο, όπου το κυνήγι του χρήματος και η πλεονεξία αποτελούσαν ένα από τα βασικά κίνητρα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, που δεν κωλύονταν από κανένα

¹⁰⁴ Δαραδήμου – Ράπτη 1987, σελ. 17-19, 37-42.

¹⁰⁵ Σταγειρίτου χ.χ., σελ. 10, 16, 22, 28, 36, 44.

¹⁰⁶ Άντερσεν 1873, σελ. 51, 53, 57.

¹⁰⁷ Φουρτούνης 1969, τόμος Στ', σελ. 10. Στη λογοτεχνία ανατολικών λαών συναντάμε μηνύματα σε κείμενα, όπως, στο παρακάτω κομμάτι αιγυπτιακού παραμυθιού: «*Η σοφία είναι πιο σπάνια και πιο πολύτιμη κι' από τό σμαράγδι*».

¹⁰⁸ Προβατάκης 1982, σελ. 29, 73.

¹⁰⁹ Εγκυκλοπαίδεια των παραμυθιών χ.χ., σελ. 14, 20, 30.

¹¹⁰ Φουρτούνης 1969, σελ. 68.

¹¹¹ Φουρτούνης 1969, σελ. 104.

¹¹² Φουρτούνης 1969, σελ. 111.

¹¹³ Φουρτούνης 1969, σελ. 124.

¹¹⁴ Φουρτούνης 1969, σελ. 191.

¹¹⁵ Φουρτούνης 1969, σελ. 201.

¹¹⁶ Φουρτούνης 1969, σελ. 219.

¹¹⁷ Καλλέργης 1995, σελ. 84.

ηθικό φραγμό, ένα κόσμο κατ' ουσίαν «ανομικό»¹¹⁸.

Το παραμύθι θεωρείται «οικουμενικό είδος»¹¹⁹, κατά τον Γ. Μερακλή. Ο σύγχρονος προβληματισμός των παιδικών λογοτεχνημάτων που απορρέει από τα προβλήματα των λαών του κόσμου και κυρίως της Ευρώπης φαίνεται να είναι κοινός με αυτόν της ελληνικής πραγματικότητας¹²⁰. Τα κείμενα της παγκόσμιας και ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας και η αναφορά τους στην αξία του χρήματος, άλλοτε είναι οφθαλμοφανής, άλλοτε κεκαλυμμένη, άλλοτε συγκριτική και φανερά υποδεέστερη από αυτή των υπερεθνικών αξιών, όπως αυτή της ειρήνης, της συνεργασίας, της αλληλεγγύης, της φιλίας, της αλήθειας, της δικαιοσύνης κ.ά.¹²¹ Στα κείμενα κρύβεται ένας ώριμος στοχασμός ανθρώπου που επιδιώκει να μεταδώσει τη χαρά στο παιδί – αναγνώστη, παρέα με τον προβληματισμό για τις μεταβολές που υφίσταται η ανθρώπινη υπόσταση σε όλες τις εμφάνσεις της, όταν κυριαρχεί η αδηφάγος επιθυμία του χρήματος και την καταστροφή που αυτή επιφέρει στις ανθρώπινες σχέσεις και αξίες.

Οι ενήλικες, ώριμοι άνθρωποι, όπως η ζωή μάς φανερώνει, δύσκολα μεταβάλλονται. Η ανθρωποπλαστική δύναμη της λογοτεχνίας είναι πιο ισχυρή στην αδιαμόρφωτη ακόμα ύπαρξη του παιδιού, που ταυτίστηκε σ' όλες τις εποχές με την άνοιξη της ζωής¹²². Γιατί «ο νους του παιδιού», κατά τον Πλούταρχο (*Ἠθικά*, 48c) «δεν είναι ένα βάζο που πρέπει να γεμίσουμε, αλλά μια εστία που πρέπει να ανάψουμε»¹²³.

Τελικός σκοπός της λογοτεχνίας είναι η πραγμάτωση της συνάντησης¹²⁴ με τον αναγνώστη, κατά τον Γ. Ρίτσο¹²⁵: *Η κάθε λέξη είναι μια έξοδος για μια συνάντηση, πολλές φορές ματαιωμένη και τότε είναι μια λέξη αληθινή, σαν επιμένει στη συνάντηση. Αυτή η συνάντηση καθίσταται ανούσια στην παιδική λογοτεχνία, αν ο συγγραφέας δεν έχει μεταδώσει κάποιο αξιόλογο μήνυμα, «... φορώντας του το χιτώνα της ομορφιάς»¹²⁶.*

¹¹⁸ De Blick, Lazarus 2008, σελ. 67.

¹¹⁹ Μερακλής 2001, σελ. 87.

¹²⁰ Καλλέργης 1995, σελ. 83.

¹²¹ Καλλέργης 1995, σελ. 100.

¹²² Καλλέργης 1995, σελ. 24-25.

¹²³ Καλλέργης 1995, σελ. 31.

¹²⁴ Καλλέργης 1995, σελ. 53.

¹²⁵ Καλλέργης 1995, σελ. 53. Τα παραπάνω λόγια αναφέρει ο Γ. Ρίτσος στην ποιητική συλλογή του, *Το νόημα της απλότητας (1946-47)*.

¹²⁶ Καλλέργης 1995, σελ. 53.

2.2. ΟΙ ΜΥΘΟΙ ΤΟΥ ΑΙΣΩΠΟΥ

Ο Αίσωπος, ο «πατέρας της μυθογραφίας», είναι συγγραφέας του βου π.Χ. αιώνα¹²⁷, για τον οποίο, όμως, δεν υπάρχουν τα ακριβή βιογραφικά του στοιχεία. Οι πληροφορίες που μας παρέχουν διάφοροι συγγραφείς, όπως ο Αριστοτέλης, ο Ηρόδοτος, ο Πλούταρχος κ.ά., σε συνδυασμό με ιστορικά και μυθικά στοιχεία, αποτελούν τη βιογραφία του και παράλληλα τη μυθιστορία του¹²⁸.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις πηγές που περιγράφουν τη μυθιστορία του, εμπλέκονται δηλαδή ιστορικά στοιχεία και φανταστικές διηγήσεις, ο Αίσωπος είχε καταγωγή από τη Φρυγία¹²⁹, ή από τη Θράκη¹³⁰, τη Σαμοθράκη, ή την Αίγυπτο¹³¹, ή τις Σάρδεις¹³², «... μά τό ριζικόν του τόν ἔκαμε σκλάβον ...» και αγοράστηκε από τον Σάμιο φιλόσοφο Ξάνθο¹³³. Μάλιστα, ο Ξάνθος σε φιλική συντροφιά ομολογεί μπροστά του: «Μή γάρ δοῦλον ἠγόρασα, ἀλλά διδάσκαλον»¹³⁴. Στη συνέχεια τον πούλησε στον επίσης Σάμιο σοφό Ιάδμονα, ο οποίος τον απελευθέρωσε, επειδή εκτίμησε τα πνευματικά του χαρίσματα. Στη βιβλιογραφία που σώζεται, παρουσιάζεται «... ἀσχημότατος πάντων τῶν ἀνθρώπων»¹³⁵, όμως οι σωματικές μειονεξίες του καλύπτονται από τις πνευματικές ικανότητες, την ευφυΐα, την ευρηματικότητα και γρήγορη σκέψη του¹³⁶. Ως απελεύθερος «... περιπατῶν ἐγύρισε τόν κόσμον, καί ἐδιαλέγετο μέ τούς φιλοσόφους ...»¹³⁷, συναντήθηκε με τον βασιλιά Κροίσο και τον Αθηναίο ποιητή και νομοθέτη Σόλωνα¹³⁸. Ο άδικος θάνατος του Αισώπου επήλθε μετά από σκευωρία εις βάρος του από τους Δέλφους, οι οποίοι, κατά την παράδοση, τον γκρέμισαν από τον Υάμπειο Βράχο¹³⁹. Λέγεται μάλιστα, πως πεθαίνοντας ο Αίσωπος τούς καταράστηκε και έπεσε¹⁴⁰ λοιμός στην πόλη και πως οι Δέλφιοι έπρεπε να εξιλεωθούν, για τον άδικο θάνατό του, μετά από χρησμό του Δία. Σαν χρόνος θανάτου του αναφέρεται το

¹²⁷ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 16.

¹²⁸ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 14.

¹²⁹ Κωνσταντινίδης 1890, σελ. 3.

¹³⁰ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 14.

¹³¹ Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια ΗΛΙΟΥ, χ.χ., τόμος Β', σελ. 31.

¹³² Κυριαζόπουλος 1998, σελ. 12.

¹³³ Κωνσταντινίδης 1890, σελ. 12.

¹³⁴ Κωνσταντινίδης 1890, σελ. 18.

¹³⁵ Κωνσταντινίδης 1890, σελ. 4.

¹³⁶ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 14.

¹³⁷ Κωνσταντινίδης 1890, σελ. 37.

¹³⁸ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 14.

¹³⁹ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 16.

¹⁴⁰ Κωνσταντινίδης 1890, σελ. 48.

564 π.Χ.¹⁴¹

Πολλοί συγγραφείς της αρχαιότητας κάνουν μνείες στο έργο του Αισώπου (όπως ο Ηρόδοτος, ο Αριστοφάνης, ο Ξενοφώντας, ο Αριστοτέλης, ο Πλάτωνας¹⁴², ο Πλούταρχος, ο Λουκιανός κ.ά.). Ο Αριστοτέλης υποστήριξε τη χρήση των μύθων στη δημιουργία πολιτικού λόγου¹⁴³. Ο Πλάτωνας δεχόταν, πως οι μύθοι έχουν χρήσιμο ρόλο στη φιλοσοφία και πως η πρέπουσα χρήση τους είναι αξιοσέβαστη στις φιλοσοφικές συζητήσεις¹⁴⁴. Στον πλατωνικό διάλογο «Φαίδων» (60b), ο φιλόσοφος Σωκράτης, στη διάρκεια της σύντομης παραμονής του στη φυλακή, πριν πεθάνει, προσπάθησε να μετατρέψει σε στίχους μερικούς «αισώπιους μύθους» και να δημιουργήσει, μιμούμενος τον Αίσωπο, ένα δικό του μύθο για την τόσο στενή σχέση, ευχάριστου και δυσάρεστου¹⁴⁵.

Η πρώτη συλλογή «αισώπειων μύθων» προέρχεται από τον Δημήτριο το Φαληρέα, με τίτλο *Λόγων αίσωπειών συναγωγή*¹⁴⁶, γύρω στα 300 π.Χ. (δε σώζεται) και δεν υπάρχουν μαρτυρίες για ύπαρξη άλλης προγενέστερης συλλογής από την προαναφερθείσα. Όλες οι συλλογές που έχουν σωθεί είναι μεταγενέστερες (από τον 1ο και 2ο μ.Χ. αιώνα). Οι σωζόμενες ολόκληρες συλλογές «αισώπειων μύθων» είναι τρεις: Η *Collectio Augustana*¹⁴⁷, η *Collectio Vindobonensis* και η *Collectio Accursiana*.

Ο Αίσωπος θεωρείται εφευρέτης του λογοτεχνικού αυτού είδους, των λεγόμενων «μύθων»¹⁴⁸. Οι «αισώπιοι μύθοι», είναι ευσύνοπτα κείμενα, τα οποία κατανοούνται εύκολα, είναι κείμενα γοητευτικά και συνήθως τελειώνουν με ένα διδακτικό «επιμύθιο». Τα κείμενα του Αισώπου αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν εξαιρετικό διδακτικό υλικό και ευχάριστο, παράλληλα, για όλες τις ηλικιακές φάσεις της ανθρω-

¹⁴¹ Παπαδημητρίου - Μπιρμπίλη 1992, σελ. 4.

¹⁴² Μαυρόπουλος 2005, σελ. 20-21.

¹⁴³ Clayton 2007, σελ. 8.

¹⁴⁴ Clayton 2007, σελ. 9.

¹⁴⁵ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 21. Ο Σωκράτης λέει για το μύθο, «*Ἡδονή καί Λύπη*», ότι, εάν ο άνθρωπος επιδιώκει το ευχάριστο, τότε αναγκαστικά παίρνει και το λυπηρό και αν, ο Αίσωπος είχε σκεφθεί περισσότερο, θα είχε συνθέσει ένα μύθο, όπου ο θεός θέλοντας να συμφιλιώσει τα δύο αντίθετα, θα έωνε τις κορυφές τους, σ' ένα κοινό σημείο.

¹⁴⁶ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 17. Η συλλογή αυτή, δυστυχώς, δεν σώζεται και δημιουργήθηκε, γιατί τη χρησιμοποιούσαν ως όργανο πειθούς στη δημιουργία ρητορικών λόγων, σε ρητορικές σχολές.

¹⁴⁷ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 18. Η συλλογή αυτή (10ος αιώνας) αποτελείται από 142 κεφάλαια, περιέχει διηγήσεις, αστεία, ανέκδοτα και μύθους του Αισώπου, είναι η αρχαιότερη και θεωρείται η εγκυρότερη.

¹⁴⁸ Λουκάτος 1977, σελ. 129-131. Η λέξη «Μύθος» σημαίνει «προφορικός, στοματικός λόγος», σιγά – σιγά, όμως, δήλωσε τον αναπτυγμένο αφηγηματικό λόγο που θέμα του εντυπωσιακές ιστορίες, με πρωταγωνιστές αρχαίους θεούς (π.χ. οι μύθοι των αρχαίων θεών), αλλά και ήρωες από την κοινωνία των ζώων και των ανθρώπων (π.χ. μύθοι του Αισώπου και τους «Αίνους του Ησίοδου»). Οι πρώτοι μύθοι ήταν απλές λαϊκές αφηγήσεις, αργότερα οι λόγιοι ή ποιητικοί διασκευαστές τούς έδωσαν αφηγηματική πληρότητα και διδακτικό τόνο (όπως, ο Αίσωπος, ο Λαφονταίν, ο Λασκαράτος, ο Βηλαράς κ.ά.)

πινής ζωής¹⁴⁹. Οι μύθοι του Αισώπου, πρωτότυποι ή διασκευασμένοι αποτέλεσαν τερπνό και ωφέλιμο εντρύφημα πολλών γενεών και είναι οι περισσότεροι «διδασκτικοί» ή «παιδαγωγικοί», άσχετα με τις όποιες τροποποιήσεις επιδέχονταν, καθώς περνούσαν από γενιά σε γενιά, από στόμα σε στόμα. Ο αφηγητής, γονέας – εκπαιδευτικός, προσφέρει ευχαρίστηση και γνώση¹⁵⁰, αλλά καρπώνεται και ο ίδιος ευχαρίστηση, διδάσκει και διδάσκεται. Είναι γραμμένοι σε απλή γλώσσα, γεμάτοι ζωντάνια και εκφραστικότητα, έχουν ως ήρωες, συνήθως, ζώα¹⁵¹ και καταλήγουν σε ηθικά διδάγματα, περιεκτικά και γεμάτα σοφία. Λειτουργούν ως τερπνά οικιακά αφηγήματα, αλλά χρησιμεύουν όχι μόνο ως ευχάριστο παιδικό ανάγνωσμα, αλλά και ως παιδαγωγικό μέσο, αφού οι μύθοι τούτοι έχουν πλάι στην ψυχαγωγική και μια ηθικοπλαστική αξία που κατασταλάζει στο διδακτικό επιμύθιο. Γι' αυτό και η σχολική πραγματικότητα έχει παραλάβει κάποιους από αυτούς τους μύθους, ανέγγιχτους ή διασκευασμένους, λόγω της βραχείας έκτασης και εκφραστικής μορφής τους, επειδή είναι προσιτοί και εύληπτοι, σαν μορφωτικό αγαθό, και επειδή το περιεχόμενο ουσιώδες και μεστό.

Τα παιδιά – έφηβοι αναγνώστες ή ακροατές, παρακινούνται αυθόρμητα σε κάποια πνευματική διαδικασία, πνευματική ανακίνηση που αποβλέπει στην εσωτερική ενασχόληση και ανακάλυψη ουσιωδών νοημάτων, πίσω από τις αλληγορίες και την εικονική πραγματικότητα των μύθων αυτών. Ο John Lock θεωρεί τους μύθους του Αισώπου, ως το κατάλληλο ανάγνωσμα για μικρά παιδιά, λαμβάνοντας ως δεδομένη την ανάγκη τους να απομυζούν ευχαρίστηση και ενθάρρυνση από το διάβασμα και παράλληλα να βρίσκουν υλικό για γνώση και αναζήτηση¹⁵².

Στο συγκεκριμένο κομμάτι της διπλωματικής αυτής εργασίας, αναζητήθηκαν, εντοπίστηκαν, καταγράφηκαν και σχολιάστηκαν με κριτικό πνεύμα, οι μύθοι του Αισώπου, που σχετίζονται με την έννοια του πλούτου, την προσπάθεια απόκτησής του, από πλάσματα συνήθως του ζωικού βασιλείου, αλλά και από ανθρώπους και θεούς. Ακόμη, επικεντρώσαμε στις αλλοιώσεις που υφίσταται ο ανθρώπινος χαρακτήρας και τις συνέπειες των πράξεών τους με κίνητρο στην κατάκτηση του πλούτου. Τα διδακτικά νοήματα των μύθων αυτών αναφέρονται στην αχαριστία, την πλεονεξία που αφορά, είτε κέρδη χρηματικά, είτε υλικά κέρδη ποικίλων μορφών (φαγητό, βορά ζώων, υλικοί θησαυροί), ή ακόμα αφορούν τη δόξα και την τιμή (άλλων ειδών κέρδη).

¹⁴⁹ Μαυρόπουλος 2005, σελ. 31.

¹⁵⁰ Parkin 2010, σελ. 33. Ο Αριστοτέλης μιλά για μια συναισθηματική ικανοποίηση του αφηγητή.

¹⁵¹ Καπλάνογλου 1998, σελ. 74. Το ζώο στους «αισώπιους μύθους» προβάλλεται, ως κοινωνικό ή ηθικό πρότυπο και υποδύεται το ρόλο του «ενδιάμεσου» ανάμεσα στον υπαρκτό κόσμο και τον κόσμο της φαντασίας.

¹⁵² Καπλάνογλου 1998, σελ. 76.

Οι μύθοι του Αίσώπου που ακολουθούν διαμορφώνονται σε τρεις κατηγορίες: στην πρώτη ομάδα υπερτερεί έντονα το στοιχείο των συνεπειών της ανθρώπινης αδυναμίας, της πλεονεξίας, στη δεύτερη ομάδα, διαφαίνεται η αντίθεση και η υπεροχή των ολιγαρχικών ανθρώπων έναντι των φιλάργυρων, και στην τρίτη ομάδα υπερέχει το στοιχείο της ακραίας συνέπειας της πλεονεξίας, αυτής της αλλοτρίωσης του ανθρώπινου χαρακτήρα.

2.2.1. Α΄ κατηγορία: Συνέπειες της πλεονεξίας

Ο Αίσωπος καταπιάνεται με το θέμα της φιλαργυρίας, της πλεονεξίας στους μύθους του, και των παθημάτων των αχάριστων και αχόρταγων ηρώων, εξαιτίας της αδυναμίας του χαρακτήρα τους.

Οι καταστροφικές συνέπειες της ανθρώπινης πλεονεξίας, οι οποίες οδηγούν ακόμη και στην απώλεια των κεκτημένων, δίνονται ανάγλυφα στο μύθο, *Ἡ Καμήλα καὶ ὁ Δίας* (*Ζεύς καὶ κάμηλος*). Η άπληστη καμήλα καταλήγει χωρίς αυτιά, απόρροια της επιθυμίας της να αποκτήσει κέρατα σαν τον ταύρο, μια επιθυμία όμως που τιμωρήθηκε παραδειγματικά από τον Δία¹⁵³.

Στο μύθο, *Ὁ Κόρακας καὶ τὸ Φίδι* (*Κόραξ καὶ Ὅφις*) ο Αίσωπος παρομοιάζει τον κόρακα με τον άνθρωπο που βάζει σε κίνδυνο τη ζωή του για να βρει θησαυρούς¹⁵⁴. Η ανθρώπινη, πολλές φορές, αδυναμία χαρακτήρος, η απληστία κατακυριεύει το νου και την ψυχή τους, αφού η αξία της ανθρώπινης ζωής έρχεται σε δεύτερη μοίρα, συγκεκριμένη με το κυνήγι του πλούτου.

Τις συνέπειες της απληστίας που φθάνει στα άκρα, μέχρι και τη θυσία της ίδιας της ζωής στο βωμό του κέρδους, περιγράφει ο Αίσωπος στο μύθο, *Οἱ Πεινασμένες Σκύλες* (*Κύνες Λιμώττουσαι*). Αποφασίζοντας, λοιπόν, οι σκύλες να πιουν όλο το νερό απ' το ποτάμι για να προσεγγίσουν το γευστικό στόχο τους (τομάρια ζώων) έσκασαν από την υπερβολική κατανάλωση νερού, πριν πλησιάσουν τα τομάρια των ζώων και να τα γευτούν¹⁵⁵.

Ένας βοσκός προσπάθησε να κλέψει μια ποσότητα μελιού από μέλισσες που εργάζονταν μέσα στην κουφάλα μιας βελανιδιάς. Τα κεντριά τους τον έδιωξαν όμως χωρίς να κατορθώσει τον αρχικό σκοπό του, στο μύθο, *Μέλισσες καὶ Βοσκός* (*Μέλισ-*

¹⁵³ Αίσωπος 1992, τόμος Γ', σελ. 33.

¹⁵⁴ Αίσωπος 2005, σελ. 282.

¹⁵⁵ Αίσωπος 2005, σελ. 293.

σαι καί Ποιμήν)¹⁵⁶. Τα ανέντιμα κέρδη συνοδεύονται από κινδύνους για αυτούς που τα επιδιώκουν.

Σε διδακτικό συμπέρασμα που αποτρέπει από την πλεονεξία, παρουσιάζοντας για άλλη μια φορά στους πλεονέκτες, καταλήγει και ο επόμενος μύθος του Αίσωπου, *Τό Λιοντάρι καί ὁ Λαγός (Λέων καί Λαγός)*, όπου ένα πεινασμένο λιοντάρι ετοιμάζεται να γευτεί έναν κοιμισμένο λαγό. Στη θέα όμως ενός ελαφιού που περιδιάβαινε, παρατά το σίγουρο θήραμα και κυνηγά το ελάφι, μάταια. Έτσι παρέμεινε νηστικό, αφού και ο λαγός, εν τω μεταξύ, πρόλαβε να το σκάσει¹⁵⁷.

Στον αίσωπειο μύθο, *Ἡ Καλιακούδα καί τὰ Περιστερία (Κολοιός καί Περιστεραί)*, η πλεονεξία οδήγησε μια καλιακούδα να βάνει τα φτερά της άσπρα, σιώπησε και πήγε να μοιραστεί το πλούσιο φαγητό των περιστεριών στον περιστερώνα τους. Κάποτε ξεχάστηκε, αφηρημένη μίλησε με την «διαίτερη» χροιά της φωνής της και όχι μόνο την έδωξαν αμέσως τα περιστερία, αλλά και οι καλιακούδες (εξαιτίας του μη «αναγνωρίσιμου» χρώματός της)¹⁵⁸. Δεν τα κατάφερε λοιπόν σε καμιά από τις ομάδες να γίνει αποδεκτή, αποτέλεσμα της αχαριστίας της.

Ένας σκύλος (ή μια σκύλα) περνούσε ένα ποτάμι κρατώντας ένα κομμάτι κρέας. Νομίζοντας πως το είδωλό της στο νερό ήταν άλλου σκυλιού, επιχείρησε να τ' αρπάξει το κρέας (αφού δεν ήταν ικανοποιημένη από το δικό της γεύμα), με αποτέλεσμα το ποτάμι να παρασύρει και το δικό του/της υπαρκτό κομμάτι και τελικά να απομείνει νηστικός/ή. Αυτός ο μύθος, *Ἡ Σκύλα πού κουβαλοῦσε κρέας (Κύων κρέας φέρουσα)* ταιριάζει σε πλεονέκτη άνθρωπο, που αποζητά όλο και περισσότερα και τελικά χάνει κι αυτά που έχει¹⁵⁹.

Η πλεονεξία, επίσης, οδηγεί μια γυναίκα στο μύθο, *Γυναίκα καί Ὅρνιθα (Γυνή καί Ὅρνις)*¹⁶⁰, να ταΐζει διπλά την κότα της, με απώτερο σκοπό να διπλασιάσει τα αυγά της και τα κέρδη της. Η κότα όμως πάχυνε τόσο, με αποτέλεσμα, να αδυνατεί να γεννήσει έστω και μια φορά ημερησίως.

2.2.2. Β' κατηγορία: Αντιπαράθεση ολιγαρχών - πλεονεκτών

Ο Αίσωπος στους επόμενους μύθους επιβραβεύει τους λιτούς και ολιγαρκείς ανθρώ-

¹⁵⁶ Αίσωπος 1992, τόμος Γ', σελ. 45.

¹⁵⁷ Αίσωπος 2005, σελ. 329.

¹⁵⁸ Αίσωπος 2005, σελ. 275.

¹⁵⁹ Αίσωπος 1992, τόμος Γ', σελ. 53.

¹⁶⁰ Αίσωπος 1992, τόμος Α', σελ. 155.

πους σε αντιπαράθεση με τους πλεονέκτες και φιλάργυρους και τους αποτρέπει από την απληστία, όπως στο μύθο, *Όρνις Χρυσότοκος*¹⁶¹, όπου ένας κάτοχος μιας όρνιθας, που γεννούσε χρυσά αυγά τη σκότωσε με τελικό στόχο την ανεύρεση του υποτιθέμενου χρυσού όγκου, που έκρυβε στα σπλάχνα της. Το αποτέλεσμα απογοητευτικό γι' αυτό και έτσι στερήθηκε το μικρό και σίγουρο κέρδος που αρχικά του πρόσφερε η χρυσότοκος όρνιθα.

Πρέπει να αρκούμαστε στα λίγα, να είμαστε αυτάρκεις και όχι να ζηλεύουμε τα πλούτη και τη δόξα που ενέχουν κινδύνους, αναφέρει το επιμύθιο του, *Όνου και Ίππου*¹⁶², ο Αίσωπος. Ένας γάιδαρος ζήλεψε το άφθονο φαγητό και την καλοπέραση ενός αλόγου, όμως όταν το είδε ξαπλωμένο κάτω στο πεδίο της μάχης, άλλαξε γνώμη.

Ο Αίσωπος καταγράφει την αξία της ήρεμης, μετρημένης ζωής από την πολυτελή, πλούσια αλλά επικίνδυνη και πολυτάραχη ζωή, στο μύθο *Ο ποντικός του αγρού και ο ποντικός της πόλης (Μύς άρουραϊός και άστικός)*¹⁶³. Πολύτιμη αρετή διαπιστώνεται, ότι κατέχει ο ολιγαρκής και ήρεμος άνθρωπος, ακόμα και αν είναι φτωχός, όπως στο μύθο αυτό, όπου ο ποντικός του αγρού διάλεξε την επιστροφή στο χωριό και τα φτωχικά υπάρχοντα, από την επικίνδυνη και πάμπλουτη ζωή του ποντικού της πόλης.

Ένας άγριος γάιδαρος λαχάρισε αρχικά το απολαυστικό φαγητό και την καλοπέραση ενός ήμερου γαϊδάρου, στη συνέχεια, όμως, παρατηρώντας το αφεντικό του να τον κακομεταχειρίζεται (τον ήμερο γαϊδαρό) και να τον φορτώνει με ασήκωτα βάρη, μετάνιωσε και κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι τα κέρδη που συνοδεύονται από ταλαιπωρίες και κινδύνους δεν είναι αξιοζήλευτα, στο μύθο, *Όνος Άγριος*¹⁶⁴.

Ένας ψαράς αιχμαλώτισε, στο μύθο, *Ο Ψαράς και η Μαρίδα (Αλιεύς και Μαινίς)*¹⁶⁵, μια μαρίδα στα δίχτυα του. Αυτή τον παρακαλούσε μάταια να την ελευθερώσει προσωρινά, γιατί ήταν μικρή και να την πιάσει στο μέλλον ο ψαράς, όταν μεγαλώσει και παχύνει, γιατί έτσι αυτός θα έχει μεγαλύτερο όφελος.

Το σίγουρο έστω και μικρό κέρδος είναι προτιμότερο και πιο σοφό στο μύθο, *Αηδόνη και Γεράκι (Αηδών και Ιέραξ)*¹⁶⁶, όπου το συλληφθέν αηδόνη παρακαλά ματαιώς το γεράκι, να το απελευθερώσει και να στραφεί προς μεγαλύτερα πουλιά (για μεγαλύτερη τροφή).

¹⁶¹ Αίσωπος 1992, τόμος Α', σελ. 213.

¹⁶² Αίσωπος 1992, τόμος Γ', σελ. 85.

¹⁶³ Αίσωπος 1992, τόμος Γ', σελ. 13.

¹⁶⁴ Αίσωπος 2005, σελ. 409.

¹⁶⁵ Αίσωπος 1992, τόμος Α', σελ. 67.

¹⁶⁶ Αίσωπος 2005, σελ. 47.

2.2.3. Γ' κατηγορία: Αλλοτριώση χαρακτήρα

Οι επόμενοι μύθοι του Αίσώπου αφορούν τη φθορά του ανθρώπινου χαρακτήρα με κύρια υπαίτιο τη φιλαργυρία. Ο μύθος του *Αγαλματοπώλη*¹⁶⁷, αναφέρεται στον αισχροκερδή άνθρωπο που δε σέβεται ούτε τις θεότητες και μπροστά στο άμεσο κέρδος, διατυμπάνιζε, πως πωλούσε ένα κερδοφόρο θεό (άγαλμα). Η ασέβεια φαίνεται στην απάντηση που δίνει σε κάποιον περαστικό (που τον ρωτά σχετικά την αιτία πώλησής του) και ο αγαλματοπώλης σχολιάζει πως χρειάζεται γρήγορα οφέλη και όχι τα κέρδη του αγαθοποιού θεού, στο μακροπρόθεσμο μέλλον.

Ο μύθος, *Άνθρωπος Λέοντα Χρυσού Εύρών*¹⁶⁸ (ο Άνθρωπος που βρίσκει ένα χρυσό λιοντάρι), ταιριάζει σε πλεονέκτη άνθρωπο που δεν έχει την τόλμη να αγγίξει και να χρησιμοποιήσει τα πλούτη του, όπως ο δειλός φιλάργυρος του μύθου, ο οποίος, αφού βρήκε ένα χρυσό λιοντάρι, δεν είχε το θάρρος να το χρησιμοποιήσει.

Τίποτα δεν μπορεί να αποκομίσει κάποιος από έναν φιλάργυρο, στο μύθο *Έχισ και Ρίνη*¹⁶⁹, όπου μια οχιά στο εργαστήρι ενός χαλκουργού, παρακαλούσε μάταια στη λίμα να της δώσει κάτι (η οποία συνήθιζε να παίρνει απ' όλους, όχι να δίνει· τέτοια ήταν και η απάντηση της λίμας).

Οι πλεονέκτες δελεάζουν και πείθουν τους φτωχούς με κολακειές και ψεύτικα λόγια ακόμα και αν τους στερούν τα απαραίτητα, αρκεί να φθάσουν στους κερδοφόρους στόχους τους. Έτσι, στο μύθο *Ίππος και Ίπποκόμος*¹⁷⁰, ο ιπποκόμος έκλεβε και πλούτιζε, πουλώντας το κριθάρι του αλόγου που φρόντιζε, αφήνοντάς το νηστικό, ενώ παράλληλα προσπαθούσε να δικαιολογήσει τις πράξεις του, λέγοντάς του κολακειές.

Οι άνθρωποι που εμπιστεύονται φιλάργυρους και πλεονέκτες, συνήθως απογοητεύονται, όπως στο μύθο, *Λύκος και Ποιμήν (Ο Λύκος και ο Βοσκός)*¹⁷¹. Εκεί, ένας βοσκός εμπιστεύτηκε τα πρόβατά του σε ένα λύκο να τα φυλάξει (που υποκρινόταν τον πιστό και εγκρατή έως τότε), επειδή παρέστη ανάγκη να απουσιάσει στην πόλη. Φυσικά στην επιστροφή, βρήκε εξοντωμένο το κοπάδι από τον λύκο – φύλακα, ο οποίος υποκρινόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά, όταν παρουσιάστηκε η κατάλληλη στιγμή εκδήλωσε την αληθινή αχάριστη και πλεονέκτρα πλευρά του χαρα-

¹⁶⁷ Αίσωπος 1992, τόμος Α', σελ. 235.

¹⁶⁸ Αίσωπος 2005, σελ. 117.

¹⁶⁹ Αίσωπος 1992, τόμος Α', σελ. 225.

¹⁷⁰ Αίσωπος 2005, σελ. 249.

¹⁷¹ Αίσωπος 2005, σελ. 363.

κτήρα του.

Οι άρπαγες, πλεονέκτες και κλέφτες, αλληλοκατηγορούνται πράττοντας οι ίδιοι αυτή την άνομη πράξη, κάνοντας το ίδιο σφάλμα, έχοντας την ίδια αδυναμία. Έτσι και στο μύθο, *Λύκος και Λέων*¹⁷², ένας λύκος άρπαξε ένα γουρούνι και στη συνέχεια ένα λιοντάρι του το έκλεψε, ενώ απηύθυναν κατηγορίες μεταξύ τους για το ποιος έχει δίκιο και ποιος είναι ο κλέφτης!

Οι πλεονέκτες δεν δύνανται να θέσουν όρια και προκαλούν ενίοτε μεγαλύτερη ζημιά στον ίδιο (το δάσκαλο) τον άνθρωπο που τους επηρέασε να γίνουν άπληστοι – άρπαγες, όπως στο μύθο *Ποιμήν και Λύκος*¹⁷³, όπου ένας μικρός λύκος, όταν μεγάλωσε, κατέστρεψε το κοπάδι του ίδιου βοσκού, που τον είχε υιοθετήσει και εκπαιδεύσει να κλέβει από τα διπλανά κοπάδια.

Ακόμη, στον αισώπειο μύθο, *Όδοιπόρος και Έρμης*¹⁷⁴, παρακολουθούμε τις πονηριές ενός φιλάργυρου οδοιπόρου, ο οποίος προσπάθησε να ξεγελάσει τον ίδιο το θεό Ερμή υποκινούμενος από την πλεονεξία του.

Η αλλοτρίωση του χαρακτήρα εν όψει προσωπικού κέρδους, φθάνει μέχρι την ψευδομαρτυρία, όπως στο μύθο *Αθηναῖος Χρεωφειλέτης*¹⁷⁵, όπου ένας Αθηναίος, προσπαθώντας να πείσει το δανειστή του για εξασφάλιση χρόνου παράτασης της εξόφλησης του δανείου του, λόγω οικονομικών δυσχερειών του, ψεύδεται ασυστόλως, ότι το γουρούνι του δήθεν γεννοβολάει θηλυκά κατά τα Ελευσίνια (Μυστήρια) και αρσενικά κατά τα Παναθήναια (χωρίς τελικά να γίνει πιστευτός, αλλά μόνο περίγελος).

Στον επόμενο και τελευταίο μύθο, ο Αίσωπος εξάρει την αξία της εργατικότητας και του ανθρώπινου μόχθου, τον οποίο και ταυτίζει με το πραγματικό χρυσάφι. Στο μύθο, *Ό Γεωργός και τα παιδιά του (Γεωργός και Παῖδες αὐτοῦ)*¹⁷⁶, παρουσιάζεται ο κόπος της εργασίας σαν αληθινός θησαυρός και έτσι τα παιδιά ενός γεωργού, μετά το θάνατό του, σκάβοντας (καθ' υπόδειξη του πατέρα τους) για τον υποτιθέμενο θησαυρό, κάνουν το αμπέλι τόσο γόνιμο που τους αποφέρει πολλαπλάσιο καρπό και κέρδος. Θησαυρός λοιπόν και χρυσάφι πραγματικό είναι η εργατικότητα και ο ανθρώπινος μόχθος.

Τα παιδιά με την ακρόαση ή ανάγνωση των διδακτικών μύθων του Αισώπου, εν-

¹⁷² Αίσωπος 1992, τόμος Γ', σελ. 107.

¹⁷³ Αίσωπος 2005, σελ. 469.

¹⁷⁴ Αίσωπος 1992, τόμος Β', σελ. 125.

¹⁷⁵ Αίσωπος 2005, σελ. 49.

¹⁷⁶ Αίσωπος 1992, τόμος Α', σελ. 119.

σωματωμένη στο Ημερήσιο Αναλυτικό Πρόγραμμα του Σχολείου ή ακόμη και σαν ελεύθερη δραστηριότητα εκτός σχολικής τάξης, με την παρακολούθηση αντίστοιχων επιλεγμένων DVD, «ζυμώνονται» και προετοιμάζονται, ώστε να μιμηθούν συμπεριφορές που επιβραβεύονται από το ευρύ κοινωνικό σύνολο και μαθαίνουν να διαχειρίζονται το χρήμα, να εκτιμούν τα λίγα και σίγουρα κέρδη, να είναι ολιγαρκείς, λιτοί, οικονομικοί, να είναι εργατικοί, να διαφυλάττουν τη ζωή τους και να μην την εκθέτουν σε κίνδυνο. Ενθαρρύνονται και παροτρύνονται, ώστε να χρησιμοποιούν το χρήμα και να μην τους χρησιμοποιεί, να μην υποδουλώνονται σ' αυτό, να χειρίζονται τα κεκτημένα με σύνεση, και να τα εκτιμούν, αλλά κυρίως να παγιώσουν ως επιστέγασμα των αξιών στη ζωή τους και να εγκαθιδρύσουν πραγματικές διαχρονικές αξίες, που προάγουν τον άνθρωπο όχι σαν υλική υπόσταση, οικονομική ευημερία, και κοινωνική ανέλιξη, αλλά κυρίως να μάθουν πώς να εξελίσσονται σαν πνευματικές και ηθικές οντότητες, συγκροτημένες και αξιοπρεπείς προσωπικότητες.

2.3. ΤΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΤΟΥ ΧΑΝΣ ΚΡΙΣΤΙΑΝ ΑΝΤΕΡΣΕΝ

Ο μεγάλος Δανός συγγραφέας Χανς Κρίστιαν Άντερσεν (Οντενσε 1805-1875)¹⁷⁷ καταγόταν από πλούσια οικογένεια που αργότερα ξέπεσε. Ο πατέρας του ήταν παπουτστής (σανδαλοποιός)¹⁷⁸ και ορφάνεψε σε πολύ μικρή ηλικία, ενώ η μητέρα του (πλύστρα και αλκοολική)¹⁷⁹ ξαναπαντρεύτηκε. Ο Χανς Κρίστιαν Άντερσεν έγραφε από 12 ετών ποιήματα. Έπιασε διάφορες δουλειές, ώστε να μάθει κάποια τέχνη, αλλά όνειρό του ήταν να μορφωθεί. Εγκατέλειψε δεκατεσσάρων ετών τη γενέτειρά του με 33 φράγκα και λίγες φιλολογικές γνώσεις και πήγε στην πρωτεύουσα της Δανίας, Κοπεγχάγη, (1819), αναζητώντας την τύχη του (παρά τις αντιρρήσεις της μητέρας του που ήθελε να γίνει ράφτης)¹⁸⁰. Σαν ηθοποιός δεν τα κατάφερε (ήταν πολύ αδύνατος), είχε όμως ωραία φωνή τραγουδιστή, μα αρρώστησε κι έχασε τη φωνή του. Ο Διευθυντής του βασιλικού θεάτρου Κόλλεν, στον οποίο έστειλε διάφορα έργα συγγραφικά, διέγνωσε το ταλέντο του και τον υποστήριξε, ώστε να συμπληρώσει τις γυμνασιακές του σπουδές, σε ηλικία 19 ετών¹⁸¹. Με τις νέες συμπάθειες που απέκτησε μπόρεσε να

¹⁷⁷ Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν ΗΛΙΟΥ χ.χ., τόμος Γ', σελ. 44, Ιωάννης (Χανς) Χριστιανός (Κρίστιαν).

¹⁷⁸ Andersen χ.χ., σελ. v.

¹⁷⁹ Andersen χ.χ., σελ. vi.

¹⁸⁰ Καπλάνογλου 1998, σελ. 192.

¹⁸¹ Εγκυκλοπαίδεια ΠΑΠΥΡΟΣ - LAROUSSE - BRITANNICA 1995, 9^{ος} τόμος, σελ. 382.

κάνει κι ανώτερες σπουδές¹⁸². Πέτυχε κυβερνητική υποτροφία και σπούδασε στο Πανεπιστήμιο σε ηλικία 23 ετών και με επίδομα του βασιλιά, κατάφερε να περιηγηθεί την Ευρώπη και την Ανατολή (Ελλάδα και Τουρκία).

Ο Άντερσεν έγινε ένας από τους μεγαλύτερους ποιητές και συγγραφείς της χώρας του και του κόσμου. Στη μελαγχολική ατμόσφαιρα των ανθρώπων του βορρά, και του λεπτού αισθήματος πρόσθεσε με τα ταξίδια και τη μάθησή του, τα γόνιμα αποκλήματα της φαντασίας του νότου. Έγραψε πάρα πολλά έργα σε όλα τα είδη του λόγου, ποιήματα, μυθιστορήματα, διηγήματα, δράματα, εντυπώσεις. Ο τομέας που ξεπέρασε κάθε άλλον είναι τα *Παραμύθια* του, τα οποία μεταφράστηκαν σε περισσότερες από 65 γλώσσες¹⁸³.

Ο Άντερσεν θεωρείται ο κατ' εξοχήν συγγραφέας παιδικών παραμυθιών¹⁸⁴. Την αγάπη και τον θαυμασμό του κόσμου στα τόσα και τόσα υπέροχα αυτά έργα, πρέπει βέβαια να την αποδώσουμε στην ανθρωπιά του συγγραφέα, ο οποίος διέθετε τη δύναμη να ομορφαίνει τη ζωή με τις τόσες πίκρες με την κοντυλοφόρο του. Από μικρό παιδί γνώρισε λογής – λογής ανθρώπους, τάξεις κοινωνικές. Με την πείρα που απέκτησε μπορούσε να μιλά για τα καλά και τα λάθη των ανθρώπων, τις παραξενιές και τις αδυναμίες τους, μα χωρίς καμιά διάθεση, να ενοχλήσει, μέσα απ' τα παραμύθια του. Η σάτιρά του δε διαπνέεται από μίση ή φθόνο, αλλά από ανώτερη ηθική και παιγνιώδη διάθεση, πλήρη αφέλεια και ακακία.

Χωρίς μεγάλα λόγια, μέσα από τις λέξεις των ηρώων, ο Άντερσεν συμπεραίνει, συμβουλεύει, διδάσκει, προφητεύει, χωρίς ποτέ του να κάνει κήρυγμα. Είναι ένας γραφιάς που δημιουργεί κανόνες ζωής, χωρίς να ηθικολογεί, είναι ένας τεχνίτης που ομορφαίνει τη ζωή με αγγελικές φράσεις. Ο άσχημος κόσμος, ο αδικημένος, γίνεται σύμβολο και ένα όνειρο. Στις σελίδες των παραμυθιών του, οι αναγνώστες αισθάνονται έντονα να τους κυριεύει το συναίσθημα της αγάπης του συγγραφέα προς τον άνθρωπο¹⁸⁵, ιδιαίτερη αγάπη προς το παιδί, το Θεό και τα πλάσματα της φύσης. Κανένας άλλος συγγραφέας του 19ου αιώνα δεν εισήγαγε στα παραμύθια του τόσες χριστιανικές έννοιες¹⁸⁶. Το συμπέρασμα του συγγραφέα, εμπειρικλείεται στην πίστη πως ο κόσμος μπορεί να γίνει όμορφος, ότι οι άνθρωποι μπορούν να βρουν την αγάπη, ότι η ζωή μπορεί να γίνει κάποια στιγμή ιδανική σαν όνειρο παιδικό, αγνό και καθαρό

¹⁸² Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν ΗΛΙΟΥ χ.χ., τόμος Γ', σελ. 44.

¹⁸³ Άντερσεν χ.χ., σελ. 7.

¹⁸⁴ Καπλάνογλου 1998, σελ. 191.

¹⁸⁵ Καπλάνογλου 1998, σελ. 194.

¹⁸⁶ Καπλάνογλου 1998, σελ. 183.

και ανέγγιχτο απ' την σκληρή πραγματικότητα. Ο Χανς Κρίστιαν Άντερσεν είναι ο πιο γνωστός και ο πιο αγαπημένος «παραμύθας» του κόσμου. Πέρασε στη σφαίρα της αθανασίας με εισιτήριο τα παραμύθια του. Η δύο Απριλίου, (ημ/νία γέννησής του 02/04/1805), η οποία από το 1967¹⁸⁷ έχει καθιερωθεί, ως «Διεθνής Ημέρα του Παιδικού Βιβλίου», είναι αφιερωμένη προς τιμήν του και ημερομηνία κατά την οποία διοργανώνονται ποικίλες εκδηλώσεις για το παιδικό βιβλίο.

Στα παραμύθια που έπονται θα επικεντρωθούμε ειδικότερα στον τρόπο που διαχειρίζεται την έννοια του χρήματος, στην αξία που προσδίδει ή όχι στα υλικά αγαθά¹⁸⁸. Ως αφηγηρία, ξεκινά και αναλύει συνήθως την έννοια του πλούτου και την αποδοχή των ανέσεων στις πρακτικές δυσκολίες και των πολλαπλών χρήσεών του. Στη συνέχεια όμως της πλοκής του παραμυθιού καταρρίπτεται η αξία της οικονομικής ευμάρειας. Τα χρήματα δεν αποδεικνύονται αξία σταθερή και διαχρονική, ούτε κίνητρο, ούτε πόλος έλξης για τους ήρωες, που είναι προικισμένοι με αρετές και καθαρά αισθήματα, και εν τέλει, τα χρήματα δεν είναι ικανά να συγκριθούν και να υπερνικήσουν την άδολη και πραγματική αγάπη.

Στην αρχή ενός από τα πιο διάσημα παραμύθια του Άντερσεν, *Η Μικροκαμωμένη*, μια δυστυχισμένη άτεκνη μητέρα, παρέλαβε από μία νεράιδα ένα μαγικό κριθαρένιο σπυρί, αντί της αξίας δώδεκα (12) δεκάρων, το οποίο φύτεψε σ' ένα βαζάκι. Αργότερα, το λουλούδι που αναπτύχθηκε και έμοιαζε πολύ με τουλίπα, της χάρισε ένα μικρούτσικο χαριτωμένο κοριτσάκι, την Μικροκαμωμένη ή αλλιώς Τοσοδούλα. Στη διάρκεια της περιπλάνησής της, και μετά από πολλές περιπέτειες η Τοσοδούλα ανακαλύπτει την πραγματική αγάπη στη μορφή ενός μικροσκοπικού συζύγου¹⁸⁹, του βασιλιά των λουλουδιών, ενώ προηγουμένως έχει απορρίψει και εγκαταλείψει την πρόταση γάμου και την οικονομική εξασφάλιση που θα της παρείχε ο μορφωμένος και πλούσιος, υποψήφιος γαμπρός, ο τυφλοπόντικας.

Η υπερτιμημένη αξία των υλικών αγαθών, που προβάλλεται σθεναρά και κατ' επανάληψη, θρυμματίζεται, εκμηδενίζεται μπροστά στην αμοιβαία αγάπη των δύο

¹⁸⁷ Ντελόπουλος 1998, σελ. 2.

¹⁸⁸ Καπλάνογλου 1998, σελ. 207-209. Στα παραμύθια του Άντερσεν πολλοί από τους ήρωες είναι παιδιά που συναντούν το θάνατο για να ξεφύγουν από μια σκληρή πραγματικότητα (όπως το *Κοριτσάκι με τα Σπίρτα*), τα οποία, πολλές φορές, είναι ορφανά. Ο Άντερσεν (κατά μια ψυχαναλυτική προσέγγιση), δε δέχτηκε να διαχειριστεί στα παραμύθια του τα προβλήματα της ενηλικίωσης. Τα παιδιά των ιστοριών του δεν ενηλικιώνονται και θέλοντας ο συγγραφέας να διατηρήσει την παιδική αθωότητά τους, διαλέγει το «θάνατο». Η ενηλικίωση είναι ο μεταφορικός θάνατος ενός παιδιού, επομένως ο φυσικός θάνατος εμποδίζει κάτι τέτοιο, αφού οι ήρωες του Χ. Κρ. Άντερσεν πεθαίνουν για να παραμείνουν αθάνατα παιδιά και να διαωνώσουν την παιδικότητά τους

¹⁸⁹ Άντερσεν 1955, σελ. 16.

μικροσκοπικών ηρώων που έχουν ως βασίλειο, όχι τα πλούτη και τα τιμαλφή, και την πολυτέλεια, αλλά την αληθινή αγάπη τους, την ελευθερία τους.

Η ιστορία, *Τό Κοριτσάκι μέ τά σπύρτα*, αναφέρεται σε ένα φτωχό κορίτσι, ορφανό από μητέρα, που πουλούσε σπύρτα στους παγωμένους δρόμους της πόλης – για να επιβιώσει αυτή και η οικογένειά της και τελικά πεθαίνει το βράδυ της παραμονής της Πρωτοχρονιάς¹⁹⁰. Ο Άντερσεν περιγράφει ολοζώντανα το δράμα της μικρής, χωρίς να υποτιμά με τον τρόπο γραφής του, τα χρήματα. Όμως, δεν τα υπερτιμά. Τα θεωρεί και τα παρουσιάζει ως απαραίτητα για τη διασφάλιση των αναγκαίων. Η αγάπη όμως και όχι ο πλούτος, στέφεται κορωνίδα στην ιεραρχία των αξιών.

Ο ήρωας του παραμυθιού, *Τό Στοίχημα*¹⁹¹, είναι ένας πάμφτωχος γέροντας χωριάτης, ο οποίος έφυγε να πουλήσει ή να ανταλλάξει το μοναδικό και τελευταίο περιουσιακό στοιχείο που του απέμεινε, ένα άλογο¹⁹², στο παζάρι της πόλης. Μετά από αλλεπάλληλες ανταλλαγές που του φάνταζαν συμφέρουσες, κατέληξε να πάρει ένα σακί σάπια μήλα¹⁹³, σαν αντίτιμο για το άλογό του. Στο δρόμο της επιστροφής, δύο πλούσιοι Εγγλέζοι, μαθαίνουν την ιστορία του γέροντα και στοιχηματίζουν 100 χρυσές λίρες πως θα επακολουθούσε μεγάλος καβγάς, όταν ανακάλυπτε η γυναίκα του αυτή την εμπορική συναλλαγή του. Τελικά, η ηλικιωμένη γυναίκα του δεν έδωσε σημασία στο σακί με τα μήλα παρά μ' ένα φιλί, επισφράγησε την αγάπη¹⁹⁴ και την εμπιστοσύνη που είχε στις επιλογές του συντρόφου της και ταυτόχρονα κέρδισαν το στοίχημα των 100 χρυσών νομισμάτων.

Ό Στρατιώτης καί ή ὄμορφη Βασιλοπούλα, είναι ένα παραμύθι¹⁹⁵ που αναφέρεται στην περιπέτεια ενός στρατιώτη, που επιστρέφοντας απ' τον πόλεμο επιθυμεί να πλουτίσει. Μια γριά μάγισσα του υποδεικνύει τον τρόπο, αλλά ζητά σαν αντάλλαγμα, σαν αμοιβή ένα κουτί μ' ένα φυτίλι¹⁹⁶. Ο φτωχός στρατιώτης δεν της το δίνει γιατί υποπτευόταν πως μόνο κακό θα προκαλούσε σε άλλους ανθρώπους (ήταν και η αλήθεια), με τη χρήση του αναπτήρα, αφού κάθε φορά που το άναβε, ένας ανίκητος μαγικός σκύλος¹⁹⁷ εμφανιζόταν και πραγματοποιούσε κάθε επιθυμία του¹⁹⁸. Παρότι, λοι-

¹⁹⁰ Άντερσεν 1955, σελ. 183.

¹⁹¹ Άντερσεν 1955, σελ. 310.

¹⁹² Άντερσεν 1955, σελ. 311.

¹⁹³ Άντερσεν 1955, σελ. 314.

¹⁹⁴ Άντερσεν 1955, σελ. 317.

¹⁹⁵ Άντερσεν 1955, σελ. 318.

¹⁹⁶ Άντερσεν χ.χ., σελ. 71. Το ίδιο παραμύθι συναντάται με τον τίτλο, *Ό αναπτήρας*.

¹⁹⁷ Άντερσεν 1955, σελ. 323, «*Μέ τά μάτια σάν πιάτα*», περιγράφονται τα τεράστια μάτια του σκύλου - υπηρέτη.

πόν, είχε διασφαλίσει τα προσωπικά πλούτη του, δεν αδιαφόρησε για τους τρίτους και δεν αφέθηκε στον ατομικό του παράδεισο αλλά συνεχές μέλημά του ήταν το καλό των υπολοίπων ανθρώπων.

Εν τέλει, η απόκτηση του πλούτου συντελεί, ώστε ο στρατιώτης να επιλύσει πρακτικά προβλήματα, διατηρώντας, όμως, τα βασικά γνήσια στοιχεία που συνθέτουν την προσωπικότητά του κατορθώνει, να αναρριχηθεί κοινωνικά και οικονομικά και να γίνει αποδεκτός από το οικογενειακό περιβάλλον της βασιλοπούλας¹⁹⁹.

Το παραμύθι, *Ό χοιροβοσκός τοῦ αὐτοκράτορα*, έχει κεντρικό ήρωα έναν φτωχό πρίγκιπα που επιθυμώντας να παντρευτεί την κόρη του αυτοκράτορα, της στέλνει σαν δώρο τα δύο μοναδικά πολύτιμα πράγματα που είχε στην κατοχή του: μια τριανταφυλλιά που άνθιζε κάθε πέντε χρόνια, αλλά το άρωμά της λειτουργούσε ανακουφιστικά, λυτρωτικά για τους ανθρώπους που την οσμίζονται (και οι οποίοι ξεχνούσαν τις έγνοιές τους) και ένα αηδόνι που μάγευε τους πάντες στο άκουσμα του τραγουδιού του²⁰⁰. Η ακατάδεκτη πριγκίπισσα με την αλλαζονική συμπεριφορά της προκαλεί τον ήρωά μας και εκείνος υποδουόμενος στη συνέχεια το χοιροβοσκό της προσφέρει δύο άλλα δώρα, μια μαγική κατσαρόλα και μία κουδουνίστρα, ευτελέστερης αξίας των προηγούμενων, με αντίτιμο τα φιλιά της. Ο ήρωας τής αποκαλύπτει την πραγματική ταυτότητά του, τιμωρώντας έτσι τον εγωισμό της, περιφρονώντας τα πλούτη της και την ευκαιρία να πλουτίσει ο ίδιος (με ένα γάμο μαζί της), αφού τελικά την παρατά μόνη και μετανοιωμένη²⁰¹.

Στο παραμύθι, *Τό ιπτάμενο μπαούλο*²⁰², χαρακτηριστική είναι η αντιπαράθεση τσιγκούνη και σπάταλου ανθρώπου. Ο Άντερσεν, στο πρόσωπο ενός εμπόρου περιγράφει την τσιγκουνιά, ως προσόν για να είσαι σωστός επαγγελματίας: «... *ἀφοῦ τό δίφραγκο δέν τό ἔδινε, παρά μόνο ἄν ἐπρόκειτο νά τοῦ φέροι πίσω ἕνα τάλιρο*»²⁰³. Αντίθετα, ο γιος του πλούσιου έμπορα, αφού τον κληρονόμησε, σπαταλούσε επιπόλαια την πλούσια κληρονομιά. Χαρακτηριστικά γράφει: «*Τά χαρτονομίσματα τά ἔκανε ἀεροπλάνα καί τά χρυσά νομίσματα τά πετούσε στήν ἐπιφάνεια τῆς λίμνης ἀντί γιά πε-*

¹⁹⁸ Άντερσεν 2003, σελ. 27. Το ίδιο παραμύθι συναντάται στη συλλογή αυτή ως, *Τό τσακμάκι τοῦ στρατιώτη*. Μάλιστα, τα μάτια του μαγικού υπηρέτη – σκύλου παρομοιάζονται τόσο μεγάλα το καθένα, όσο «... ο *Στρογγυλός Πύργος της Κοπεγχάγης*».

¹⁹⁹ Καπλάνογλου 1998, σελ. 196. Ο Χ. Κρ. Άντερσεν συγκέντρωνε κάποιες καθιερωμένες αρετές, στη συμπεριφορά των ηρώων του, όπως την εξυπνάδα, την υπομονή, την επιμονή, τη θέληση και την καλοσύνη, που απαρτίζουν την επιτυχημένη μέθοδο, τη συνταγή προς επίτευξη της κοινωνικής αναγνώρισης και το όνειρο της κοινωνικής ανόδου, που φαντάζει εφικτό, στο παραπάνω παραμύθι.

²⁰⁰ Άντερσεν χ.χ., σελ. 25.

²⁰¹ Άντερσεν χ.χ., σελ. 33.

²⁰² Άντερσεν χ.χ., σελ. 61.

²⁰³ Άντερσεν χ.χ., σελ. 61.

τραδάκια»²⁰⁴. Εδώ εντοπίζουμε ανάγλυφη περιγραφή δύο άκρων αντίθετων συμπεριφορών σε σχέση με την οικονομική διαχείριση.

Ένα από τα πιο γνωστά παραμύθια του Χανς Κρίστιαν Άντερσεν, που έχουν πρωταγωνιστή το χρήμα, είναι, *Ἡ Ἱστορία μιᾶς δραχμῆς*. Στο παραμύθι αυτό, ο συγγραφέας προσδίδει στη δραχμή ψυχή και συναισθήματα, διηγείται τη γέννησή της, στο νομισματοκοπείο, την περιπλάνηση, την περιπέτεια και τα βάσανά της από τόπο σε τόπο, την αντιμετώπισή της, τη μεταχείρισή της από διάφορους ανθρώπινους χαρακτήρες και την επιστροφή της στην πατρίδα, στον τόπο προέλευσής της, καθώς και την αναγνώρισή της, ως καλή και γνήσια δραχμή. Πολύ παραστατικά, ο συγγραφέας περιγράφει με ποιο τρόπο συμπεριφέρονται τα παιδιά, οι νέοι άνθρωποι, οι γέροντες και οι φιλάργυροι στη δραχμή και τη διαφορετικότητα των συναισθημάτων που ένα νόμισμα αξίας προκαλεί στους ανθρώπους διαφόρων ηλικιών²⁰⁵. Στο παραμύθι αυτό εντοπίζουμε τον τρόπο εκτίμησης μιας γνήσιας δραχμής εκείνης της εποχής, [*καθὼς τὴν ἔρριψε πάλιν εἰς τὸ πουγγί, ἡ δραχμὴ ἐτινάχθη καὶ ἔρρόνησεν ἀπὸ τὴν χαρὰ της ...*]²⁰⁶ και τις ποικίλες χρήσεις της: α) ως αμοιβή – μεροκάματο, β) σαν στολίδι και γ) ως γούρι – τυχερό νόμισμα²⁰⁷. Οι πραγματικές αξίες, όπως ένα αληθινό νόμισμα αξίας, όπως η γνήσια δραχμή, δεν εξαφανίζονται στις περιπέτειες της ζωής, αλλά με υπομονή, ανταμείβονται όπως τους αξίζει. Να και το δίδαγμα του παραμυθιού²⁰⁸ αυτού, όπου η δραχμή λέει: «*Τέλος πάντων ἐπέστρψα εἰς τὴν πατρίδα μου, καὶ τὰ βάσανά μου ἐτελείωσαν. Ἦρχισα πάλιν νὰ χαίρωμαι, διότι κανεὶς δὲν μὲ ὕβριζε ...*» και ο διδακτικός επίλογος: «*Ὅσον καὶ ἂν καταφρονηθῆ κανεὶς, θὰ ἔλθῃ ἡμέρα δικαιοσύνης*»²⁰⁹.

Στο τελευταίο παραμύθι του Δανού συγγραφέα, *Τὸ ταπεινὸ ἀηδόνι μὲ τὴ μαγευτικὴ φωνή*, διαπιστώνουμε την ανωτερότητα των γνήσιων αισθημάτων έναντι των υλικών παροχών²¹⁰. Παρότι ο αυτοκράτορας του παραμυθιού προσπαθεί να δελεάσει το αηδόνι, δεν μπορεί να εξαγοράσει την ελευθερία του και την αποκλειστικότητα να χαίρεται μόνο αυτός το θεσπέσιο²¹¹ κελιάδημα (είτε του προσφέρει ένα χρυσό κλουβί είτε δώδεκα υπηρέτες). Η καλύτερη αμοιβή²¹² για το αηδόνι αποδεικνύονται τα δά-

²⁰⁴ Άντερσεν 2007, σελ. 82-83.

²⁰⁵ Άντερσεν 1873, σελ. 51.

²⁰⁶ Άντερσεν 1873, σελ. 52.

²⁰⁷ Άντερσεν 1873, σελ. 53.

²⁰⁸ Άντερσεν 1873, σελ. 57.

²⁰⁹ Άντερσεν 1873, σελ. 58.

²¹⁰ Άντερσεν 1955, σελ. 233.

²¹¹ Άντερσεν 1955, σελ. 233. Το αηδόνι θέλει να προσφέρει το κελιάδημά του και στους φτωχούς ψαράδες, στα καλύβια των χωρικών, σε χιλιάδες ανθρώπους.

²¹² Άντερσεν 1955, σελ. 241.

κρυα του συγκινημένου αυτοκράτορα που κατανικά αυτοβούλως τον εγωισμό του στο άκουσμα του υπέροχου τραγουδιού του. «Σ' έκανα νά δακρύσης ... τέτοιου είδους κοσμήματα κάνουν τήν καρδιά τοῦ τραγουδιστή εὐτυχισμένη» ομολογεί στο τέλος το αηδόνι και η αγάπη εγκαθίσταται υπεράνω των αυτοκρατορικών θησαυρών.

Εν κατακλείδι, τα χρήματα είναι ανάξια, ανίκανα να εξαγοράσουν την αγάπη, την ελευθερία, τον αλληλοσεβασμό και την εμπιστοσύνη στα παραμύθια του Άντερσεν, και χρησιμοποιούνται μόνο από τους παραμυθένιους ήρωες ως μέσο κατάκτησης των στόχων τους και σαν επιβράβευση για τα γνήσια στοιχεία του χαρακτήρα τους, την εντιμότητα των πράξεών τους, την ειλικρίνεια και την αλτρουιστική διάθεσή τους.

2.4. ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΜΕΓΑ

Ο Γεώργιος Α. Μέγας, γιος του συγγραφέα και εκπαιδευτικού Αναστασίου Μέγα, γεννήθηκε στη Μεσημβρία της Ανατολικής Ρωμυλίας, το 1893 και πέθανε στην Αθήνα το 1976. Σπούδασε Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με υποτροφία του εκ Κρήτης Α. Παπαδάκη. Στην αρχή διορίστηκε δάσκαλος στη Σιάτιστα, αλλά αργότερα με πρόταση του λαογράφου Δ. Πολίτη αποσπάσθηκε στο Λαογραφικό Αρχείο. Το 1925 αναγορεύθηκε Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών²¹³, όπου τον επόμενο χρόνο συνέχισε σπουδές στη Γερμανία. Επανερχόμενος το 1930 ανέλαβε καθηγητής γυμνασίων Αθηνών και από το 1936 και για είκοσι σχεδόν χρόνια υπήρξε διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών. Το 1947 εκλέχτηκε καθηγητής της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου δίδαξε έως το 1961, ενώ το 1970 εξελέγη Ακαδημαϊκός.

Ο Γεώργιος Μέγας ανέλωσε τη ζωή του σε λαογραφικές μελέτες²¹⁴ και συνέγραψε δεκάδες σχετικές μελέτες και βιβλία και επίσης, δύο τόμους με ελληνικά παραμύθια²¹⁵.

Στο συγκεκριμένο τμήμα της διπλωματικής αυτής εργασίας ερευνάται κάθε παραμύθι που σχετίζεται με την έννοια του χρήματος και η σχέση του με την ηθική

²¹³ Εγκυκλοπαίδεια ΠΑΠΥΡΟΣ - LAROUSSE – BRITANNICA 2001, 41^{ος} τόμος, σελ. 141.

²¹⁴ Λουκάτος 1977, σελ. 21. Ένας στοιχειώδης ορισμός της λαογραφίας αναφέρεται, στην επιστήμη που παρακολουθεί και ερμηνεύει τις εκδηλώσεις της ζωής ενός λαού, πνευματικές, ψυχικές και (καλλι)τεχνικές, αυτές που αποτελούν τον πολιτισμό του. Αντλεί μέσα από το λαό (που παραμένει βασική πηγή) τα στοιχεία της ψυχικής και πολιτιστικής ιδιομορφίας του.

²¹⁵ Αγγελοπούλου, Μπρούσκου 1994, σελ. 12. Ο Γ. Α. Μέγας άφησε πίσω του αδημοσίευτο ένα τεράστιο αρχείο, που αποτελείται από 23.000 δελτία, κωδικοποιημένες περιγραφές ισάριθμων κειμένων που κληροδοτήθηκε στον καθηγητή Μ. Μερακλή, λάτρη και μελετητή του ελληνικού παραμυθιού.

των ανθρώπων, η σημασία του πλούτου γενικότερα και πώς χρησιμοποιείται στις ιστορίες που έχει καταγράψει από την παράδοση, την επίδραση που έχει στις ζωές και το χαρακτήρα των ανθρώπων, όπως και τη θέση που έχει ανάμεσα στη φύση και τα πλάσματά της.

Στα παραμύθια του Μέγα, ο πλούτος έχει τη μορφή συνήθως, των χρυσών νομισμάτων, των φλουριών, του χρυσού, των πολύτιμων λίθων και των θησαυρών, λιγότερες φορές. Κάποτε και σε μικρότερη συχνότητα, εμφανίζεται η ανταμοιβή των ηρώων ως πληθώρα ειδών πρώτης ανάγκης: ψωμιά, ψάρια, πλούσια εδέσματα, παλάτια, αλάτι, είδος με μεγάλη αγοραστική αξία εκείνης της εποχής, ακριβά και επίσημα ενδύματα και άλλοτε ως άνοδος κοινωνική, ως οικογενειακή γαλήνη, ως άνθη, τριαντάφυλλα και ρόδα, σαν την ευσπλαχνία και συγχώρεση του Θεού καθώς και σαν τις συμβουλές και τα σοφά λόγια. Επίσης, πρέπει να τονίσουμε και το σημαντικό ρόλο που παίζει το ζωικό βασίλειο (φίδια, πουλιά, έντομα, ψάρια), τα στοιχεία της φύσης, ο ήλιος και το φεγγάρι, οι δώδεκα μήνες προσωποποιημένοι και οι δράκοι (στοιχείο λαογραφίας φανταστικό). Στα παραμύθια αυτά, ο ήλιος και το φεγγάρι, οι μήνες του χρόνου, τα πουλιά του ουρανού και τα χρυσόψαρα, δράκοι και χελιδόνια, και σπουργίτια, παίρνουν ζωή, αποκτούν μορφή και ομιλία, δικό τους χαρακτήρα, επιθυμίες και δύναμη υπερφυσική, ώστε να ανταμείβουν ποικιλοτρόπως τον ήρωα ή την ηρώίδα και παράλληλα να τιμωρούν την αχαριστία, την φιλαργυρία, την σκληρότητα, την περιέργεια και την μικροψυχία, ορμώντας πάντα από την υποδούλωσή τους στο χρήμα και έχοντας ποθητό τελικό σκοπό την κατάκτησή του.

Η συλλογή αυτή αποτελεί ένα εξαιρετικό, ευχάριστο μεστό και λιτό παιδαγωγικό μέσο εκπαίδευσης των παιδιών, ευφάνταστο, πολυποίκιλο πάνω στη σωστή διαχείριση των χρημάτων, του πλούτου γενικότερα και στην ανάδειξη των διαχρονικών αληθινών αξιών τους, και της εκτίμησης, όχι της συσσώρευσης των υλικών αγαθών και της θεοποίησης τους, ενώ αποδεικνύει παράλληλα πόσο επίκαιρα ήταν και είναι τα ιδεολογικά μηνύματα, που η λαογραφία τόσο περίτεχνα έχει διατυπώσει στις σελίδες των παραμυθιών της.

Στη συνέχεια ταξινομούνται τα σχετικά με το αντικείμενο της εργασίας, λαογραφικά παραμύθια, σε μια πρώτη ομάδα παραμυθιών που τελειώνουν με την επιβράβευση των ηρώων και σε μια δεύτερη ομάδα, όπου περιγράφονται οι συνέπειες της ανθρώπινης απληστίας σε αντιπαράθεση, πολλές φορές, με το λιτό, υπομονετικό, φιλότιμο αλλά και φτωχό και αλτρομιστή ήρωα.

2.4.1. Α΄ κατηγορία: Επιβράβευση του ήρωα

Στο παραμύθι, *Οί Δώδεκα Μήνες*, ενσαρκώνονται στις μορφές δώδεκα όμορφων παλικαριών, οι οποίοι συναντούν τη φτωχή γριά και την ανταμείβουν για την καλοσύνη την οποία εκφράζει μέσα από τα επαινετικά γι' αυτούς λόγια. Τα δώδεκα παλικάρια της χαρίζουν απλόχερα σωρό από χρυσά φλουριά²¹⁶, σαν υλική αμοιβή για τα αγαθά στοιχεία του χαρακτήρα της, σε αντίθεση με την άπληστη και δύστροπη πλούσια γειτόνισσά της, την οποία τιμωρούν με τα φίδια που ... «... *χυθήκανε άπάνω της καί τήν φάγανε όλοζώντανη*»²¹⁷, όπως λέει η λαϊκή παράδοση μέσα από τις γραμμές του παραμυθιού.

Τα στοιχεία της φύσης, ο ήλιος και το φεγγάρι, διεκδικούν τα πρωτεία στην υπόληψη των ανθρώπων και χρήζουν κριτή έναν γέροντα, στο λαϊκό παραμύθι, *Ήλιος καί Φεγγάρι*, ο οποίος τους προσάπτει μόνο παινεσιές. Συνέπεια της πράξης αυτής είναι η υλική ανταμοιβή του, η επιβράβευσή του, με διάφορα μαγικά αντικείμενα, τα οποία βελτιώνουν το επίπεδο της οικονομικής του ζωής και τον προστατεύουν από επίδοξους απατεώνες²¹⁸.

Στο λαϊκό παραμύθι, *Τό Λαλουσάκι καί τό Σκουφάκι*, ένας φτωχός γέρος είναι ο κεντρικός ήρωας του παραμυθιού, ο οποίος και σώζει τη ζωή ενός φιδιού. Ο πατέρας του φιδιού αυτού, τον ανταμείβει για την καλή του πράξη, χαρίζοντάς του ένα μαγικό σακουλάκι που μετέτρεπε όποιο αντικείμενο εναπόθετε μέσα του, σε φλουριά²¹⁹.

Η λαϊκή παράδοση πάλι μας προσφέρει ένα δίδαγμα μέσα από το παραμύθι, *Ό Σταχτοπούτης*²²⁰, όπου η ανταμοιβή είναι ανάλογη της ισορροπημένης εκτίμησης των υλικών αγαθών, καθώς και της καλοσύνης, του αλτρουϊσμού, του φιλότιμου χαρακτήρα. Ο Σταχτοπούτης, ένα παλικάρι που δεν έβγαινε εύκολα από το σπίτι του, στις λιγοστές φορές που αποπειράθηκε να περιπλανηθεί έξω από την ασφάλεια της οικογενειακής εστίας, στον κόσμο, ανταμείβεται για την καλοσύνη, την ευσπλαχνία του, σώζοντας τη ζωή ενός φιδιού, και ανταμείβεται με ένα μαγικό δαχτυλίδι, από τον πατέρα του φιδιού και το οποίο του προσφέρει πλούτη-υλικά αγαθά, φαγιά, κρασιά και τη βασιλοπούλα για σύντροφο της ζωής του.

²¹⁶ Μέγας 1956, σελ. 72.

²¹⁷ Μέγας 1956, σελ. 74.

²¹⁸ Μέγας 1956, σελ. 79.

²¹⁹ Μέγας 1956, σελ. 85, 87.

²²⁰ Μέγας 1956, σελ. 109.

Στην ιστορία, *Αδελφός και Αδελφή*, μια φτωχή, τίμια, καλοσυνάτη κοπέλα²²¹, επιβραβεύεται για το φιλότιμο, την καλοσύνη και την ευσπλαχνία της, αφού προσφέρει το μοναδικό φαγώσιμο, δύο σαρδέλες, που της είχαν απομείνει για το βραδινό, που θα μοιραζόταν με τον αδελφό της, στις τρεις μοίρες²²², χωρίς βέβαια να γνωρίζει την ιδιότητά τους. Αυτές για ανταμοιβή τη γεμίζουν με πλούτη: μαργαριτάρια που συμβολίζουν τον πλούτο και την πολυτέλεια, ψάρια που αντιπροσωπεύουν βασική βιοτική ανάγκη, το φαγητό, τριαντάφυλλα και ρόδα, που συμβολίζουν την αγνότητα της ψυχής και τέλος, το γάμο της με το βασιλιά, που αποτελούσε επιστέγασμα της κοινωνικής ανέλιξης. Εδώ, η ιστορία χρησιμοποιεί την υλική ανταμοιβή, σε διάφορες μορφές, σαν επιβράβευση του καλού χαρακτήρα της ηρωίδας, αλλά και την κοινωνική καταξίωση, σαν ύψιστη επιβράβευση των αρετών της.

Ο φτωχός, αλλά φιλότιμος άνθρωπος, βρίσκει λύση για τη φτώχεια της οικογένειάς του²²³ στην ιστορία, *Η κουδούνα*, όπου ανακαλύπτει μια σπηλιά, με μια μαγική είσοδο, γεμάτη θησαυρούς, την οποία όμως φύλαγαν 40 δράκοι. Οι πολύτιμοι λίθοι, τα χρυσά φλουριά, τα πλούτη είναι η επιβράβευση του φτωχού αδελφού για την αγάπη προς την οικογένειά του, καθώς και για την τιμιότητά του, ενώ ο αχόρταγος, ο άπληστος, ο πλούσιος και άσπλαχνος αδελφός του τιμωρείται από τους σαράντα δράκους της σπηλιάς, με τίμημα τη ζωή του.

Τα σοφά λόγια, η σύνεση, η υπομονή, η γνώση αποδείχθηκαν περισσότερο πολύτιμα από τα χρήματα στην ιστορία, *Οί τρεις καλές συμβουλές*²²⁴. Ένας φτωχός άνθρωπος, ο Γιάννης, μετά από μακρόχρονη εργασία σε ξένο τόπο, αμοιβεται με τρεις χρυσές λίρες, τις οποίες επιστρέφει ξανά στο αφεντικό του, ως αντάλλαγμα για τρεις συμβουλές, που του έδωσε και οι οποίες προέκυψαν ιδιαίτερα κερδοφόρες, όταν ο Γιάννης του παραμυθιού, τις έβαλε σε εφαρμογή στο ταξίδι της επιστροφής.

2.4.2. Β΄ κατηγορία: Συνέπειες της ανθρώπινης απληστίας

Στο λαϊκό παραμύθι, *Ο μύλος*, που καταγράφει ο Γ.Α. Μέγας, ένας μαγικός μύλος, απ' αυτούς που άλεθαν παλιά τον καφέ, βρίσκεται στα χέρια ενός φτωχού ανθρώπου και τον γλιτώνει από τη φτώχεια του. Ο μύλος αυτός, λοιπόν, του χαρίζει γρόσια,

²²¹ Μέγας 1962 σελ. 40.

²²² Μέγας 1962, σελ. 42.

²²³ Μέγας 1962, σελ. 164.

²²⁴ Μέγας 1962, σελ. 191.

φλουριά, φαγιά, κάθε λογής πράγματα²²⁵. Σε αντίθεση, ο αχόρταγος αδελφός του, αφού περνά στην δική του κατοχή το μύλο, με ύπουλο τρόπο, στη συνέχεια και κατόπιν επιπόλαιας και άπληστης εντολής του, το καράβι αρχίζει να γεμίζει με αλάτι ασταμάτητα, μέχρι που βούλιαξε και πνίγηκαν όλοι²²⁶.

Ένας φτωχός ψαράς ανταμείβεται από ένα χρυσόψαρο στο ομώνυμο παραμύθι, *Τό χρυσόψαρο*²²⁷, με ό,τι υλικές απολαβές του ζητά ψωμιά, φαγητά, παλάτια κ.ά., αφού ο ψαράς του χάρισε τη ζωή, απελευθερώνοντάς το από τα δίχτυα του. Μεγάλη αντίθεση διαγράφει ο πλεονέκτης χαρακτήρας της γυναίκας του, η οποία δεν ικανοποιείται μόνο από τη διασφάλιση των πρακτικών καθημερινών ελλείψεων, αλλά είχε τη φιλοδοξία να γίνει βασίλισσα. Ο ψαράς υπακούοντας «τυφλά» τη γυναίκα του, υποβάλλει το τελευταίο αίτημά του στο χρυσόψαρο, το οποίο απ' την πλευρά του για να τους τιμωρήσει όχι μόνο δεν τους ικανοποιεί, αλλά εξαφανίζει και όλα τα υπάρχοντα που τους είχε δωρίσει²²⁸.

Ο Σπουργίτης, τό Χελιδόνι και τό Μυρμήγκι, είναι το τίτλος του λαογραφικού παραμυθιού, όπου ένα χελιδόνι παρακάλεσε και έπεισε ένα φιλάργυρο μυρμήγκι, να του δώσει λίγο από το φαγητό του με την υπόσχεση, ότι θα το επέστρεφε «διπλό» όταν «άνοιγε» ο καιρός²²⁹. Ένας σπουργίτης έγινε μάρτυρας των παραπάνω συμβάντων. Κάποια στιγμή τα χελιδόνια αποδήμησαν και το μυρμήγκι έκλαιγε και οδυρόταν γιατί δεν πήρε μήτε μονά, μήτε διπλά, από αυτά που δάνεισε το χελιδόνι. Ο σπουργίτης²³⁰ θεώρησε, ότι η τιμωρία του μυρμηγκιού ήταν δίκαια, επειδή ήταν πλεονέκτης και γιατί στον ίδιο το σπουργίτι, δεν δάνεισε ποτέ στο παρελθόν. Όταν το χελιδόνι όμως του έταξε τα διπλά, αμέσως συμφώνησε να του δανείσει. Το παραμύθι αυτό περιγράφει τους πλεονέκτες ανθρώπους που προσπαθούν να εκμεταλλευτούν άλλους που βιώνουν δύσκολες καταστάσεις με απώτερο σκοπό το κέρδος και κάποιες φορές η ζωή τους εκδικείται με το ίδιο νόμισμα.

Στην ιστορία, *Οί δύο γειτόνοι*, δύο φτωχοί άνθρωποι πήγαν στην ξενιτιά²³¹ να δουλέψουν και να εξοικονομήσουν, χρήματα για τις οικογένειές τους. Ο ένας δούλευε όποια και αν ήταν η αμοιβή και έκανε οικονομία από τα μεροκάματά του. Ο δεύτερος εργαζόταν, εφόσον το μεροκάματο ήταν αρκετά υψηλό και δεν προνοούσε για τη σω-

²²⁵ Μέγας 1956, σελ. 77.

²²⁶ Μέγας 1956, σελ. 78.

²²⁷ Μέγας 1956, σελ. 107.

²²⁸ Μέγας 1956, σελ. 108.

²²⁹ Μέγας 1962, σελ. 29.

²³⁰ Μέγας 1962, σελ. 30.

²³¹ Μέγας 1962, σελ. 157.

στή διαχείριση των οικονομικών του, παρά τα σπαταλούσε. Έπειτα από δύο χρόνια εργασίας στην ξενιτιά αποφάσισαν να γυρίσουν στην πατρίδα. Μάλιστα, ο πρώτος δάνεισε στον δεύτερο, ο οποίος δεν είχε καθόλου χρήματα. Ο δρόμος της επιστροφής, ήταν γεμάτος εμπόδια, παγίδες, περιπέτειες και ενώ ο φιλότιμος, εργατικός και καλόκαρδος άνθρωπος επιβραβεύεται με χρυσά φλουριά, ακριβά, επίσημα ενδύματα, για τον ορθό χειρισμό στις προκλήσεις που συνάντησαν, ο δεύτερος τιμωρείται για την πονηριά, την τεμπελιά και την άσπλαχνη καρδιά του, ακόμη και με την ίδια του τη ζωή.

Το παραμύθι, *Φιλάργυρος και Αχόρταγος*, έχει σαν βασικό κορμό, με κάποιες παραλλαγές, τη μυωπική ευχή του Μίδα. Ένας φιλάργυρος και αχόρταγος άνθρωπος έπεσε θύμα εξαπάτησης από το δαίμονα (και τιμωρήθηκε στην πραγματικότητα), αφού εξαιτίας της ακόρεστης απληστίας του, εξέφρασε την ευχή να μετατρέπεται σε χρυσό, ό,τι άγγιζε, κι έτσι αφού μεταμόρφωσε τα πάντα, τελικά μετατρέπει άθελά του και την ίδια την κόρη του σε στήλη χρυσού²³². Μετανιωμένος εκλιπαρούσε το Θεό να τον συγχωρήσει, κάτι που έγινε, και έτσι αφού έχασε την ιδιότητα του μαγικού και προσοδοφόρου αγγίγματος, επανήλθε στην προηγούμενη φτωχική ζωή και κέρδισε την επαναφορά στη ζωή, της αγαπημένης κόρης του και την οικογενειακή ευτυχία.

Τρία άνεργα και φτωχά αδέρφια ξεκίνησαν να βρουν δουλειά στα ξένα²³³. Στο δρόμο συνάντησαν ένα κουρασμένο φτωχό γέροντα που κρατούσε ένα μαγικό ραβδί, στην ιστορία, *Ο Γέρος και τὰ τρία Αδέρφια*. Ο τρίτος αδελφός, ο πιο φιλότιμος και πονόψυχος, του πρόσφερε από το ψωμί του και εκφράζοντας την επιθυμία του για ποια δουλειά θα ήθελε να έχει, ο γέροντας τον ικανοποίησε, χαρίζοντάς του μια βρύση που έτρεχε μέλι, μια κερδοφόρα εργασία, από την οποία πρόσφερε και στους φτωχούς: απαραίτητη βασική προϋπόθεση, στη συμφωνία με το γέροντα. Τ' άλλα δύο αδέρφια δεν κράτησαν το λόγο τους και ενώ το είχαν αρχικά υποσχεθεί στον γέροντα – ευεργέτη τους, δούλευαν με σκοπό μόνο το κέρδος. Έτσι, εκείνος με τη σειρά του τους τιμώρησε για την απονιά και ψευτιά, διαλύοντας τις προσοδοφόρες δουλειές που τους είχε χορηγήσει με αποτέλεσμα, να επιστρέψουν πάλι στη φτώχεια και την ανεργία.

Το παραμύθι, *Τ' Αύγα*²³⁴, περιγράφει έναν άπληστο ιδιοκτήτη ταβέρνας, ο οποίος διεκδικεί με άδολα μέσα και με απώτερο σκοπό την εξοικονόμηση τεράστιου κέρδους

²³² Μέγας 1962, σελ. 178.

²³³ Μέγας 1956, σελ. 190.

²³⁴ Μέγας 1962, σελ. 196.

από έναν καπετάνιο, ο οποίος αφού μπήκε σαν πελάτης στην ταβέρνα του να φάει τέσσερα αυγά, έφυγε βιαστικά, για να σώσει το πλοίο του και δεν πλήρωσε το λογαριασμό. Ο ταβερνιάρης τον πηγαίνει στο δικαστήριο, μετά από καιρό και με αλχημείες και απατεωνιές, προσπαθεί να πείσει το δικαστήριο, πως για τα αυγά που δεν πληρώθηκε τότε, άξιζε να πάρει σαν αμοιβή, την αξία του караβιού του καπετάνιου²³⁵. Για καλή του τύχη, βρέθηκε ένας «ψευτοδικηγόρος» ο οποίος τον υπερασπίστηκε με «πονηριές», αντίστοιχες με αυτές του ταβερνιάρη. Ο καπετάνιος τελικά πλήρωσε μόνο το αντίτιμο των 4 αυγών και κατόρθωσε να γλιτώσει το πλοίο του, ενώ έδωσε ένα μάθημα στον πλεονέκτη ταβερνιάρη, χρησιμοποιώντας στη δικαστική διαδικασία τακτική ισοδύναμη με τη δική του, δηλαδή «πονηριές».

Στο τελευταίο λαογραφικό παραμύθι που καταγράφεται, *Ό Φτωχός και τά γρόσια*, ένας φτωχός και εργατικός οικογενειάρχης ζει ευτυχισμένος με την οικογένειά του. Στο τέλος κάθε κοπιαστικής μέρας παίζει μουσική και τραγουδά με τους δικούς του. Ο πλούσιος και ζηλιάρης γείτονας, απορεί με τη χαρά του γείτονα και του προσφέρει αρκετά χρήματα, με αποτέλεσμα, ο φτωχός άνθρωπος να χάσει την ηρεμία και την οικογενειακή γαλήνη, αφού τον προβλημάτιζε σοβαρά η διαφύλαξη και η αξιοποίηση του πλούτου που του δώρισαν, μέχρι που σταμάτησε το τραγούδι και τα παιχνίδια με τα παιδιά του²³⁶. Σωτήριος λύση είναι γι' αυτόν, η επιστροφή των χρημάτων στον πλούσιο γείτονά του. Έτσι, εξασφάλισε την πρώτη φτωχική, αλλά αρμονική, χαρούμενη, ανέμελη και ευτυχισμένη οικογενειακή ζωή με τους συμβίους του και απέδειξε περίτρανα, πως τα πλούτη δε φέρνουν την ευτυχία.

Στα εκπληκτικά αυτά παραμύθια, λοιπόν, της λαογραφίας του Μέγα βλέπουμε την τιμωρία, τον παραδειγματισμό του φιλάργυρου, του «αχάριστου» ανθρώπου. Η λαϊκή παράδοση τιμωρεί, εδώ, συνήθως με το ίδιο νόμισμα τον πλεονέκτη, εξαφανίζοντάς του όλα τα υπάρχοντα, όλα τα κεκτημένα ή τα δώρα που οι συγκυρίες ή η καλή τύχη τους δώρισε ή και κάποιος του συμπεριφέρεται με τον ίδιο αχάριστο και άτιμο τρόπο και τον ξεγελά. Άλλοτε βρίσκεται κάποιος ή κάτι, είτε με μαγική δύναμη, είτε με «πονηριές» και δίνει ένα καλό μάθημα στον άπληστο, που σκοπό της ζωής του έχει μόνο τη συσσώρευση πλούτου, παραμερίζοντας και καταπατώντας ηθικούς κανόνες και διαχρονικές αξίες.

Επίσης, η λαϊκή παράδοση τιμά και αμείβει όσους κατέχουνε την αίσθηση του μέτρου, της οικονομίας, της σωστής διαχείρισης των καρπών της εργασίας τους και την

²³⁵ Μέγας 1962, σελ. 197.

²³⁶ Μέγας 1962, σελ. 180.

τόλμη τους να θυσιάζουν, να μοιράζονται ακόμη και να χαρίζουν τα υπάρχοντά τους, συνειδητά, ως ώριμη επιλογή, και κατά την πασίγνωστη επωδό «για να ζήσουν αυτοί καλά και έμεϊς καλύτερα».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

3.1. Η ΕΡΕΥΝΑ

Πρωταρχικό καθήκον ενός ερευνητή, κατά το σχεδιασμό μιας κοινωνικής έρευνας, αποτελεί η επιλογή θέματος καθώς και η διατύπωση του αντικειμένου – ζητούμενου της έρευνας αυτής.

Σκοπός, λοιπόν, της συγκεκριμένης έρευνας υπήρξε η διερεύνηση και καταγραφή του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα παιδιά, της προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας, καθώς και των ανώτερων τάξεων του Δημοτικού, την έννοια του χρήματος σαν αξία και τα γενεσιουργά αίτια της διαμορφωμένης αυτής αντίληψης μέσα από τις σκέψεις, τη ματιά, τα βιώματά τους, γενικότερα. Το θέμα – αντικείμενο της έρευνας δεν είναι ερευνήσιμο με την παραπάνω γενική διατύπωση, αλλά χρειάζεται η ανάλυση του γενικού σκοπού σε μικρότερους και λεπτομερέστερους σκοπούς²³⁷, στις πλευρές του κυρίως αντικειμένου και τη μετάφρασή τους σε ερωτήματα. Τα ερωτήματα «τι» και «γιατί» πρέπει να αντιμετωπισθούν συνδυασμένα και όχι μεμονωμένα²³⁸. Έτσι, συναφή, παραπληρωματικά θέματα που απορρέουν από το κεντρικό και διερευνώμενο, διατυπώνονται μετατρέπονται σε ερωτήματα και συνυπολογίζονται σε όλες τις φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας, με απώτερο σκοπό να εξασφαλιστεί κατά το μέγιστο δυνατόν, η πιο γνήσια έκφραση της θέσης του ερωτώμενου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί πως στην προσπάθεια της έρευνας να εκμαιεύσει το αυθεντικό των απαντήσεων, υπήρξαν ερωτήσεις που επαναλαμβάνονταν τροποποιημένες. Επίσης, το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε και τροποποιήθηκε στην πορεία της έρευνας, χωρίς να αλλοιωθεί το γενικότερο σκεπτικό, σύμφωνα με το οποίο αρχικά σχεδιάστηκε (βλ. παράρτημα 8). Με αναδιατύπωση των ερωτήσεων έγινε προσπάθεια συλλογής των επιθυμητών πληροφοριών, με ευθύ και πλάγιο τρόπο, για το αν είναι σημαντικά τα χρήματα στη ζωή και τους λόγους που το υποστηρίζουν. Είναι σκόπιμο να τροποποιούνται, οι ερωτήσεις – κλειδιά, γιατί το παιδί – ερωτώμενος, ίσως δεν έχει τη δυνατότητα να εκφραστεί με σαφήνεια άμεσα, ίσως να χρειάζε-

²³⁷ Φίλιας 1977, σελ. 52.

²³⁸ Φίλιας 1977, σελ. 50.

ται χρόνο εξοικείωσης με τη διαδικασία της συνέντευξης, ενώ υπάρχει ο κίνδυνος να απαντήσει βιαστικά και επιπόλαια (σε μια ερώτηση). Έτσι, με την εκτεταμένη απάντηση στις «ανοιχτού» τύπου ερωτήσεις, που χρησιμοποιήθηκαν και στη συγκεκριμένη έρευνα, επιτρέπεται στο ερωτώμενο να εκδηλώσει τους δισταγμούς, την αναίρεση, τη διάψευση των προλεγομένων του, τη συμπλήρωση ή διόρθωσή τους.

Η συγκεκριμένη έρευνα, λοιπόν, πραγματοποιήθηκε σε δύο Δημοτικά Σχολεία και δύο Νηπιαγωγεία της Καλαμάτας, του Νομού Μεσσηνίας, κατά το β' εξάμηνο του σχολικού έτους 2009-10 και κατά το σχολικό έτος 2010-11. Το δείγμα της έρευνας προέρχεται μέσα από την πόλη της Καλαμάτας (καλύπτει δηλαδή αστικές περιοχές). Όσον αφορά τη μέθοδο συλλογής πληροφοριών, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της συνέντευξης²³⁹ και ειδικότερα η μορφή της δομημένης συνέντευξης²⁴⁰.

Στη διαδικασία της έρευνας δόθηκε συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο, στο οποίο απάντησαν 201 παιδιά, ηλικίας 4,5-12,5 ετών. Τα ερωτηματολόγια απαρτίζονται από 17 ερωτήματα (κυρίως ερωτήματα και υποερωτήματα), με τη μορφή ελεύθερων, ανοιχτών ερωτήσεων²⁴¹.

Η ταξινόμηση έγινε ανά σχολική τάξη και ταυτόχρονα ανά ηλικία και η ηλικιακή αφετηρία βρίσκεται στο στάδιο της προσχολικής ηλικίας (των 4,5 – 6 ετών, περίπου και περιλαμβάνει προνήπια και νήπια) και καταλήγει στην Στ' τάξη του Δημοτικού (12,5 ετών).

Τα κυκλικά διαγράμματα²⁴² που παραστατικά μας βοηθούν στην ομαδοποίηση των απόψεων, εμπεριέχουν ποσοστά απαντήσεων των παιδιών της ίδιας τάξης και ηλικίας, παρ' ό,τι φοιτούσαν σε διαφορετικές σχολικές μονάδες. Πριν αρχίσει η διαδικασία συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων, αλλά και κατά τη διάρκεια, δόθηκαν συμπληρωματικές οδηγίες και διευκρινιστικές απαντήσεις.

²³⁹ Φίλιας 1977, σελ. 129. Η συνέντευξη είναι η τεχνική που έχει σκοπό να οργανώσει μια σχέση προφορικής επικοινωνίας ανάμεσα σε δύο πρόσωπα (το συνεντευκτή και τον ερωτώμενο), έτσι ώστε να επιτρέψει στον πρώτο τη συλλογή ορισμένων πληροφοριών από το δεύτερο πάνω στο αντικείμενο της έρευνας. Η έρευνα που διεξάγεται μ' αυτή τη μέθοδο χρειάζεται προετοιμασία και ο συνεντευκτής οφείλει σε ελάχιστο χρονικό διάστημα να συλλέξει σημαντικές πληροφορίες.

²⁴⁰ Φίλιας 1977, σελ. 130. Με τον όρο αυτό, εννοούμε τη συνέντευξη εκείνη, όπου ο ερωτώμενος απαντά σε μια σειρά προκαθορισμένων ερωτήσεων που είναι καταγεγραμμένες από πριν στο έντυπο της συνέντευξης. Οι απαντήσεις καταγράφονται λέξη προς λέξη ή κωδικοποιημένες.

²⁴¹ Φίλιας 1997, σελ. 152. Στη συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιήθηκε ο τύπος της ανοιχτής ερώτησης. Η ανοιχτή ερώτηση παρέχει την ελευθερία στον ερωτώμενο να οργανώσει, όπως νομίζει, την απάντησή του. Το περιεχόμενο της ερώτησης αφορά την πληροφορία και ενδιαφέρει περισσότερο τον συνεντευκτή. Ο τρόπος όμως που δίνεται η μορφή της, αφορά τον ερωτώμενο και είναι το μέσο με το οποίο θα τον αντιμετωπίσει (τον συνεντευκτή).

²⁴² Φίλιας 1977, σελ. 299. Για την γραφική παράσταση των κατανομών ως προς ένα (προς μία ερώτηση) χαρακτηριστικό που διερευνούμε χρησιμοποιούμε τα κυκλικά και ημικυκλικά διαγράμματα (τις επονομαζόμενες «πίτες»).

Θέλω, διευκρινιστικά να επισημάνω (αν και εύλογα συμπεραίνει κανείς) πως τα προνήπια, νήπια καθώς και οι μαθητές της Α' τάξης Δημοτικού, απάντησαν προφορικά και η καταγραφή έγινε από το συνεντευκτή – συγγραφέα του πονήματος αυτού.

Αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία επίσης, προέκυψαν από την επεξεργασία των απαντήσεων, αλλά και των ιχνογραφημάτων καθώς και των έγχρωμων απεικονίσεων.

Στο σημείο αυτό θα αφιερώσουμε μια μικρή παράγραφο, όπου περιγράφονται συνοπτικά τα κριτήρια επιλογής και διαμόρφωσης των ερωτήσεων, της σειράς που κατέχουν μέσα στο ερωτηματολόγιο, καθώς και το σκοπό που υπηρετούν.

Το σύνολο των ερωτήσεων υπολογίστηκε έτσι ώστε να διαρκέσει λίγα λεπτά, να μην προκαλεί κούραση, στρες, ή εκνευρισμό στο μαθητή – ερωτώμενο και οι εναλλαγές των απλών και πιο σύνθετων ερωτήσεων (ή αλλιώς, των επιφανειακών σε πρώτο επίπεδο και των ερωτήσεων που χρειάζονταν βαθύτερη πνευματική ανακίνηση), έγινε σκόπιμα για τους προαναφερθέντες λόγους. Επίσης, σεβόμενοι την προσωπικότητα και ιδιαιτερότητα του κάθε μαθητή και την αρχή της «ελευθεριότητας» στην έκφραση, η κατάθεση οποιασδήποτε άποψης ή της αναίρεσής της, αποτυπώθηκε κατά γράμμα.

Η αφετηρία του ερωτηματολογίου, λοιπόν, εγκαινιάζεται με απλές, συνήθεις λιτές ερωτήσεις για την έννοια του χρήματος, για την ύπαρξη άλλης ονομασίας του και την περιγραφή και τη μορφολογία του υλικού κατασκευής του. Είναι ωφέλιμο να αποφύγουμε στην αρχή της διαδικασίας την πρόκληση, αγχογόνων συναισθημάτων στα παιδιά, και να τα κατευθύνουμε σε μια ατμόσφαιρα φιλικού παιχνιδιού, επικοινωνίας, και γνωριμίας με το συνεντευκτή και όχι σε μια ατμόσφαιρα «ανάκρισης». Κανείς δεν βαθμολογεί τα παιδιά, ούτε τα κρίνει, ούτε δημοσιοποιεί ονομαστικά τις απόψεις τους, μιας και δεν υπάρχει σωστή ή λάθος απάντηση και είναι κάτι που έχει τονιστεί από την αρχή της διαδικασίας. «Ποια η χρησιμότητα του χρήματος;». Τα περισσότερα παιδιά γνωρίζουν τουλάχιστον ποιες βασικές ανάγκες μας καλύπτει το χρήμα. Όλη αυτή η ενότητα ενθαρρύνει τους μικρούς και μεγάλους μαθητές να νοιώσουν αυτοπεποίθηση και περισσότερο οικεία, με τις «εύκολες» ερωτήσεις. Το ίδιο ισχύει και για τις δύο επόμενες, αφού οι έννοιες «πλούσιος» και «φτωχός», που αναζητούνται, είναι αρκετά γνωστές, ακόμη και στα προνήπια, άσχετα, αν δεν είναι επαρκές το γλωσσικό εκφραστικό επίπεδό τους. Η βαρύνουσα σημασίας ερώτηση περί «αξίας» του χρήματος στη ζωή των παιδιών και η αιτιολόγηση της απάντησής τους, τοποθετείται για δεύτερη φορά στη μέση του ερωτηματολογίου, τροποποιημένη. Το επόμενο ζευγάρι ερωτήσεων είναι πολύ σημαντικό, αφού κάνει απόπειρα να «εισβάλουν» στο συναι-

σθηματικό κόσμο τους και να συλλάβουν τα βαθύτερα κίνητρα των ενηλίκων, όταν τους δίνουν χρήματα (ελοχεύει η υποψία και διαπίστωση της «δωροδοκίας» εκ μέρους τους για να πείσουν το παιδί να φάει όλο το γεύμα του ή να καλύψουν ένα κενό μακρόχρονης απουσίας ή την έλλειψη αγάπης και φροντίδας ή η εξαγορά της «ήρεμης συμπεριφοράς» από τον ανήσυχο γιο ή κόρη, αυτή την «ενοχική» συμπεριφορά του γονέα απευχόμαστε να διαπιστώσουμε από τις απαντήσεις τους).

Προς το τέλος του ερωτηματολογίου υπάρχουν δύο ευθείες ερωτήσεις για την επιθυμία, να έχει κάποιος πολλά ή λίγα χρήματα και για ποιους λόγους. Εδώ γίνεται μια ύστατη προσπάθεια να συλλέξουμε πολύτιμες, γνήσιες καταθέσεις, από τους μικρούς ή μεγαλύτερους μαθητές, αποσκοπώντας στη συγκέντρωση στοιχείων που θα μας οδηγήσουν στο σχεδιασμό δράσεων, ώστε τα παιδιά, σαν παιδιά ή σαν ενήλικες να μάθουν πώς να διαχειρίζονται τα χρήματά τους, να κάνουν μια ιεράρχηση προτεραιοτήτων, να αποκτήσουν μια ισορροπία ως καταναλωτές. Οι τυποποιημένες και πιο ομογενείς ερωτήσεις, που αφορούν την ύπαρξη κουμπαρά ή άλλου αποταμιευτικού μέσου, καθώς και οι σχετικές με το χαρτζιλίκι, είναι περιγραφικές, διερευνητικές και διαφωτιστικές για την πρόοδο της εξέλιξης της έρευνας.

Εμβόλιμα, ακολουθεί μια παρένθεση που αφορά τον τρόπο που αποτυπώνεται η έννοια και σημασία του χρήματος στις εικαστικές απεικονίσεις των μαθητών. Το ιχνογράφημα, λοιπόν, αποτελεί μια βασική μορφή έκφρασης του παιδιού και μια ατομική και ξεχωριστή δημιουργία για το καθένα. Παρατηρώντας τις ζωγραφιές των παιδιών διαπιστώνουμε με έκπληξη πολλές φορές την πρωτοτυπία και φαντασία των ιδεών τους και τον τρόπο εκτέλεσής τους. Το ιχνογράφημα αποτελεί για το παιδί ένα μέσο έκφρασης και επικοινωνίας με τον εξωτερικό κόσμο, αλλά κι ένα μέσο προβολής προς τον εξωτερικό κόσμο της προσωπικότητάς του.

Κατά την άποψη πολλών ερευνητών, το ιχνογράφημα είναι ένα εκφραστικό μέσο που μας δίνει έμμεσες ενδείξεις για το: α) πώς το παιδί κατανοεί τον κόσμο, β) πώς ερμηνεύει τις σχέσεις του και τις επαφές του με τον κόσμο και γ) ποιά είναι η στάση του εκείνη στον κόσμο²⁴³.

Η ιχνογραφική ικανότητα του παιδιού επηρεάζεται τόσο από βιολογικούς παράγοντες, που καθορίζουν και τη συνολική ανάπτυξή του (π.χ. φύλο, ηλικία, σύνθεση, προσωπικότητα κ.ά.) όσο και από πολιτισμικούς και κοινωνικούς. Στους τελευταίους, μπορούμε να εντάξουμε τις υποδείξεις και παρεμβάσεις των ενηλίκων του περιβάλ-

²⁴³ Μπέλλας 2000, σελ. 19-12.

λοντος του παιδιού, τις ενισχύσεις και προτροπές τους, όπως επίσης και τη μίμηση των προτύπων που αποπειράται, αυτοβούλως, το ίδιο το παιδί (επίδραση από εικονογραφημένα έντυπα, βιβλία, από την τηλεόραση, παιχνίδια στον Η/Υ, σχέδια άλλων παιδιών κ.ά.).

Το ιχνογράφημα πάντως αποτελεί μια αξιόπιστη πηγή πληροφοριών για τη συναισθηματική και νοητική ωρίμανση του παιδιού και ένα σημαντικό μέσο επικοινωνίας μεταξύ παιδιού και ενήλικα, εκπαιδευτικού και μαθητή, γονέα και τέκνου, σεβόμενοι και αποδεχόμενοι την ιδιαιτερότητα και ατομικότητα κάθε παιδικού δημιουργήματος.

Επίσης, οι ζωγραφίες αποτελούν ένα αξιόλογο συμπληρωματικό στοιχείο για τις απόψεις των μικρών παιδιών, ιδιαιτέρως των νηπίων²⁴⁴, αφού η γλωσσική και νοητική ανάπτυξη είναι εξελισσόμενη στην ηλικία αυτή και οι απεικονίσεις παίζουν ιδιαιτέρως επικουρικό ρόλο, για να υπάρξει μια πιο ολοκληρωμένη και σαφής εικόνα των απόψεών τους.

Στο τέλος, λοιπόν, της συνέντευξης, οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να απεικονίσουν γραφικά με ή χωρίς χρώματα, σε λευκό ή χρωματιστό χαρτί (ροζ, θαλασσί, κίτρινο ή πράσινο ανοιχτό), μεγέθους Α4, συναφείς, με το αντικείμενο της έρευνας, αναπαραστάσεις, σκέψεις, ιδέες, εντυπώσεις και προτάσεις.

Σημαντικό είναι να αναφέρουμε την συναισθηματική διάθεση των παιδιών, κατά τη διάρκεια όλης της διαδικασίας, η οποία ήταν ευχάριστη, παρότι τα κινητοποίησε πνευματικά, χωρίς να εκδηλώσουν σημάδια κόπωσης ή δυσαρέσκειας και η δραστηριότητα εντασσόταν εμβόλιμα στο ημερήσιο πρόγραμμα των δραστηριοτήτων τους. Μάλιστα, πολλά παιδιά δεν ενδιαφέρονταν για το ελλιπές διάλειμμα και επιζητούσαν να παραμείνουν στην τάξη για να ολοκληρώσουν τη δραστηριότητα ή να περιμένουν, ώστε να «κρυφακούσουν» και να παρακολουθήσουν από απόσταση τους συμμαθητές/τριές τους, που έδιναν συνέντευξη.

Νομίζω, ότι πολύ ενδιαφέροντα ήταν τα γλωσσολογικά στοιχεία που αναπήδησαν από την έρευνα, νέα γλωσσοπλαστικά αποκτήματα, ευφάνταστες λέξεις, κάποιες ανέλπιστες απόψεις, σε μικρό ποσοστό και πολύ ανάγλυφες εικαστικές παραστάσεις. Στη συνέχεια θα προχωρήσουμε στην ανάλυση των ποσοστών και τη συγκρότηση συμπερασμάτων.

²⁴⁴ Δαραδήμου-Ράπτη 1987, σελ. 22.

3.2. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ

3.2.1. Μαθητές Τάξεων Νηπιαγωγείου – Προνήπια – Νήπια (4 ½-6 ετών)

(Για το ερωτηματολόγιο βλ. Παράρτημα 1)

3.2.1.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων

- **Ερωτήσεις 1α, 1β**

Τα υψηλά ποσοστά 58,80% και 53,00% απαντήσεων των ερωτηθέντων νηπίων στις δύο πρώτες απαντήσεις, αντίστοιχα, θα μας ωθούσε στο να συμπεράνουμε πως αρκετά από τα παιδιά (προ)νηπιακής ηλικίας (υπερβαίνει το ½ του δείγματος) έχουν κατανοήσει την έννοια της λέξης «χρήμα», όταν ερωτούνται γι' αυτήν ή την χρησιμοποιούν, καθώς και τη μορφολογία του χρήματος, σε σχετικά ικανοποιητικό βαθμό (μιας και η ηλικία τους δεν τους δίνει ιδιαίτερα την ευκαιρία για πρακτική εξάσκηση στην καθημερινή χρήση του).

- **Ερωτήσεις 2, 3, 4, 5** (αφορούν την αξία και χρήση του χρήματος και τις έννοιες πλούσιος – φτωχός)

Ένα υψηλό ποσοστό (54,95%) των (προ)νηπίων (πάνω από το ½ των ερωτηθέντων) γνώριζαν, ότι τα χρήματα είναι απαραίτητα – σημαντικά για την απόκτηση υλικών αγαθών και τα χαρακτηρίζουν «σημαντικά» στη ζωή. Ένα ποσοστό (13,19%) δηλώνει πως τα χρήματα είναι απαραίτητα για άλλους λόγους. Ένα μικρό ποσοστό (24,00%) δεν τα θεωρεί σημαντικά και ένα επίσης μικρό ποσοστό (21,00%) δεν απάντησε ή δεν γνώριζε.

Πολύ κοντά στο ½ των ερωτηθέντων νηπίων (47,00% και 41,41% αντίστοιχα), γνωρίζουν το επίθετο «πλούσιος και φτωχός» ως έννοιες, ενώ παρατηρείται ένα αρκετά υψηλό ποσοστό 41,00% και 29,29% αντίστοιχα που έδωσαν με δικές τους νέες - ορολογίες την εκδοχή των δύο εννοιών. Εκεί, μπορούμε να παρατηρήσουμε τη φαντασία, την παιγνιώδη διάθεση, χιούμορ κάποιες φορές αλλά και τη συγκεχυμένη εικόνα και ανωριμότητα στο γλωσσικό τους επίπεδο. Πρέπει να λάβουμε υπόψη, ότι οι ηλικίες των ερωτηθέντων ξεκινούν από τα 4,5 έτη και καταλήγουν στα 6 έτη, ηλικιακή περίοδο που τα παιδιά συλλαμβάνουν, αποτυπώνουν, πλάθουν, μεταμορφώνουν τα γλωσσικά ερεθίσματα που επιδέχονται από το κοινωνικό, σχολικό και οικογενειακό περιβάλλον τους.

- **Ερωτήσεις 6, 7** (σχετίζονται με το αν και ποιοι άνθρωποι του στενού οικογενεια-

κού περιβάλλοντος τους δίνουν χρήματα και για ποιο λόγο)

Εδώ παρατηρούμε, πως ένα πολύ υψηλό ποσοστό (66,29%) των νηπίων παίρνει χρήματα από συγγενείς του στενού οικογενειακού κύκλου και ένα επίσης υψηλό ποσοστό (76,00%) δηλώνει πως δεν υπάρχει συγκεκριμένο κίνητρο γι' αυτή τη χορήγηση, μικροποσών (ούτε ως επιβράβευση γιατί τελείωσαν το φαγητό τους, ούτε επειδή παρακολούθησαν λιγότερη ώρα τηλεόραση, ούτε γιατί παρέμειναν φρόνιμοι). Μόνο το 15,00% παραδέχτηκε, ότι παίρνει χρήματα από συγγενείς για να φάει το φαγητό του. Ενθαρρυντικό, επίσης, είναι το συμπέρασμα από τις ενδείξεις – ποσοστά, πως τουλάχιστον οι γονείς ή πολύ στενοί συγγενείς, δεν δωροδοκούν ή δεν εξαγοράζουν την «αγάπη» την «ησυχία» τους, «την εξασφάλιση της μελέτης των μαθημάτων» κ.ά.

- **Ερωτήσεις 8α, 8β, 9α, 9β** (σχετίζονται με την έννοια της αποταμίευσης και την ύπαρξη κουμπαρά, καθώς και την τελική αξιοποίηση των αποταμιευμένων χρημάτων τους)

Ένα εξαιρετικά πολύ υψηλό ποσοστό (82,00%) δήλωσε ότι αποταμιεύει χρήματα. Μια διαπίστωση που μπορούμε να κάνουμε στο σημείο αυτό (λαμβάνοντας υπόψη τα υπόλοιπα ποσοστά το 18,00% δεν αποταμιεύει), είναι, πως όλα τα παιδιά γνωρίζουν την έννοια της αποταμίευσης και τη λέξη «κουμπαράς», αφού όλα τα (προ)νήπια γνώριζαν την έννοια αυτή ή σχολίασαν για κάποιον άλλο αποταμιευτικό τρόπο. Ενθαρρυντικό είναι το γεγονός που καταδεικνύει, πως τα παιδιά αυτής της ηλικίας κατανοούν τη συγκεκριμένη έννοια. Ισόποσα, επίσης, είναι τα ποσοστά (38,38% και 35,35%) που δηλώνουν πως θα τα χρησιμοποιήσουν για αγορά υλικών αγαθών και για άλλα καταναλωτικά «δέλεαρ».

- **Ερωτήσεις 10, 11** (σχετίζονται με την επιθυμία κατοχής χρημάτων ή όχι και για ποιους λόγους)

Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (61,39%) δηλώνει πως θα επιθυμούσε να έχει πολλά χρήματα, ενώ το μικρότερο (5,94%) στην κατηγορία, δεν θα ήθελε να έχει πολλά ή καθόλου. Εδώ διαπιστώνουμε και ένα μικρό ποσοστό (14,85%) που δήλωσε διαφορετική άποψη. Μπορούμε να δούμε κάποιες χαρακτηριστικές καταθέσεις τους παρακάτω (3.2.1.2) και βέβαια ένα 53,00% θα χρησιμοποιήσει τα χρήματά του για αγορά υλικών αγαθών.

- **Ερωτήσεις 12α, 12β, 12γ**

Στις τρεις αυτές ερωτήσεις παρατηρούμε ότι το 50,00% των γονέων των παιδιών,

τους δίνουν χαρτζιλίκι 1-2€, ενώ το 25,00% των παιδιών δεν γνώριζε τη συχνότητα και το ύψος του ποσού. Εδώ, μπορούμε να διευκρινίσουμε, πως τα (προ)νήπια (συνήθως) και στα περισσότερα νηπιαγωγεία της πόλης, δεν αγοράζουν φαγητό από το κυλικείο (δεν υπάρχει καν κυλικείο) και έτσι δεν παίρνουν χαρτζιλίκι μαζί τους.

3.2.1.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση

- Τι είναι χρήμα; Περιέγραψε το.
 - Λεφτό – Ένα στρογγυλό – ευρώ – έχει αριθμούς και γράμματα, έχει και νούμερα, είναι και χαρτί – φλουρί.
 - Είναι σε χαρτάκια και σε μικρά σαν κουμπάκια.
 - Είναι και με χρυσό – φλουρί – γκρι – χρυσαφί – σιδερένιο.
 - Στρογγυλό σαν κουλούρι (ή κουλουράκι).
 - Σαν λίρα, χρυσό. Έχει μέσα το ένα, το δύο, το τρία ...
 - Μπορεί να έχει πάνω το 100, το 40ή και πιο λίγο.
Παρατήρηση: Μόνο ένα παιδί, η Άρτεμις, 5,5 ετών, ανέφερε το «ευρώ», από το σύνολο των 34 (προ)νηπίων.
- Νομίζεις ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;
- Αν ναι, πού χρησιμεύουν;
 - Είναι χρήσιμο στην τσέπη μας. Όταν θέλουμε να πληρώσουμε κάτι το δίνουμε.
 - Μόλις πάρουμε ένα πράγμα, το πληρώνουμε.
 - Παίρνουμε ένα ακριβό παιχνίδι, λιμουζίνα μεγάλη ...
 - Είναι σημαντικά για να τα ξοδέψω. Αν τελειώσουν, δεν θα μπορούμε να πάρουμε τίποτα.
 - Είναι σημαντικό για να πηγαίνουμε σχολείο.
 - Είναι σημαντικό για τις βόλτες.
Παρατήρηση: Διαφαίνεται η κατανόηση της ανταλλακτικής αξίας του χρήματος.
- Πώς λέγεται ο άνθρωπος που έχει πολλά χρήματα και αυτός που δεν έχει πολλά χρήματα;
 - Χρηματάς – κλέφτης ... Πλούσιος – Λεφτάς – Χρηματοδόχος – Χρωματολόγος – Χρηματοδότης – Χρηματολόγος – Τράπεζα Κουμπαράς. Ο άνθρωπος κουμπαρανθρωπος χρωματοχρήμα. (Ιδιαίτερο χιούμορ του νηπίου).
 - Ζει σαν άνθρωπος. Λέγεται Θεοδωρής, Παναγιώτης (Ιδιόμορφο χιούμορ)

- Γύφτος – Μοναξιά – Χαμένος.
- Δε λέγεται. (Χιούμορ ή άγνοια;)
 Παρατήρηση: Το α' συνθετικό των «νέων» λέξεων είναι «χρήμα» ή παραλλαγές του.
- Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς σου δίνουν χρήματα; Σου δίνουν χρήματα για να φας το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);
- Η νεράιδα μού έδωσε χρήματα, γιατί έβγαλα το δόντι μου, 100 και 10€.
- Μόνο την Πρωτοχρονιά.
- Μόνο για να πω τα κάλαντα.
- Μόνο για να παίρνω νερό το καλοκαίρι.
- Άμα παίρνουμε καλούς βαθμούς στο σχολείο.
- Ναι, στη γιορτή μου.
- Ναι, να πάρουμε GORMITI (τερατόμορφη φιγούρα, παιχνίδι κυρίως των αγοριών).
- Για να έχω όταν μεγαλώσω.
- Όταν πάμε εκκλησία.
- Αποταμιεύεις χρήματα; Σε ποιο μέρος;
- Έχεις κουμπαρά; Πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;
- Ναι, σε 2 κουμπαράδες και σε πορτοφόλι.
- Τα πηγαίνω στην Τράπεζα.
- Τα βάζω στο βιβλιάριο.
- Στην τσέπη μου.
- Θα ήθελες να έχεις πολλά ή λίγα χρήματα; Για ποιους λόγους;
- Ναι, θα μαζέψω πολλά, θα τα πάω στην τράπεζα και θα είμαι πλούσιος. Θα κάνω οικογένεια. (Όνειρα;)
- Ναι, γιατί μ' αρέσουν πάρα πολύ τα λεφτά. (Ξεκάθαρη διατύπωση)
- Ναι, για να πάρω παγωτό. Ναι τα βάζω στο Ταφ-Ταφ (κουμπαράς Ταχυδρομικού Ταμειυτηρίου).
- Ναι για να βοηθάω άλλα παιδάκια. Δεν θέλω να είμαι πλούσια, με ενδιαφέρει να είμαι καλό παιδί.
- Ναι, θα ήθελα να έχω πολλά. Για τη γιαγιά μου που δεν έχει. (Αλτρουϊσμός)
- Θα τα πάρω, όταν μεγαλώσω και θα τα πηγαίνω στο κυλικείο του Γιάννη (του

- μεγάλου της αδελφού) και θα ψωνίζω ό,τι έχουν εκεί για πρωινό.
- Θα πάρω αμάξι SUBARU μπλε, κανονικό.
 - Θα πάω στο S. Market, θ' αγοράσω ξύδι, αλάτι.
 - Θα πάρω TRANSFORMER.
 - Θα πάρω ένα αμάξι.
 - Θα πάρω ένα πράσινο, αληθινό αμάξι.
 - Θα ήθελα να έχω όχι πολλά χρήματα, γιατί έχω πολλά παιχνίδια και ο Αι-Βασίλης θα μου φέρει δώρα. (Ταύτιση πλούτου με αγορά παιχνιδιών)
- Παρατήρηση: Η συντριπτική πλειονότητα χρησιμοποιεί το ρηματικό τύπο «θα πάρω» και διαπιστώνεται η επιθυμία για αγορά καταναλωτικών αγαθών, ενώ λίγες είναι οι απαντήσεις που διαπνέονται από αλτρουϊστικό πνεύμα.

3.2.1.3. Εικαστικές απεικονίσεις

Παρατηρούμε στις ζωγραφιές των παιδιών του Νηπιαγωγείου, ασπρόμαυρες ή χρωματιστές, ότι τα περισσότερα (προ)νήπια έχουν κατανοήσει ότι το χρήμα είναι νόμισμα ή χαρτονόμισμα και κάποια από αυτά κατορθώνουν να αποτυπώσουν τις ευρύτερες πτυχές που αναδύονται από τις ερωτήσεις. Διακρίνεται, για παράδειγμα, ένα ιχνογράφημα, όπου ο πλούσιος άνθρωπος έχει ψηλό και μεγάλο σπίτι, με πολλά φωτιστικά και ανθοδοχεία, σε αντίθεση με τον φτωχό, που έχει μικρό και χαμηλό σπίτι, με λίγα φωτιστικά και έπιπλα (βλ. παράρτημα 9).

Στο σύνολό τους πάντως, τα περισσότερα νήπια σχεδιάζουν ή ζωγραφίζουν νομίσματα κυκλικά καθώς και μακρόστενα ή τετράγωνα χαρτονομίσματα (με αριθμούς επάνω κάποτε – κάποτε).

3.2.2. Μαθητές Α' Τάξεων Δημοτικού (6-7ετών)

(Για το ερωτηματολόγιο βλ. Παράρτημα 2)

3.2.2.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων

- Παρατηρούμε στις απαντήσεις 1α και 1β, πως οι μαθητές της Α' Τάξης Δημοτικού γνωρίζουν σε αρκετά καλό ποσοστό (50,00%) πως το χρήμα λέγεται και λεφτά, ενώ το 26,66% δεν το γνωρίζει ή δεν απάντησε. Ένα ποσοστό 36,67% των ερωτηθέντων γνωρίζουν πως είναι στρογγυλό ή κύκλος, ενώ το 20,00% το αναγνωρίζουν ως σιδερένιο ή χάρτινο και μόλις το 6,66% δεν απάντησαν καθόλου (ή

δεν γνώριζαν).

- Στην **ερώτηση 2** και **3** το 66,67% των παιδιών θεωρούν πολύ σημαντικά τα χρήματα στη ζωή, ενώ μόλις το 3,33% δεν απάντησε ή δεν γνώριζε. Επίσης, ένα ποσοστό 53,34% θεωρεί, ότι τα χρήματα χρησιμεύουν για την αγορά υλικών αγαθών και ένα επίσης υψηλό ποσοστό, 33,33% τοποθετεί την αξία των χρημάτων σε αγορά, κυρίως, άλλων καταναλωτικών αγαθών. Στην ευθεία ερώτηση, για τη χρησιμοποίηση των χρημάτων, το 63,34% επιβεβαιώνουν την προηγούμενη δήλωση, για την αγοραστική αξία του χρήματος και ιδιαιτέρως, ως προς την αγορά υλικών αγαθών.
- Στις ερωτήσεις που αφορούν δείχνουν να κατανοούν τις έννοιες του πλούσιου ανθρώπου, αφού απαντούν στο ποσοστό 73,34% με τη λέξη «πλούσιος», ενώ μόλις το 6,66% δεν απάντησε ή δεν γνώριζε. Επίσης, το 90,00% γνώριζε τη λέξη και έννοια «φτωχός» και ένα ποσοστό 10,00% δεν απάντησε ή δεν γνώριζε.
- Στα πολύ σημαντικά ερωτήματα που αφορούν τη χρηματοληπτική σχέση με τους γονείς ή συγγενείς και τα κίνητρά τους, τα παιδιά απαντούν σε ποσοστό 63,34%, πως λαμβάνουν χρήματα από τους γονείς ή στενούς συγγενείς και το 10,00% δεν παίρνει καθόλου χρήματα.
- Ποσοστό 56,67% δηλώνει πως δεν παίρνουν αυτά τα χρήματα για κάποιο άλλο λόγο και ποσοστό 20,00% παραδέχεται, πως παίρνει «φιλοδωρήματα» για να φάει το φαγητό του.
- Στις επόμενες δύο ερωτήσεις, που σχετίζονται με την αποταμίευση και το μέρος φύλαξης, τα παιδιά απάντησαν σε ποσοστό 73,34%, ότι αποταμιεύουν, ενώ 13,33% δεν αποταμιεύουν χρήματα. Το σύνηθες μέρος φύλαξης, σε ποσοστό 40,00% είναι ο κουμπαράς, ενώ το 26,66% χρησιμοποιεί κυρίως την Τράπεζα.
- Η ύπαρξη κουμπαρά αγγίζει το ποσοστό του 76,68% των ερωτηθέντων παιδιών, ενώ μόνο το 6,66% δεν έχει ή χρησιμοποιεί άλλο μέσο φύλαξης. Η χρήση των αποταμιευμένων ποσών κατευθύνεται σύμφωνα με το ποσοστό 56,67% σε αγορά υλικών αγαθών, ενώ το 23,33% σε άλλες κατευθύνσεις (για να έχω όταν μεγαλώσω, μπορεί να τα δώσω στους φτωχούς ή στους γονείς μου κ.ά.).
- Διαπιστώνουμε, ότι στη σημαντική ερώτηση «αν ήθελες να έχεις πολλά ή λίγα χρήματα;» το ποσοστό του 63,34% επιθυμεί την απόκτηση πολλών χρημάτων, ενώ το 10,00% θα ήθελε λίγα χρήματα. Ο λόγος της παραπάνω διαπίστωσης, κατά το 43,33% αναφέρεται στην αγορά υλικών αγαθών, ενώ το 33,33% θα τα αξιο-

ποιούσαν αλλιώς (θα αγόραζαν δώρα στους γονείς, για να γίνουν πολύ πλούσιοι, για να τα χρησιμοποιούν, κ.ά.).

- Οι τρεις τελευταίες ερωτήσεις (**13α, 13β, 13γ**) αναφέρονται στην έννοια «χαρτζιλίκι», το ύψος του ποσού και τη συχνότητα που το λαμβάνουν. Παρατηρούμε ότι το 46,15% των ερωτηθέντων απάντησαν, πως παίρνουν χαρτζιλίκι από τους γονείς τους, και μόνο το ποσοστό 3,85% δεν παίρνει χαρτζιλίκι, ενώ το 3,85% δεν απάντησε ή δεν γνώριζε. Επίσης, το 38,89% λαμβάνουν χαρτζιλίκι εβδομαδιαίως και μόνο το 5,55% ημερησίως, ενώ το 88,24% των παιδιών δηλώνουν πως το ποσό που λαμβάνουν αγγίζει το 1-20€ και μόνο το 5,88% φθάνει το ύψος των 21-50€.

3.2.2.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση

- Ο άνθρωπος που έχει πολλά χρήματα λέγεται εκατομμυριούχος.
- Ναι, μου δίνουν (χρήματα, εννοεί), γιατί μ' αγαπάνε. Επειδή της γιαγιάς μου πονάει το πόδι, της καθαρίζω το σπίτι και μου δίνει χρήματα.
- Μια μέρα χτύπησα τα δόντια μου και μου έδωσαν χρήματα.
- Θα ήθελα να έχω πολλά χρήματα για να γίνω πλούσιος.
- Όταν τον γεμίσω (εννοεί τον κουμπαρά), μπορεί να δίνω και στους φτωχούς.
- Οι γονείς μου, μου δίνουν χαρτζιλίκι, 5€, άμα κάνω δουλειές.
- Όταν μεγαλώσω, θα τα έχω για ώρα ανάγκης (τα χρήματα εννοεί).

3.2.2.3. Εικαστικές απεικονίσεις

Πολύ όμορφα τα ιχνογραφήματα, αλλά και οι χρωματιστές ζωγραφιές που συνήθως είναι λιτές, των μαθητών της Α' Τάξης Δημοτικού. Διαπιστώνουμε, πως τα περισσότερα παιδιά απεικονίζουν εικαστικά κυρίως κουμπαράδες του Ταφ-Ταφ (κουμπαράς του Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου), πρωτότυπους κουμπαράδες με φτερά (βλ. παράρτημα 10), καρδιές και το εσωτερικό τους διαφανές (μισογεμάτο ή όχι από ευρώ) ή ευρώ σε μορφή νομίσματος ή χαρτονομίσματος. Περιγραφικά θα χαρακτηρίζαμε μάλλον τα ιχνογραφήματα των παιδιών, με εξαίρεση τη ζωγραφιά του Αρίσταρχου, όπου φανερώνεται (αντίστοιχα) η κίνηση – τρόπος αποταμίευσης, αλλά και η κατανόηση της ανταλλακτικής αξίας του χρήματος (στο φαρμακείο - βλ. παράρτημα 10).

3.2.3. Μαθητές Β' Τάξεων Δημοτικού (7-8 ετών)

(Για το ερωτηματολόγιο βλ. Παράρτημα 3)

3.2.3.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων

- Παρατηρούμε στις **ερωτήσεις 1α και 1β**, ότι ένα πολύ υψηλό ποσοστό μαθητών (58,00% και 79,00% αντίστοιχα) έδωσαν τον ορισμό «λεφτά» σαν απάντηση και τα περιέγραψαν, ως στρογγυλά ή κύκλος. Ένα μικρότερο ποσοστό (37,00% και 21,00% αντίστοιχα) έδωσε τις άλλες δικές του εκδοχές.
- Στη δεύτερη πολύ σημαντική ερώτηση που σχετίζεται με τη χρησιμότητα του χρήματος, ένα υψηλό ποσοστό (36,63%) των νηπίων θεωρούν, πως το χρήμα είναι απαραίτητο «για να ζούμε», ενώ το 31,68% για την αγορά υλικών αγαθών και ένα μεγάλο ποσοστό 20,79% έδωσε τις δικές του πρωτότυπες εκδοχές.
- Στις **ερωτήσεις 3 και 4** διαπιστώνουμε θεαματικά ποσοστά κατανόησης της έννοιας πλούσιος (100,00%) και φτωχός (95,00%), αντίστοιχα.
- Στις **ερωτήσεις 5 και 6** ένα πολύ υψηλό ποσοστό (73,67% και 36,63% αντίστοιχα) θεωρούν σημαντικά τα χρήματα στη ζωή και για τον εξής λόγο: «να ζούμε πάνω στη γη», όπως χαρακτηριστικά απαντά ένας 8χρονος μαθητής. Υπάρχει ένα πολύ υψηλό ποσοστό επίσης (31,68%) που τοποθετούν την αξία των χρημάτων στην αγοραστική τους δύναμη. Στο σημείο αυτό, νομίζω ότι τα παιδιά της Β' Δημοτικού (36,63%) που αρχικά απαντά, θα μπορούσαν να ενωθούν με το δεύτερο ποσοστό (31,68%), αφού με την απάντηση «για να ζούμε», εννοούν και την αγορά καταναλωτικών προϊόντων. Άρα, συνολικά υποθέτουμε, ότι το ποσοστό που θα συμφωνούσε με την ταύτιση της αξίας του χρήματος και της αγοραστικής του δύναμης, θα ξεπερνούσε το 1/2 του υλικού του δείγματος έρευνας.
- Άλλος ένας σημαντικός σταθμός στο ερωτηματολόγιο, οι **ερωτήσεις 7 και 8**. Παρατηρούμε, ότι το 94,70% των γονέων των παιδιών δίνουν χρήματα στα παιδιά – μαθητές, ένα υψηλό ποσοστό 47,30% ευτυχώς μαρτυρούν, ότι το φιλοδώρημα από γονείς ή συγγενείς δεν αποσκοπεί στην εξαγορά της παραμονής τους μπροστά στην τηλεόραση για πιο σύντομο χρονικό διάστημα, ή κατανάλωσης ολόκληρου του φαγητού ή της εξασφάλισης της ήρεμης συμπεριφοράς τους.
Παρατήρηση: Στην ερώτηση 8, υπάρχει ένα 21,10%, όπου υπερισχύουν δύο αιτιολογήσεις της αποδοχής φιλοδώρηματος από γονείς ή συγγενείς, δηλαδή τα παιδιά δέχονται, ότι χρηματίζονται για να τελειώσουν όλο το φαγητό τους ή για να

παραμείνουν ήσυχοι. (Τυχαία ή όχι πάντως και ούτε ένας δεν απάντησε πως λαμβάνουν τα χρήματα για να συγχωρήσουν, π.χ. το μπαμπά ή τη μαμά που απουσίαζε μεγάλο χρονικό διάστημα σε ταξίδι ή όλη την ημέρα στη δουλειά και έπρεπε κατά κάποιο τρόπο να αναπληρώσουν το κενό της απουσίας τους και παράλληλα να τονίσουν την ύπαρξη φροντίδας και αγάπης προς τα παιδιά τους).

- Στις **ερωτήσεις 9α και 9β**, διαπιστώνουμε, πως το 89,41% και το 57,90% αντίστοιχα, κατανοούν την έννοια της αποταμίευσης, βιωματικά μάλιστα, χρησιμοποιώντας τον κουμπαρά τους. Το 21,05% των μαθητών της Β' Δημοτικού φυλάσσουν τα αποταμιευμένα χρήματα στην Τράπεζα και ένα ισόποσο ποσοστό (21,05%) σε άλλο μέρος.
- Στην ένθετη **ερώτηση (10η)** που αφορά την ύπαρξη κουμπαρά και τη χρήση των αποταμιεύσεων του κάθε παιδιού (11η), διαπιστώνουμε ένα πάρα πολύ υψηλό ποσοστό 89,59% που απαντούν θετικά και το ποσοστό των 38,49% που παραδέχεται, πως θα αγόραζε υλικά αγαθά, ενώ το 40,72% θα αγόραζε διάφορα πράγματα.

Παρατήρηση: Εδώ, ίσως τα παιδιά λέγοντας «άλλα πράγματα», εννοούν υλικά αγαθά, αφού απαντούν «διάφορα πράγματα» ή «για να ζούμε», οπότε το ποσοστό 38,49% και 40,72%, αν αθροιστούν θα φανερώσει, συνολικά, πάνω από το ½ του υλικού της έρευνας να απαντά θετικά στην αγοραστική αξία του συσσωρευμένου χρήματος.

- Στην **11η ερώτηση** (ευθεία ερώτηση), για το αν θα ήθελαν να έχουν πολλά χρήματα, το ποσοστό 57,90% δηλώνει την επιθυμία των παιδιών να έχουν πολλά χρήματα, ένα μέτριο ποσοστό 15,80% επιζητούν «μέτρια χρήματα», ενώ το 26,30% απαντούν με κάποιο άλλο τρόπο.
- Στη **12η ερώτηση**, πολλή σημαντική και αυτή, το 47,40% δηλώνει πως επιθυμεί τα πολλά χρήματα για να αγοράσουν «διάφορα πράγματα» και το 42,10% για την αγορά υλικών αγαθών.
- Στις **ερωτήσεις 13α, 13β, 13γ** που αφορούν το λεγόμενο «χαρτζιλίκι» (στην ερώτηση 13α) διαπιστώνουμε πως το 63,20% των παιδιών παίρνουν χαρτζιλίκι, ενώ το 26,3% δεν γνωρίζουν τη σημασία αυτής της έννοιας ή δεν απάντησαν.
- Στην **ερώτηση 13β** μόνο το ποσοστό 15,8% λαμβάνει καθημερινά χαρτζιλίκι, ή περιστασιακά, το 26,30% δεν γνώριζε την έννοια και τα υπόλοιπα παιδιά (42,10%) απάντησαν διαφορετικά.

- Το ύψος του ποσού (13γ) στην ερώτηση αυτή και τελευταία κατανέμεται ως εξής: ποσοστό 52,13% των παιδιών λαμβάνουν από 1-10 €, ποσοστό 21,31% των παιδιών 10-20 €, ένα πολύ μικρό ποσοστό (5,25%) δεν θυμόταν το ποσό και το 21,31% δεν γνώριζε το ποσό ή δεν απάντησε.

3.2.3.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση

— Λεφτό (άλλη ονομασία)

Για ποιους λόγους είναι χρήσιμα:

— Για να δίνουμε στους φτωχούς να έχουν φαγητό

— Για την υγεία. Για να ζήσω

— Γιατί μπορώ να κάνω κάτι σημαντικό στη ζωή μου.

— Θα ήθελα να έχω όσα αξίζω.

— Μας χρησιμεύουν να ζούμε πάνω στη Γη.

— Για να αγοράσω παιχνίδια και δώρα για τους συγγενείς μου.

— Όχι, δεν είναι σημαντικά (εννοεί τα χρήματα), η υγεία είναι πιο σημαντική.

— Θα ήθελα να έχω μέτρια, γιατί αν έχω πολλά χρήματα, δεν θα έχω τι να τα κάνω.

3.2.3.3. Εικαστικές απεικονίσεις

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι εικαστικές απεικονίσεις των μαθητών της Β' Τάξης Δημοτικού. Τα περισσότερα παιδιά περιγράφουν εικαστικά τα κέρματα ή χαρτονομίσματα, τους κλασικούς κουμπάρδες, τον Ταφ-Ταφ ή λίγο διαφορετικά και με διάφανο, πάντα σχεδόν, το εσωτερικό τους. Ξεχωρίζουν λίγες απεικονίσεις, με μικρούς διαλόγους, όπου διαφαίνεται: α) η αντίθεση μιας υπέρογκης φιγούρας (πλούσιος) έναντι μιας δεύτερης και μικροσκοπικής (φτωχός), β) η σύλληψη της έννοιας του πλούτου (βλ. παράρτημα 11), η οποία αυτόματα διογκώνει τους πρωταγωνιστές – φιγούρες και υπέρμετρα δίνει ύψος στο ανάστημα του πλούσιου έναντι του φτωχού (ο οποίος του ζητά χρήματα), γ) η φιγούρα του πλούσιου να καμαρώνει, να «φουσκώνει» και να γελά αλαζονικά από εγωισμό, και δ) κάποιες ζωγραφιές στις οποίες αποτυπώνεται η άποψη, πως ο πλούσιος μπορεί να είναι ευσπλαχνικός και ελεήμων (βλ. παράρτημα 11).

3.2.4. Μαθητές Γ' τάξεων Δημοτικού (8-9 ετών)

(Για το ερωτηματολόγιο βλ. Παράρτημα 4)

3.2.4.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων

- Στις ερωτήσεις 1α και 1β παρατηρούμε, πως πολύ υψηλό ποσοστό, η πλειοψηφία (76,00%) των μαθητών της Γ' τάξης Δημοτικού, απαντούν με τη λέξη «λεφτά», ενώ μόνο το 4,00% δεν απάντησαν ή δεν γνώριζαν και ένα ποσοστό 20,00% απάντησαν διαφορετικά. Το 58,00% γνώριζε το σχήμα των κατηγοριών (νόμισμα - χαρτονόμισμα) και μόνο το 9,00% δεν απάντησε ή δεν γνώριζε.
Παρατήρηση: Δεν υπήρξε ούτε μια περίπτωση απάντησης με τη λέξη «ευρώ», αντί του λεφτά, χρήματα.
- Στις ερωτήσεις 2 και 3, το 62,63% των παιδιών θεωρούν σημαντικά τα χρήματα στη ζωή τους και μόνο 11,11% το αρνείται. Επίσης, σε ποσοστό 62,00% τα παιδιά πιστεύουν, πως η αξία των χρημάτων έγκειται στην αγοραστική τους δύναμη και ένα 27,00% απάντησαν διαφορετικά, παρόλα αυτά εμπεριέχονται απαντήσεις που αναφέρονται σε αγορές ή άλλες ενέργειες που στηρίζονται σε οικονομική δραστηριότητα.
- Στις ερωτήσεις 4 και 5, διαπιστώνουμε τη συντριπτική πλειονότητα (91,00% ως 98,00%) των παιδιών, τα οποία γνωρίζουν τις έννοιες πλούσιος και φτωχός, αντίστοιχα.
- Στις ερωτήσεις 6 και 7 (αναφέρονται στους συγγενείς που τους δίνουν χρήματα και με ποιο κίνητρο), το 76,00% των παιδιών απάντησε θετικά και μόνο το 4,00% αρνητικά. Επίσης, ένα μεγάλο ποσοστό, 38,00% των παιδιών δεν παίρνει χρήματα με κάποιο από τα ανταλλάγματα, που αναφέρονται και μόνο το 16,00% παραδέχεται πως παίρνει χρήματα, κυρίως για να τελειώσει το φαγητό του, ή σαν επιβράβευση για τους καλούς βαθμούς του τριμήνου, ή σαν δώρο τα Χριστούγεννα και το Πάσχα.
- Στις ερωτήσεις 8α και 8β, που αναφέρονται στην αποταμίευση, η συντριπτική πλειονότητα (91,00%) απάντησαν θετικά και μόνο το 7,00% αρνητικά. Επίσης το 35,64% των παιδιών δήλωσε πως χρησιμοποιούσε την Τράπεζα για αποταμιευτικό χώρο και ένα 26,73% τον κουμπαρά ή άλλο μέρος/τρόπο.
- Στις ερωτήσεις 9α και 9β (που επαναλαμβάνεται αλλιώς η ερώτηση) με την δεύτερη να «βαραίνει» περισσότερο, διαπιστώνουμε ένα πολύ υψηλό ποσοστό των

παιδιών 86,14% να έχει κουμπιάρια και μόλις το 6,93% που δεν έχει. Επίσης, το 42,00% θα χρησιμοποιούσε τα αποταμιευμένα χρήματα για αγορά υλικών αγαθών και το 49,00% επίσης για αγορές άλλου τύπου (αυτοκίνητο, άλογο κ.ά.) αλλά και σε αλτρουϊστικές ενέργειες (π.χ. θα έδινε στους φτωχούς, θα βοηθούσα τους γονείς μου κ.ά.).

- Στις **ερωτήσεις 10 και 11** (που επαναλαμβάνονται) ευθείες πλέον τύπου ερωτήσεις, το 29,00% θα ήθελε να έχει πολλά χρήματα, το 20,00% λίγα, ενώ το 38,00% απαντά διαφορετικά. Επίσης, το ποσοστό 28,71% θα τα επένδυε σε υλικά αγαθά, ενώ 55,45% απαντά διαφορετικά και ένα ποσοστό 8,91% θα τα έδινε για βοήθεια σε άλλους ανθρώπους.

Παρατήρηση: Ιδιαίτερα ενθαρρυντικά είναι τα μηνύματα, που λαμβάνουμε από τις 4 παραπάνω ερωτήσεις, αφού μεγάλα ποσοστά παιδιών, φαίνεται να κατανοούν την έννοια της ευσπλαχνίας, του αλτρουϊσμού, της συμπόνοιας προς αδύνατες οικονομικά ομάδες ή άτομα.

- Στις **ερωτήσεις 12α, 12β, 12γ** το 71,72% των παιδιών φανερώνει, πως παίρνουν χαρτζιλίκι, ενώ το 13,13% απαντά αρνητικά. Επίσης το 18,00% παίρνει χαρτζιλίκι ημερησίως ή κάθε εβδομάδα και το ποσό κυμαίνεται 1-20€, σε ποσοστό 70,30%, ενώ ένα ποσοστό 6,93% των παιδιών παίρνει 21-50€ χαρτζιλίκι ή 51€ και άνω.

3.2.4.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση

- Θα έπαιρνα ένα άλογο.
- Θα ήθελα να έχω λίγα – Γιατί θα χαίρομαι μ' αυτά που θα έχω.
- Γιατί, άμα είμαι φτωχή θα ζω άσχημα και αν είμαι πλούσια θα με κυνηγούνε για τα λεφτά μου.
- Θα ήθελα ούτε πολλά, ούτε λίγα (χρήματα). Γιατί αν είμαι φτωχή, δεν θα ζω ευτυχισμένη και γιατί αν είμαι πλούσια θα βαριέμαι συνεχώς.
- Γιατί δε θέλω να είμαι πλούσιος και πιστεύω πως έτσι μπορώ να ζήσω καλύτερα.
- Θα βοηθούσα το μπαμπά και τη μαμά στα οικονομικά.
- Θα ήθελα να έχω πολλά. Για να στείλω στην Αφρική και να μπορέσουν να φτιάξουν σχολεία.
- Να πληρώνουμε τα προβλήματα του σπιτιού και τα ιδιαίτερα μαθήματα.
- Τα πολλά χρήματα δε σε κάνουν ευτυχισμένο, γι' αυτό θα ήθελα λίγα (Γιατί;) Για να είμαι χαρούμενη.

- Αν είμαι καλό παιδί και παίρνω Α μου δίνουν 100 €.
- Μου δίνουν επειδή είμαι καλύτερη μαθήτρια.
- Θα ήθελα να έχω πολλά εκατομμύρια.
- Θα ήθελα να έχω λίγα, γιατί αν είμαι πλούσια και κάποια μέρα δεν έχω τίποτα, θα κλαίω.

3.2.4.3. Εικαστικές απεικονίσεις

Στα ιχνογραφήματα των μαθητών της Γ' Δημοτικού κυριαρχούν τράπεζες, αρκετές ζωγραφιές με χαρτονομίσματα, κέρματα και λίγοι κουμπαράδες.

Ξεχωρίζει μια ζωγραφιά όπου, «οι πλούσιοι δίνουν στους φτωχούς», όπως επιγράφεται και ένα ιχνογράφημα όπου ένα κορίτσι - καταναλωτής με ψώνια φορτωμένο κάνει ανάληψη από το ΑΤΜ μιας τράπεζας (βλ. παράρτημα 12).

Παρατηρούμε, εντονότερη «κίνηση» στις ζωγραφιές των παιδιών της Γ' Δημοτικού, απ' ό,τι σ' αυτές των προηγούμενων τάξεων, αλλά η παρουσία των ανθρώπινων περιορισμένη. Τα ιχνογραφήματα περιγράφουν και εστιάζουν στην κίνηση (ιδίως των χεριών) κατάθεσης στην Τράπεζα (ιδίως των χεριών) ή στον κουμπαρά, πολύ παραστατικά (βλ. παράρτημα 12). Πολύ γλαφυρά ένα κορίτσι στη ζωγραφιά της, παρουσιάζει μια πλούσια κυρία με φόρεμα πλουμιστό και κοσμήματα, απέναντι σε μια φτωχή κυρία, με θλιμμένο ύφος, κατεβασμένα τα χείλη, χωρίς χρήματα, ρούχα και τα χέρια, σε κίνηση απόγνωσης (Νατάσα, 9 ετών).

3.2.5. Μαθητές Δ' τάξεων Δημοτικού (9-10 ετών)

(Για το ερωτηματολόγιο βλ. Παράρτημα 5)

3.2.5.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων

- **Ερωτήσεις 1α και 1β.** Στις δύο πρώτες ερωτήσεις, ένα υψηλό ποσοστό (53,35%) των ερωτηθέντων, χρησιμοποιεί τις λέξεις «λεφτά» και «ευρώ» και το 36,64% απαντά διαφορετικά (όπως: χάρτινο κομμάτι, λεφτό, χάρτινα λεφτά, ένα χαρτί που μπορούμε ν' αγοράσουμε διάφορα πράγματα κ.ά.). Επίσης, 20,02% των παιδιών απάντησαν, ότι το χρήμα είναι στρογγυλό ή ορθογώνιο, ενώ το 16,62% μεταλλικό και χάρτινο. Διαπιστώνεται ένα πολύ υψηλό ποσοστό 60,06% των παιδιών που έδωσαν τις δικές τους περιγραφές (όπως: έχει διάφορα σχήματα, σιδερένιο, μικρό, το χρήμα λειτουργεί σαν αντάλλαγμα κ.ά.).

- **Ερωτήσεις 2, 5, 6** (αν έχουν αξία και γιατί). Τα παιδιά της Δ' τάξης θεωρούν σημαντικά τα χρήματα, σε ποσοστό 56,67% και δεν τα θεωρούν πολύτιμα σε ποσοστό 20,00%. Όσον αφορά την αιτιολόγηση της αξίας του, θεωρούνται (86,68%) χρήσιμα για την αγορά υλικών αγαθών και το 6,66% δίνει άλλου τύπου απαντήσεις (όπως: για να σπουδάσω καλά, αν δεν έχουμε χρήματα, δεν έχουμε ζωή ή δουλειά κ.ά.). Όταν επαναλαμβάνεται η ευθεία ερώτηση για τη χρησιμότητα του χρήματος, ένα ποσοστό 40,00% την εστιάζει στην αγοραστική ικανότητα, κυρίως υλικών αγαθών.
- **Ερωτήσεις 3, 4** (έννοιες πλούσιος – φτωχός). Τα πολύ υψηλό ποσοστό (93,34%) κατονομάζει τον πλούσιο, ενώ 3,33% ως εκατομμυριούχο και το 96,67%, γνωρίζει την έννοια της λέξης «φτωχός».
- **Ερωτήσεις 7 και 8**. Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (80,01%) παραδέχεται, πως οι γονείς ή άλλοι συγγενείς τους δίνουν χρήματα και μόνο το 3,33% τους δίνει χρήματα για αγορά αντικειμένων (τροφίμων). Ένα ποσοστό 30,01% λαμβάνει χρήματα για άλλους λόγους (όπως: όταν βοηθάω τη γιαγιά στις δουλειές κ.ά.) και το 36,67% δεν λαμβάνει χρήματα για να παραμείνει φρόνιμος, να τελειώσει το φαγητό του ή να παρακολουθήσει λιγότερη ώρα τηλεόραση.
- **Ερώτηση 9α και 9β** (περί αποταμίευσης). Διαπιστώνουμε, ένα πολύ υψηλό ποσοστό (70,01%) που δηλώνει, ότι αποταμιεύει χρήματα και ένα ποσοστό 16,66% που δεν αποταμιεύει. Επίσης, το ποσοστό 37,93% των ερωτηθέντων χρησιμοποιεί την τράπεζα, ως τόπο φύλαξης, ενώ 31,04% τον κουμπαρά. Υπάρχει και ένα πολύ μικρό ποσοστό (6,89%), που χρησιμοποιεί και τα δύο προηγούμενα σημεία φύλαξης, εκ του παραλλήλου.
- **Ερωτήσεις 10α και 10β**. Το υψηλό ποσοστό (83,34%) δηλώνει, πως έχει κουμπαρά και το 16,66% δεν έχει. Επίσης, το 33,33% των παιδιών θα αξιοποιήσει τα αποταμιευμένα χρήματα για αγορά υλικών αγαθών, ενώ το 60,01% δίνει άλλες απαντήσεις (όπως: όταν μεγαλώσω θα σπουδάσω, θα τα έδινα στα φτωχά και στα άρρωστα παιδιά να γίνουν καλά, για να δίνω στους γονείς μου όταν δεν έχουν, για ψυχαγωγία, να τα δώσω στη UNICEF κ.ά.).
- **Ερωτήσεις 10 και 11**. Διαπιστώνουμε πως ένα ποσοστό 35,14% των παιδιών, θα ήθελε να έχει πολλά χρήματα και το 10,54% λίγα. Ένα, επίσης, υψηλό ποσοστό (54,31%) διατυπώνει αλλιώς τη γνώμη και επιθυμίες του (όπως: δε με νοιάζει, δεν ξέρω τι θα τα έκανα τα πολλά, μέτρια, κανονικά, πολλά αλλά όχι και τα άπειρα,

κ.ά.). Στην αιτιολόγηση των απαντήσεων ανακαλύπτουμε: 30,01% των παιδιών που θα τα διέθετε για αγορά υλικών αγαθών, 3,33% για την υγεία, 6,66% για σπουδές και ένα υψηλό ποσοστό 56,67% για άλλους λόγους (όπως: «γιατί οι φτωχοί δεν έχουν να ζήσουν, γι' αυτό θέλω λίγα», «είναι παλιοσίδερα, δε με νοιάζει», «για να πάρω ένα καινούργιο κινητό», «για να είμαι πλούσιος» κ.ά.).

- **Ερωτήσεις 12α, 12β, 12γ** (αναφέρονται στο χαρτζιλίκι). Διαπιστώνουμε ένα πολύ υψηλό ποσοστό (47,62%) των παιδιών τα οποία παίρνουν χαρτζιλίκι, ενώ το 23,81% δεν παίρνει ή απαντούν διαφορετικά (όπως: «με το χαρτζιλίκι μου, οι γονείς μου ψωνίζουν ρούχα», «μου δίνουν όταν κοιμίζω τον αδελφό μου» κ.ά.). Το χαρτζιλίκι δίνεται ημερησίως ή μηνιαίως σε ποσοστό 9,52%, ενώ ένα υψηλό ποσοστό (43,86%) απαντά διαφορετικά (περιστασιακά). Το ποσό κυμαίνεται από 1 έως 20 € σε ποσοστό 57,15%, ενώ 9,52% φθάνει τα 21-50 € χαρτζιλίκι και επίσης ένα ποσοστό 28,57% δεν απάντησε ή δεν γνώριζε τη «συνήθεια αυτή».

3.2.5.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση

- Γιατί, δεν είναι το χρήμα το παν στη ζωή.
- Απ' ό,τι έχω καταλάβει οι πλούσιοι (οι πιο πολλοί) δεν είναι καλοί άνθρωποι, ... γι' αυτό δεν θέλω πολλά χρήματα.
- Το σημαντικό πράγμα στη ζωή μας είναι να έχουμε υγεία και οι γονείς μας να μας αγαπούν (... όχι, δεν είναι σημαντικά τα χρήματα).
- (Είναι σημαντικά τα χρήματα;) Όχι, είναι παλιοσίδερα.
- Ναι, μου δίνουν (εννοεί χρήματα), όταν κοιμίζω τον αδελφό μου.
- Το χρήμα μας βοηθάει στις συναλλαγές.
- Θα τα δώσω (εννοεί τα χρήματα) στη UNICEF.
- Δεν θα ήθελα να είμαι ούτε πλούσιος, ούτε φτωχός. Δεν θέλω να με λυπούνται, αλλά ούτε να μου ζητάνε χρήματα.
- Εμένα με νοιάζει να έχω υγεία παρά χρήματα.
- Μας βοηθούν τα χρήματα στη ζωή, για να είμαστε χαρούμενοι και ευτυχισμένοι και όχι στενοχωρημένοι.

3.2.5.3. Εικαστικές απεικονίσεις

Αρκετά από τα παιδιά της ηλικίας αυτής, έχουν αποκτήσει την ικανότητα να αποτυπώνουν ιδέες και συναισθήματα στα ιχνογραφήματά τους. Πέρα από τις τράπεζες,

χαρτονομίσματα, κουμπαράδες, έχουν γράψει μηνύματα, ιδέες με πρωτότυπο τρόπο.

Ένα γουρουνάκι – κουμπαράς φωνάζει: «Κάντε οικονομία». Ευχάριστη εντύπωση προκάλεσε το μήνυμα – ιδέα, για την ωριμότητα σκέψης, που κρύβει η λεζάντα της μαθήτριας Μαρίας Θ. στη ζωγραφιά της: «Τα κολιέ / τα σκουλαρίκια, τα βραχιόλια δε μας χρησιμεύουν σε τίποτα, μόνο για να φαινόμαστε όμορφοι» και παράλληλα έχει ζωγραφίσει την εικόνα, τη σκηνή ελεημοσύνης ανάμεσα σε δύο παιδιά (βλ. παράρτημα 13). Επίσης, η ίδια μαθήτρια ζωγράφησε παραστατικά την αντίθεση πλούσιου – φτωχού, ενώ στο πίσω μέρος της ίδιας σελίδας ζωγράφησε και έγραψε τα εξής συνθήματα: «Να ξέρετε, τα χρήματα δεν έχουν σημασία, είναι απλά χαρτιά και σίδερα. Αυτό που μετράει είναι η καλοσύνη του κάθε ανθρώπου» και ένα δεύτερο σύνθημα: «Τον φτωχό τον βοήθησε ο Θεός (προφανώς θέλει να δείξει την τυχερή κλήρωση ενός λαχείου για κάποιον φτωχό).

Σε μια άλλη πρωτότυπη ζωγραφιά, ένα ηφαιστειο έχει εκραγεί, οι άνθρωποι τρέχουν να μαζέψουν τα χρήματα που ξεπετάγονται, αντί της λάβας.

3.2.6. Μαθητές Ε' τάξεων Δημοτικού (9-10 ετών)

(Για το ερωτηματολόγιο βλ. Παράρτημα 6)

3.2.6.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων

- **Ερωτήσεις 1α και 1β.** Ένα μεγάλο ποσοστό (54,83%) ερωτηθέντων, έδωσε την απάντηση «λεφτά», ως εναλλακτική λέξη του «χρήματος» και το 25,81% απάντησαν ως «ευρώ». Το 9,68% έδωσαν τις δικές τους απόψεις, όπως φράγκα, παραδάκι, μανία, μάνια (ίσως εννοεί money), δολλάρια σε άλλες χώρες κ.ά. Επίσης, το 41,94%, περιγράφουν το χρήμα και με τις δύο μορφές του, ένα ποσοστό 16,13% ως στρογγυλό ή παραλληλόγραμμο και το 32,26% των παιδιών απαντούν διαφορετικά (χάρτινα και λιανά κ.ά.).
- Στις **ερωτήσεις 2 και 3** (περί αξίας των χρημάτων και την αιτιολόγηση της απάντησής τους). Το 58,06% απαντούν θετικά, ενώ το 25,81% αρνητικά. Επίσης, το 64,52% αποδίδουν τους λόγους της αξίας των χρημάτων για την αγοραστική ικανότητα υλικών αγαθών, ενώ το 16,13% απαντούν αλλιώς (για να πληρώσουν ΔΕΗ – ΔΕΥΑΚ, για να ψωνίζουμε αξεσουάρ και κυρίως «μάρκες» κ.ά.).

Παρατήρηση: Σε αρκετές απαντήσεις διαπιστώνουμε πως τα παιδιά έχουν κατανοήσει την ανταλλακτική αξία των χρημάτων.

- **Ερωτήσεις 4 και 5.** Η συντριπτική πλειονότητα (93,55 και 100,00%) σ' αυτές τις δύο ερωτήσεις, περί πλούσιου και φτωχού, αντίστοιχα, φανερώνουν τη γνώση των εννοιών στα παιδιά της ηλικίας αυτής. Υπάρχει ένα 6,45%, που απάντησε διαφορετικά, στις παραπάνω έννοιες (όπως: δυνατός, εύπορος, ευκατάστατος, εφοπλιστής, τσεπωμένος, λεφτάς και ψώνιο, φτωχός ή αδύνατος ή αλμπάνια).
- **Ερωτήσεις 6 και 7.** Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (83,87%) παραδέχτηκε, πως οι γονείς ή συγγενείς τους δίνουν χρήματα και το 6,45% χρηματίζεται για να φάει το φαγητό του. Ένα υψηλό ποσοστό (61,29%) δηλώνει άλλους λόγους για τα κίνητρα των ενηλίκων που τους χορηγούν χρήματα (όπως: για να διαβάσω, γιατί έχω καλούς βαθμούς, για τα γενέθλια ή τη γιορτή μου, γιατί είμαι καλό παιδί κ.ά.).
Παρατήρηση: Ας σταθούμε σε μια απάντηση (Γιάννος Μ., 10,5 ετών) «Μου δίνουν χρήματα για κανέναν λόγο, απλώς ότι μ' αγαπάνε». Ίσως ν' αποτελούσε μια αφορμή να επεξεργαστούμε περισσότερο και να προβληματιστούμε πιθανόν, για την περίπτωση ενός μελλοντικού καταναλωτή, ίσως υπερκαταναλωτή, που εκπαιδεύεται να εισπράττει χρήματα χωρίς συγκεκριμένο λόγο και αιτία, χωρίς κόπο και όριο; Ίσως βέβαια το παιδί δεν ήταν συγκεντρωμένο αρκετά, ώστε να σκεφτεί πριν απαντήσει, αλλά διατύπωσε αφηρημένα την απάντηση;
- Στις **ερωτήσεις 8α και 8β** (αφορούν την αποταμίευση). Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (90,32%) απάντησαν, πως κάνουν αποταμίευση, ένα ποσοστό 3,23% μερικές φορές αποταμιεύουν και ένα ποσοστό 6,45% απάντησαν αρνητικά. Το 48,39% των ερωτηθέντων, δήλωσε πως είχε κουμπαρά, 16,13% πήγαινε στην τράπεζα τα χρήματα του και ένα ποσοστό 29,03% χρησιμοποιούσε άλλους τρόπους (συρτάρι, σπίτι, πορτοφόλι, κουμπαράς Ταφ-Ταφ, σε σακουλίτσα, κ.ά.).
Παρατήρηση: Είναι πολύ ενθαρρυντικό που τα περισσότερα παιδιά έχουν κατανοήσει και εκτιμήσει τη διαδικασία της αποταμίευσης γι' αυτό και χρησιμοποιούν ποικίλους αποταμιευτικούς τρόπους.
- **Ερωτήσεις 9α και 9β** (ευθείες ερωτήσεις για κατοχή κουμπαρά, αιτιολόγηση αυτής της ενέργειας και ο απώτερος σκοπός αυτής της συνήθειας). Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (90,33%) δήλωσε, πως έχει κουμπαρά και θα χρησιμοποιήσει αυτά τα χρήματα για αγορά υλικών αγαθών (38,72%). Ένα, επίσης, υψηλό ποσοστό (61,28%) θα τα χρησιμοποιήσει για άλλους λόγους (για ν' αγοράσω ηλεκτρονικό παιχνίδι, να βοηθήσω τους φτωχούς, για να τα βάλω στην τράπεζα, για τις ανάγκες των σπουδών, σε καλούς σκοπούς, δώρα, για τα σιδεράκια, για τις εκδρομές

του σχολείου, για το μέλλον μου κ.ά.).

Παρατήρηση: Το ποσοστό 38,72% και το 61,28% θα μπορούσαν να συμψηφιστούν σε ένα ενιαίο ποσοστό, αφού στο β' ποσοστό (61,28%) εμπερικλείονται απαντήσεις του α' ποσοστού και καταδεικνύουν την αποδοχή της αγοραστικής αξίας των χρημάτων.

- **Ερωτήσεις 10 και 11** (ευθείες ερωτήσεις: Πολλά ή λίγα χρήματα. Γιατί;). Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (45,16%) απάντησαν, πως θα ήθελαν να έχουν πολλά χρήματα και ένα 12,90% λίγα. Το ποσοστό 41,94% δηλώνει διαφορετικές απόψεις (όπως: θα ήθελα να έχω χρήματα με μέτρο, όχι υπερβολικά χρήματα, όσα πρέπει για το καλό μας κ.ά.). Το ποσοστό 32,26% θα επένδυε στην αγορά υλικών αγαθών, ενώ το μεγάλο ποσοστό 67,74%, σε κάποια άλλη επένδυση (όπως: επισκέψεις σε λούνα παρκ, σε σινεμά, χρειάζονται τα πολλά χρήματα, επειδή υπάρχει οικονομική κρίση).

Παρατήρηση: Τα δύο ποσοστά αλληλοσυνδέονται και αλληλοκαλύπτονται, αφού οι περισσότερες απαντήσεις του μεγαλύτερου ποσοστού (67,74%) αναφέρονται σε ενέργειες που προϋποθέτουν μια οικονομική βάση. Έτσι, θα μπορούσαν να συναθροιστούν κατά μεγάλο ποσοστό, με βασικό κριτήριο την επένδυση χρημάτων, προς την αγορά υλικών αγαθών και το τελικό ποσοστό θα ήταν υψηλότερο.

- **Ερωτήσεις 12α, 12β, 12γ** (αφορούν το χαρτζιλίκι των παιδιών). Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (93,55%) των παιδιών δηλώνουν, πως παίρνουν χαρτζιλίκι, το 41,94% σε ημερήσια βάση και το ποσοστό 74,18% λαμβάνουν από 1 έως 20 €. Ένα ποσοστό 9,68% των παιδιών, παίρνουν χαρτζιλίκι 21-50 € και ένα μικρότερο 3,23%, λαμβάνει το ποσό των 51 € και άνω.

3.2.6.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση

Ανακαλύπτουμε πολύ πρωτότυπες, συναισθηματικά φορτισμένες, αλλά και ιδιαίτερες απαντήσεις που μας εξέπλησαν ευχάριστα κυρίως, για την ευαισθησία και ωριμότητα τους στα ερωτηματολόγια των μαθητών της Ε' τάξης Δημοτικού:

- (Δεν θα ήθελα να έχω πολλά χρήματα) Γιατί, όπως έλεγαν και οι αρχαίοι: «*παν μέτρον άριστον*», δηλαδή το να είσαι μέτριος είναι το καλύτερο (Δήμητρα Κ., 11 ετών).
- Νομίζω, πως δεν έχουν αξία (τα χρήματα), γιατί είναι άψυχα και δεν πρέπει να δίνουμε τόση σημασία στα άψυχα, όσο στα έμψυχα (Νώντας Κ., 11 ετών).

- Θα τα χρησιμοποιήσω για τα σιδεράκια (εννοεί τον ορθοδοντικό) (Σοφία, 11 ετών).
- Δεν θα ήθελα πολλά χρήματα, επειδή μερικοί άνθρωποι δεν έχουν λεφτά και πρέπει να τους σκεφτούμε.
- Τα χρήματα είναι κάτι που χρειάζεται στη ζωή, όμως δεν αγοράζει και την αγάπη και την ευτυχία (Βασίλης, 11 ετών).
- Χρησιμεύουν για να ζούμε, όμως δεν χρειάζονται για την αγάπη (Βασίλης, 11 ετών).
- Για κανένα λόγο (μου δίνουν χρήματα), απλώς επειδή μ' αγαπάνε (Γιάννης, 10 ετών).
- Τα χρήματα μερικές φορές σε απομακρύνουν από τους συνανθρώπους σου, και σε κάνουν να νοιώθεις παντοδύναμος (Ευαγγελία, 11 ετών, μάλλον εννοεί ότι, γι' αυτό δεν θα ήθελα πολλά, γιατί σε κάνουν αλαζόνα).
- Η χρήση του (χρήματος) είναι να ψωνίζουμε ... αξεσουάρ αλλά κυρίως «μάρκες» (εννοεί επώνυμα προϊόντα).

3.2.6.3. Εικαστικές απεικονίσεις

Διαπιστώνουμε, ότι οι ζωγραφιές των παιδιών αυτής της ηλικίας έχουν ένα κεντρικό ήρωα ή άλλες φιγούρες, με διαλόγους ή κουμπαράδες με ανθρώπινη λαλιά και ανθρώπινα χαρακτηριστικά προσώπου. Η κίνηση στα ιχνογραφήματα είναι έντονη. Ξεχωρίζουμε ένα ξεκάθαρο μήνυμα στη λεζάντα της ζωγραφιάς της μαθήτριας της Ε' τάξης, Γιασεμή Μ. (11 ετών), η οποία γράφει: «Χωρίς τα λεφτά δεν κάνεις ΤΙΠΟΤΑ» (βλ. παράρτημα 14).

Ένας άλλος μαθητής καταγράφει τις σκέψεις ενός φιλοχρήματου, ο οποίος φωνάζει: «I love money, θέλω λεφτά, χρήματα, ευρώ, πώς το λένε!» (βλ. παράρτημα 14). Επίσης, διακρίνουμε κουμπαράδες με χαμογελαστά πρόσωπα, γιατί είναι γεμάτοι ευρώ και ένα διάλογο, μεταξύ ενός κλέφτη και ενός φτωχού, ο οποίος με τη σειρά του ζητιανεύει από έναν άκαρδο πλούσιο, καθώς και ποικίλα σχέδια (χαρτο)νομισμάτων.

3.2.7. Μαθητές Στ' τάξεων Δημοτικού (11-12,5 ετών)

(Για το ερωτηματολόγιο βλ. Παράρτημα 7)

3.2.7.1. Αναλύσεις – παρατηρήσεις απαντήσεων

- **Ερωτήσεις 1α και 1β.** Ένα μεγάλο ποσοστό (83,84%) των παιδιών εννοούν και κατονομάζουν αλλιώς τα χρήματα, ως «λεφτά» και μόνο 8,08% διαφορετικά. Επίσης, το 42,00% δίνουν περιγραφή του χρήματος, ως στρογγυλό και ένα ποσοστό 50,00% δίνουν άλλες περιγραφές (χαρτιά, χάλκινο, σιδερένιο, ειδικό χαρτί με αξία κ.ά.).

Παρατήρηση: Σχεδόν σε όλα τα ερωτηματολόγια διαπιστώνουμε, πως γνωρίζουν τα δύο διαφορετικές μορφές χρημάτων (χαρτονόμισμα), απλώς στις περιγραφές προτιμούν τη μια ή την άλλη μορφή.

- **Ερωτήσεις 2, 3 και 4.** Τρεις ερωτήσεις πολύ σημαντικές για την αξία που προσδίδουν στα χρήματα τα παιδιά, το 50,00% των ερωτηθέντων συμφωνεί, ότι είναι σημαντικά και το 17,00% το αρνείται. Επίσης, το 75,00% αποδίδει την χρησιμότητα των χρημάτων στην αγορά υλικών αγαθών και ένα 25,00% απαντά διαφορετικά, παρ' ό,τι σ' αυτές τις απαντήσεις εμπεριέχεται η αγοραστική αξία. Στην επαναληπτική ευθεία ερώτηση για την χρησιμότητα του χρήματος, το 33,33%, την αποδίδει στην δυνατότητα αγοράς υλικών αγαθών ή σε κάποιο άλλο λόγο (π.χ. για να κινηθείς, για να διευκολύνεις την καθημερινότητά σου).

Παρατήρηση: Στις καταγραφές αυτών των απαντήσεων, διαφαίνεται η γνώση της αγοραστικής δύναμης του χρήματος, καθώς και της ανταλλακτικής του αξίας.

- **Ερωτήσεις 4 και 5** (περί εννοιών πλούσιος και φτωχός). Το συντριπτικό ποσοστό πλειοψηφίας (92,00% και 100,00%) γνωρίζουν τις έννοιες πλούσιος και φτωχός, αντίστοιχα. Ένα ποσοστό 8,00% απαντά διαφορετικά (άλλες λέξεις που προκύπτουν: άπορος, κόμης κ.ά.).
- **Ερωτήσεις 6 και 7.** Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (92,00%) δηλώνει, πως στενοί συγγενείς τούς δίνουν χρήματα και μόνο το 8,00% το αρνείται. Επίσης, σε ποσοστό 8,08% καταθέτει, πως «χρηματίζεται» για να φάει το φαγητό του και ένα μεγάλο ποσοστό 50,51% για άλλους λόγους (όταν βοηθούνε στις δουλειές του σπιτιού, για να πάρουν παγωτό, όταν πλένουν το αυτοκίνητο ή σαν δώρο για τα γενέθλιά τους, όταν μαζεύουν το δωμάτιό τους κ.ά.) και ένα ποσοστό 33,33%, αρνείται, πως παίρνει χρήματα για τους προαναφερθέντες λόγους.

Παρατήρηση: Ένα κορίτσι (11,5 ετών) γράφει και μας προβληματίζει, πως οι γονείς της, τής δίνουν χρήματα γιατί «τη βλέπουν» (δηλ, δεν την βλέπουν αρκετά; Απουσιάζουν συχνά;).

- **Ερωτήσεις 8α και 8β** (περί αποταμίευσης). Το πολύ υψηλό ποσοστό (92,00%) δηλώνει, πως αποταμιεύει χρήματα και μόνο το 8,00% δεν αποταμιεύει. Επίσης, το 41,58% χρησιμοποιεί την Τράπεζα, και το 24,75% τον κουμπαρά του, για φύλαξη χρημάτων.
- **Ερωτήσεις 9α και 9β**. Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (83,00%) δηλώνει, πως έχει κουμπαρά και το 17,00% δεν έχει. Επίσης, το υψηλό ποσοστό (58,00%) θα χρησιμοποιούσε τα αποταμιευμένα χρήματα για αγορά υλικών αγαθών, ενώ το 25,00% για άλλους λόγους (όπως: «για να τα χρησιμοποιήσω στο μέλλον», «θα πάρω ένα ποδήλατο, ή κοσμήματα», «ή μπορεί να τα δώσω για οφειλές του σπιτιού», «για Laptop» κ.ά.).

Παρατήρηση: Τα ποσοστά 58,00% και 25,00% θα μπορούσαν να συμψηφιστούν, κατά πολύ, αφού το δεύτερο ποσοστό εμπερικλείει απαντήσεις που ταυτίζονται με τις απαντήσεις του πρώτου ποσοστού και έτσι θα ανεβάζαμε, πάνω από το ½ του υλικού της έρευνας, στο οποίο θα αποτυπωνόταν, πως τα παιδιά επικεντρώνουν την αξία των χρημάτων στην αγοραστική τους δύναμη.

- **Ερωτήσεις 10 και 11**. Ευθείες ερωτήσεις, για το αν επιθυμούν τα παιδιά να έχουν χρήματα και για ποιούς λόγους). Το 67,00% και 42,00% απαντούν, ότι επιθυμούν να έχουν πολλά χρήματα για την αγορά υλικών αγαθών, αντίστοιχα, ενώ το 17,00% δηλώνει πως θέλει να τα χρησιμοποιήσει για το μέλλον.
- Οι **ερωτήσεις 12α, 12β, 12γ** (αναφέρονται στο χαρτζιλίκι). Ένα πολύ υψηλό ποσοστό (75,00%) απάντησαν θετικά, πως παίρνουν χαρτζιλίκι, ενώ το 8,00% δεν παίρνουν χρήματα. Ένα ποσοστό 25,25% παίρνει χαρτζιλίκι κάθε μέρα, ενώ το 33,33% κάθε εβδομάδα ή περιστασιακά. Επίσης το 8,00% παίρνει 2 € χαρτζιλίκι, το 42,00% παίρνει από 1 έως 10 €, το 25,00% παίρνει 5 € και το 17,00% παίρνει από 1-20 €.

3.2.7.2. Απαντήσεις που προκάλεσαν εντύπωση

- Μερικές φορές μας βοηθάνε (εννοεί τα χρήματα), αλλά μερικές φορές μας κάνουν πολύ εγωιστές.
- Όταν έχεις πάρα πολλά λεφτά, ξεχνάς την οικογένειά σου και δεν χαίρεσαι τη ζωή

- (ίσως εννοεί, ότι με την επιδίωξη του πλούτου, παραμελείται η φροντίδα της οικογένειας ή της προσωπικής χαλάρωσης).
- Είναι πολύ σημαντικά για να ζήσεις, αλλά τα πάρα πολλά (εννοεί χρήματα), δεν κάνουν πάντα τους ανθρώπους να ευτυχούν.
 - Παλιά λεγόταν μεγάλος ή κόμης (εννοεί τον πλούσιο).
 - Θα ήθελα πολλά (εννοεί χρήματα), αλλά όχι τόσα, όσα να μην ήξερα τι έχω και να γινόμουν ένα κακομαθημένο πλουσιοκόριτσο.
 - Όχι (εννοεί δεν μου δίνουν χρήματα) και ούτε ζητώ, μιας και η οικονομική κατάσταση (όχι μόνο εμάς, αλλά και της χώρας) δεν είναι ικανοποιητική.
 - Αν είχα πολλά πολλά χρήματα, θα αγόραζα πολλά παιχνίδια, ή θα καθόμουν σπίτι.
 - Πολλά (εννοεί χρήματα) για να μπορώ να βοηθάω και άλλους ανθρώπους που τα χρειάζονται πραγματικά.

3.2.7.3. Εικαστικές απεικονίσεις

Τα περισσότερα ιχνογραφήματα των μαθητών της Στ' Δημοτικού, αναφέρονται σε τράπεζες, χαρτονομίσματα, κουμπάρδες (βλ. παράρτημα 15), όλα αυτά όμως διαμορφωμένα με περισσότερες λεπτομέρειες και εμπλουτισμένα με ανθρώπινες φιγούρες (ομιλούσες, συνήθως, με συνθήματα, λεζάντες, διαλόγους).

Εντύπωση κάνει το ιχνογράφημα του Άγγελου Σ. (12 ετών) με τη λεζάντα: «Τα λεφτά έκαναν μια χώρα να καταστραφεί λόγω της κακής χρήσης τους».

Επίσης, ο Δημήτρης Π. (12,5 ετών) μας ξαφνιάζει με το γλαφυρό ιχνογράφημά του, και το διάλογο που εντάσσει εκεί, καθώς ένας αγανακτισμένος πολίτης είναι φορτωμένος με «βόμβες» στις σακούλες για τα ψώνια και επιτίθεται λεκτικά σ' έναν επώνυμο πολιτικό ηγέτη.

3.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Μελετώντας διεξοδικά τις λεκτικές απαντήσεις των παιδιών στα ερωτηματολόγια και μεταφράζοντας, με επιφύλαξη, τις εικαστικές απεικονίσεις τους, θα γίνει μια απόπειρα εξαγωγής συμπερασμάτων.

Όσον αφορά τις ερωτήσεις που σχετίζονται με την έννοια του χρήματος, την πιθανή διαφορετική ονομασία του και την περιγραφή του, σαν σχήμα ως υλικό, διαπι-

στόνουμε, πως τα περισσότερα παιδιά του υλικού της έρευνας, μικρών ηλικιών (Νηπιαγωγείου, Α' και Β' Δημοτικού) γνωρίζουν, πως τα χρήματα είναι τα επονομαζόμενα λεφτά και έχουν σχήμα κυκλικό (εννοώντας τα νομίσματα). Τα μεγαλύτερα παιδιά (Γ', Δ', Ε' και Στ' Δημοτικού) ονομάζουν τα χρήματα, ως λεφτά, αλλά και ευρώ και περιγράφουν τις δύο μορφές του (νόμισμα, χαρτονόμισμα).

Στις ερωτήσεις που σχετίζονται με την αξία που έχουν τα χρήματα στη ζωή τους, πόσο σημαντικά είναι και την αιτιολόγηση της άποψής τους, διαπιστώνουμε, ότι: τα περισσότερα παιδιά του δείγματος της έρευνας παραδέχονται, πως τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή και μάλιστα ταυτίζεται η χρησιμότητά τους με την αγοραστική δύναμη, κυρίως, υλικών αγαθών ή άλλων προϊόντων (π.χ. «για να αγοράσω ένα άλογο» μαθητής Γ' Δημοτικού, ή «για να ζούμε», όπως λένε μαθητές της Β' Δημοτικού και προφανώς εννοούν την κάλυψη βιοτικών αναγκών).

Επίσης, οι μαθητές γνωρίζουν την έννοια και χρήση της λέξης, πλούσιος και φτωχός και ιδιαίτερα τα μεγαλύτερα παιδιά (8-12 ετών), έχουν ποσοστά επίγνωσης που πλησιάζουν το ύψιστο ποσοστό. Τα πολύ μικρά παιδιά, παρ' ότι δεν κατονομάζουν πάντα, το επίθετο πλούσιος, χρησιμοποιούν δικές τους λέξεις, με πρώτο συνθετικό, συνήθως, τη λέξη χρήμα, όπως: χρηματάς, χρηματολόγος, χρηματοδόχος κ.ά. (βλ. 3.2.1.2., σελ. 55).

Οι περισσότεροι μαθητές της έρευνας, λαμβάνουν χρήματα από τους γονείς τους ή άλλους «στενούς συγγενείς». Οι μικρότεροι σε ηλικία (4,5-7,5 ετών), παίρνουν φιλοδώρημα, σε μικρά ποσοστά για να τελειώσουν το φαγητό τους ή να παραμείνουν φρόνιμοι, ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά, αμείβονται (για τις υπηρεσίες που προσφέρουν), κατά κάποιο τρόπο, επειδή βοηθούν στις δουλειές του σπιτιού, πλένουν το αυτοκίνητο των γονιών τους ή σαν δώρο για τους «καλούς βαθμούς» στο σχολείο, ή για τις γιορτές. Πουθενά όμως, στην κατηγορία ερωτήσεων αυτών, εκτός από 1 ή 2 «ιδιόμορφες» απαντήσεις, δεν εντοπίσαμε τη χρηματική επιβράβευση ως αντάλλαγμα για μια από τις προαναφερθείσες αιτίες στο ερωτηματολόγιο. Οι γονείς ή άλλοι συγγενείς, δεν προσπαθούν να εξαγοράσουν την απουσία τους από το σπίτι, ή την έλλειψη προσοχής ή αγάπης ή μιας αγκαλιάς και όλα αυτά με οικονομικό αντάλλαγμα. Πολύ ενθαρρυντική, από τις απαντήσεις που καταγράφησαν, είναι η διαπίστωση που μαρτυρά, πως το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών από τα μικρότερα ως τα μεγαλύτερα, γνωρίζουν και κάνουν αποταμίευση. Τα μικρότερα παιδιά έχουν τον κουμπαρά τους (4,5-7,5 ετών), ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά χρησιμοποιούν περισσότερο την τράπεζα ως τρόπο φύλαξης και κατόπιν τον κουμπαρά. Οι οικονομίες αξιοποιούνται κατά τις

μαρτυρίες των μικρότερων παιδιών, για αγορά υλικών αγαθών, ενώ στους μεγαλύτερους μαθητές, όμως, εντοπίζουμε τη διάθεσή τους για αλληλοβοήθεια (προς τους γονείς, στη UNICEF κ.ά.) ή σκέψεις για τις σπουδές τους στο μέλλον.

Τα περισσότερα, λοιπόν, μικρά παιδιά, δηλώνουν την επιθυμία τους να έχουν πολλά χρήματα για αγορά υλικών αγαθών και κάποτε δηλώνουν ξεκάθαρα: «Ναι, μου αρέσουν πολύ τα χρήματα», ή «Χωρίς τα λεφτά δεν κάνεις ΤΙΠΟΤΑ», ή «Όχι δεν θέλω να είμαι πλούσια. Θέλω να είμαι καλό παιδί» διατυπώνουν συναισθήματα αλτρουϊσμού ή θεωρούν τα χρήματα ασφαλιστική δικλείδα, ή μέσο που θα τους οδηγήσει σε προσβάσιμη ψυχαγωγία. Από τη Β' – Στ' Δημοτικού εντοπίζουμε σε σεβαστά ποσοστά, τα παιδιά να προβληματίζονται για το μέλλον τους ή διατυπώνουν αμφιβολίες για την ευτυχία που μπορεί να τους προσφέρουν τα χρήματα, ή θίγουν ακόμη και την αξία του «μέτρου» στη ζωή τους. Πρέπει να ομολογήσουμε, πως διακρίνονται αρκετές απαντήσεις μεγαλύτερων παιδιών που είναι συναισθηματικά φορτισμένες, πιο ώριμες και ουσιώδεις, κατά περίπτωση. «Μερικές φορές μας βοηθάνε, αλλά μερικές φορές μας κάνουν πολύ εγωιστές», ή «Χρησιμεύουν για να ζούμε, όμως δε χρειάζονται για την αγάπη», ή «Δεν θα ήθελα να έχω πολλά χρήματα γιατί, όπως έλεγαν οι αρχαίοι: *παν μέτρον άριστον*»).

Το χαρτζιλίκι είναι ένα θέμα που δε δείχνει να απασχολεί τα (προ)νήπια, αφού δεν έχουν συνδυάσει με την αγορά δεκατιανού, μιας και στα Νηπιαγωγεία συνηθίζεται να φέρνουν δεκατιανό από το σπίτι και σπάνια υπάρχει κυλικείο εκεί (αυτό, συνήθως, συμβαίνει, όταν συστεγάζεται το Νηπιαγωγείο με το Δημοτικό). Το χαρτζιλίκι είναι στο μισό ποσοστό του δείγματος έρευνας (4,5-6 ετών), ανύπαρκτο ή άγνωστο. Αν τυγχάνει να τους είναι γνώριμο, τότε τα νήπια συνδυάζουν τα χρήματα με εκείνα, τα οποία, χρησιμοποιούν στη βόλτα ή είναι «κάτι», που λαμβάνουν στην επίσκεψή από το χωριό (προφανώς εννοούν από τον παππού και τη γιαγιά) και είναι πολύ μικρό, ποσοτικά. Στις μικρές ηλικίες (6-7 ετών), οι γονείς δίνουν χαρτζιλίκι περιστασιακά και συχνά τα παιδιά δεν θυμούνται, ούτε τη συχνότητα, ούτε το ύψος του, ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά (8-12 ετών) παίρνουν συνήθως χαρτζιλίκι κάθε μέρα ή κάθε εβδομάδα.

Η γενικότερη εικόνα που προκύπτει από τις απαντήσεις, τα ιχνογραφήματα και τις ζωγραφιές των μαθητών, μας υποδηλώνει πως τα περισσότερα παιδιά κατέχουν σε μεγάλο βαθμό την έννοια της λέξης χρήμα, τις ανάγκες που καλύπτει, την ανταλλακτική αξία του, τις έννοιες πλούσιος, φτωχός και αποταμίευση. Βέβαια, υπερισχύει η αντίληψη, πως η αγοραστική αξία του επικεντρώνεται, κυρίως, σε υλικά αγαθά. Πά-

ραυτα, υπάρχει μια μερίδα παιδιών, στα οποία οι γονείς ή το στενό οικογενειακό, φιλικό και σχολικό περιβάλλον έχουν ενσταλάξει την υψηλή αξία της αγάπης στο συνάνθρωπο, την αξία της αλληλοβοήθειας και οικονομικής συμπαράστασης, αλτρουιστικά αισθήματα, την υπεροχή της αξίας της διαμόρφωσης σωστής συμπεριφοράς και της αίσθησης του «μέτρου» στη ζωή, τοποθετώντας σε υποδεέστερη θέση το κυνήγι του χρήματος και τα «λάφυρά» του.

Οι απαντήσεις και οι μαρτυρίες μέσω των ιχνογραφημάτων αποπνέουν την αίσθηση, πως τα περισσότερα παιδιά των ηλικιών 4,5-12,5 έχουν την κοινωνικο-συναισθηματική και μορφωτική υποδομή για μια στοιχειώδη οικονομική εκπαίδευση. Υπερτερεί η εκδήλωση επιθυμίας τους για απόκτηση καταναλωτικών αγαθών και πολλών χρημάτων, η γενικότερη, δηλαδή, αντίληψη που η πλειονότητα των ενηλίκων έχει μεταβιβάσει στα παιδιά, σαν κομμάτι της σύγχρονης, (υπερ)καταναλωτικής κοινωνίας. Ελάχιστες, επίσης, είναι οι αναφορές των παιδιών για τις οικονομικές επενδύσεις που συνδέονται με τη μόρφωση ή την καλλιέργεια ταλέντων ή άλλων ενδιαφερόντων. Εν μέρει, δικαιολογείται αυτή η στάση τους, μιας και οι μαθητές πολύ μικρών ηλικιών, δεν έχουν ωριμάσει νοητικά, ώστε να συσχετίσουν τα χρήματα, εκτός της αγοράς σχολικών ειδών, με μελλοντικές σπουδές ή επαγγελματική αποκατάσταση. Το υπάρχον, λοιπόν, «εύφορο υλικό», με άλλα λόγια, τα παιδιά με το επεξεργασμένο συναισθηματικό υπόβαθρο, θα έπρεπε να αξιοποιήσει η επίσημη εκπαίδευση και να προσανατολιστεί σε μια πιο συστηματική εκπαίδευση των παιδιών προς την ηθική του χρήματος, από τις πιο μικρές ευαίσθητες ηλικίες.

Περισσότερο οργανωμένη, ευαισθητοποιημένη, πολυσχιδής, αλλά και με πρακτικό πνεύμα εκπαίδευση, μέσα από τις «σχολικές ώρες και τάξεις», που με «έξυπνα» και «βιωματικά εκπαιδευτικά προγράμματα, ιδιαίτερα παιδαγωγικά, κομψό και ευχάριστο τρόπο, θα βοηθούσε τα παιδιά του παρόντος να μαθαίνουν», πώς να εξισορροπούν και να ιεραρχούν τις ανάγκες τους, να τις εκτιμούν και να τις διαχωρίζουν από τις επιθυμίες και να γίνουν αυτόνομοι ενήλικες στο μέλλον. Ευοίωνα πάντως είναι τα μηνύματα που στέλνουν με τον τρόπο τους πολλοί μαθητές και γράφουν οι ίδιοι τον επίλογο αυτό. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα γραπτά τους, «αξία έχει να είσαι καλό παιδί» (βλ. 3.2.5.2., σελ. 67), «θέλω οι γονείς μας να μας αγαπούν και να έχουμε υγεία», «παν μέτρον άριστον», «θέλω λεφτά για να βοηθήσω τους γονείς μου ή αυτούς που δεν έχουν, ή για σπουδές στο μέλλον», επιτέλους, ένα παιδί που δεν θέλει ν' αγοράσει ένα γρήγορο αυτοκίνητο πολυτελείας ή παιχνίδια, αλλά «ένα άλογο» (βλ. 3.2.4.2., σελ. 64) και τέλος μια ξεκάθαρη ώριμη δήλωση, πως «το χρήμα δεν είναι το παν στη

ζωή» (βλ. 3.2.5.2., σελ. 67).

Ας σημειωθεί, ότι η παρούσα μελέτη δεν αποβλέπει σε στατιστικές γενικεύσεις. Οποσδήποτε, το δείγμα της έρευνας δε δύναται να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό, όχι μόνο για το λόγο του μειωμένου αριθμού των υποκειμένων, σε σχέση με το σύνολο των μαθητών όλων των σχολικών μονάδων της χώρας, αλλά και για το λόγο, ότι δε θα γενικευτούν τα αποτελέσματά της. Πιθανόν, στο μέλλον, η συγκεκριμένη εργασία θα μπορούσε να αποτελέσει έναυσμα για μια έρευνα με μεγαλύτερο δείγμα και δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

4.1. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Μια εκτίμηση της υπάρχουσας εκπαιδευτικής πραγματικότητας, δείχνει πως στα επίσημα προγράμματα του Υπουργείου, όσον αφορά τις τάξεις του Νηπιαγωγείου και του Δημοτικού, δεν εμφανίζεται μια οργανωμένη και συστηματική προσπάθεια εκπαίδευσης των μαθητών, ως προς την οικονομική διαχείριση. Βέβαια, πρέπει να αναφέρουμε, πως η έννοια του χρήματος, ακροθίγεται στο Νηπιαγωγείο, ενώ από την Α΄ τάξη έως και την Στ΄ τάξη Δημοτικού, οι μαθητές την προσεγγίζουν, μέσω μαθηματικών εννοιών και πράξεων και περιστασιακά μέσα από λογοτεχνικά κείμενα (στο Ανθολόγιο ή στο βιβλίο της Γλώσσας), μέσα από αναφορές στο βιβλίο της Μελέτης Περιβάλλοντος ή στο βιβλίο²⁴⁵ της Ευέλικτης Ζώνης²⁴⁶.

Ειδικότερα, με βάση το Δ.Ε.Π.Π.Σ. του Νηπιαγωγείου και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, διαπιστώνεται, ότι στο συγκεκριμένο επίπεδο εκπαίδευσης υπάρχουν μόνο «αφορμές», για να τις εκμεταλλευτεί παιδαγωγικά ο/η εκπαιδευτικός και να τις αξιοποιήσει, ώστε να φέρει τα (προ) νήπια σε μια πρώτη επαφή με την έννοια του χρήματος και με τις παραμέτρους εκείνες που αφορούν στη διαχείρισή του. Για παράδειγμα, αναφέρεται το «μπακάλικο», βασική γωνιά της τάξης. Εκεί, τα (προ)νήπια μαθαίνουν παίζοντας με την ανταλλακτική ιδιότητα του χρήματος, στο πλαίσιο του «ελεύθερου παιχνιδιού», (ως «ελεύθερη ώρα» πριν την προσευχή). Επί πλέον, ασκήσεις προμαθηματικών εννοιών, η αφήγηση μύθων ή παραμυθιών που επιλεκτικά διαλέγει ο/η νηπιαγωγός, καθώς και οι εικαστικές τέχνες, οι κατασκευές και τα θεατρο-παίχνιδα, είναι υποστηρικτικά μέσα, ώστε το (προ) νήπιο να προϊδεάζεται για την έννοια και χρήσεις του χρήματος, την επενδυτική του ικανότητα, τις έννοιες των λέξεων: «πλούσιος», «φτωχός», «τσιγκούνης», «σπάταλος», «οικονομία», «απο-

²⁴⁵ ΥΠΕΠΘ 2010, σελ. 181. Στο κεφάλαιο Οικονομία, στην ενότητα Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα και Ευρώ, γίνεται αναφορά στις οικονομικές έννοιες και συγκεκριμένα στο νόμισμα, ευρώ.

²⁴⁶ Ενημερωτικά, το μάθημα της Ευέλικτης Ζώνης, περιέχει διάφορες θεματικές ενότητες, εκτός υποχρεωτικής διδακτέας ύλης, είναι όμως ένα μάθημα, ένας κύκλος δραστηριοτήτων θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε, το οποίο δεν εφαρμόζεται υποχρεωτικά σε πολλά σχολεία και η μελέτη θεμάτων από το επίσημο εγχειρίδιο «Βλέπω το σημερινό κόσμο» είναι προσωπική επιλογή του εκπαιδευτικού.

ταμίευση» κ.ά.

Επίσης, την 31η Οκτωβρίου, με αφορμή την παγκόσμια ημέρα αποταμίευσης, ο/η εκπαιδευτικός επεξεργάζεται με τα παιδιά, την έννοια της αποταμίευσης, με αναφορές στον «κουμπαρά», στην «Τράπεζα», στο «βιβλιάριο κατάθεσης» και προκαλεί συζήτηση για τις ωφέλειες της αποταμίευσης και την ισορροπημένη οικονομική διαχείριση. Συνηθίζεται, πολλές φορές, να αφηγείται ο/η εκπαιδευτικός, σχετικούς μύθους του Αισώπου, όπως π.χ. *Ο τζίτζικας και ο μέρμηγκας* ή την ιστορία, *Ο Μίδα με το χρυσό άγγιγμα*, ώστε τα παιδιά να βγάζουν τα δικά τους συμπεράσματα περί αξιών. Επίσης, οργανώνονται προγραμματισμένες επισκέψεις σε μια τράπεζα ή στο Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο της περιοχής, όπου τα νήπια ενημερώνονται από τον υπεύθυνο για τη διαδικασία της αποταμίευσης. Τα παραπάνω υποστηρίζονται ενίοτε και από δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα η κατασκευή ενός κουμπαρά, με μια σχετική ζωγραφιά κ.λπ.

Στις τάξεις του Δημοτικού, οι έννοιες χρήμα, και οικονομική διαχείριση δεν αποτελούν συγκεκριμένη ενότητα μέσα από κάποιο μάθημα, ώστε να αποτελεί αντικείμενο επεξεργασίας από τους μαθητές. Ενδεικτικά καταγράφονται κάποιες σχετικές αναφορές, όπως: Στο βιβλίο των *Μαθηματικών*²⁴⁷ της Α' Δημοτικού, εισάγεται ως μαθηματική έννοια το ευρώ – χρήμα και στις επόμενες τάξεις, τα παιδιά εξασκούνται με μαθηματικές πράξεις, όπου εμπερικλείεται η έννοια του τόκου, της έκπτωσης, της αύξησης, του δανείου, της πίστωσης, του κόστους και του κέρδους. Στο *Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων*²⁴⁸, Α' και Β' Δημοτικού, εντοπίζονται τρία μόνο λογοτεχνικά κείμενα, δύο λαϊκά παραμύθια, συγκεκριμένα από την Μήλο και την Κάσο και ένα από τη Μ. Ανατολή, που ασχολούνται με την έννοια και τη χρηστή χρήση του χρήματος. Παρόμοιες αναφορές γίνονται στο *Ανθολόγιο*²⁴⁹ της Γ' και Δ' Δημοτικού, στο βιβλίο *Θρησκευτικών*²⁵⁰ και στα *Απίθανα Μολύβια*²⁵¹ (βιβλίο Γλώσσας), ενώ, στο βιβλίο *Μελέτη Περιβάλλοντος*²⁵² της Δ' Δημοτικού, οι μαθητές ερευνούν και συζητούν στη συγκεκριμένη ενότητα, τις έννοιες: έσοδα – έξοδα, αμοιβή, κέρδος, ενώ τέλος, σχεδιάζουν τον τρόπο αξιοποίησης ενός χρηματικού επάλθου. Τέλος, στο βιβλίο *Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής*²⁵³ της Ε' Δημοτικού (ενότητα Β', Κεφ. 1) γίνεται μια

²⁴⁷ ΥΠΕΠΘ 2011, τεύχος Α', σελ. 35.

²⁴⁸ ΥΠΕΠΘ 2006, σελ. 56, 69, 143.

²⁴⁹ ΥΠΕΠΘ 2011, σελ. 164.

²⁵⁰ ΥΠΕΠΘ 2011, σελ. 38.

²⁵¹ ΥΠΕΠΘ 2011, σελ. 50-51.

²⁵² ΥΠΕΠΘ 2009, Κεφάλαιο 5, Ενότητα 4, σελ. 101.

²⁵³ ΥΠΕΠΘ 2011, σελ. 45.

συνοπτική αναφορά στην έννοια των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (εργασία, αμοιβή, επαγγέλματα κ.ά.).

Στο πλαίσιο της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας, απευθύνθηκαν ερωτήσεις και συνεντεύξεις προς τους εκπαιδευτικούς, τη Σύμβουλο Νηπιαγωγών καθώς και τον Προϊστάμενο Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Μεσσηνίας, αναφορικά με τον παιδαγωγικό τρόπο που αντιμετωπίζεται η έννοια του χρήματος, με βάση βέβαια την επίσημη σχολική ύλη. Συμπερασματικά, αφού ελήφθησαν υπόψη όλες οι απαντήσεις νηπιαγωγών και δασκάλων και κατόπιν ερευνητικής μελέτης στα σχολικά εγχειρίδια, θα μπορούσαμε να αποφανθούμε, με επιφύλαξη, πως δεν έχει σχεδιαστεί μια αυστηρά προγραμματισμένη και μακροχρόνια εκπαιδευτική αντιμετώπιση της έννοιας και της διαχείρισης του χρήματος.

Η οποιαδήποτε ενημέρωση των παιδιών στον παραπάνω τομέα βασίζεται στην προσωπική πρωτοβουλία και ευαισθησία των εκπαιδευτικών. Ανεπαρκή θεωρούνται τα σημεία που εντοπίζονται στα επίσημα σχολικά εγχειρίδια, που όμως πολλές φορές οι μαθητές δεν έχουν την ευκαιρία να ασχοληθούν με αυτά, είτε ελλείπει χρόνος, είτε γιατί δεν υπάρχουν στην υποχρεωτική ύλη. Βέβαια, ακόμη και όταν οι μαθητές συναντηθούν με ανάλογες θεματικές ενότητες, θα πρέπει ταλαντούχοι και ευφάνταστοι εκπαιδευτικοί, να τα επεξεργαστούν κατάλληλα, με εφόδια μόνο τις προσωπικές κλίσεις και ταλέντα, τις ατομικές ικανότητες και υποκινούμενοι από την προσωπική άποψή τους, που συνειδητά τους παροτρύνει να προσκαλέσουν τα παιδιά σε μια δημιουργική γνωριμία με την ηθική του χρήματος και να τα φιλιώσει μαζί της. Η ανακάλυψη αυτή οδηγεί σε μια εσωτερική συναισθηματική ισορροπία, αυτογνωσία, την οποία, αφού κατακτήσουν οι μαθητές, ως παιδιά, θα τη διατηρήσουν ως αυτάρκειες «ενήλικες» και παραγωγικά άτομα, στο μέλλον.

4.2. ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι μια εναλλακτική μορφή εκπαιδευτικής διαδικασίας, που δίνει στο παιδί – μαθητή πρωταγωνιστικό ρόλο. Με τον τρόπο αυτό το παιδί αποκτά ενεργή συμμετοχή στην ερευνητική διαδικασία της μάθησης, με διαθεματική και διεπιστημονική διάσταση.

Το προτεινόμενο παρακάτω εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα το ευρώ – χρήμα, στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής προσέγγισης της έννοιας και της λογικής χρήσης του

χρήματος, ή αλλιώς (πιθανές ονομασίες) «το ευρώ – ευρωπουλάκι, θησαυρός ή σκουπίδακι», «ένα ατελείωτο πάρε - δώσε», ή «ένα συνεχές πάρε – δώσε», «ευρώ ή ευρωχρήμα, χρήσιμο ή άχρηστο;», απευθύνεται σε παιδιά (προ)νηπιακής, πρώτης σχολικής ηλικίας, καθώς και σε παιδιά μεγαλύτερων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου.

4.2.1. Βασικές αρχές του εκπαιδευτικού προγράμματος

Οι βασικές εκπαιδευτικές αρχές του προγράμματος στοχεύουν στο:

- Να εξελιχθούν οι ικανότητες των παιδιών για παρατήρηση, πρόβλεψη, υπόθεση, γενίκευση, σύγκριση, διάκριση, αξιολόγηση.
- Να αποκτήσουν τα παιδιά εμπειρίες, να εμπλουτίσουν το λεξιλόγιό τους, να έρθουν σε επαφή με διάφορα είδη λογοτεχνίας.
- Να εμπλουτίσουν τη φαντασία, τη γνώση και να καλλιεργήσουν τη δημιουργικότητά τους, μέσα από βιωματικές δράσεις.
- Να παρατηρήσουν, να προβληματιστούν, να συγκρίνουν, να εντοπίσουν συνέπειες και χαρακτηριστικά διαφόρων ανθρώπινων οικονομικών δραστηριοτήτων, να βγάλουν τα δικά τους συμπεράσματα.
- Να εφοδιαστούν τα παιδιά με ανεξάρτητους τρόπους μάθησης και μελέτης του αντικειμένου.

Προφανώς, το πρόγραμμα με τον τρόπο αυτό επιδιώκει να καλύψει εξειδικευμένες γνώσεις, ώστε οι μαθητές, με την ολοκλήρωσή του, να έχουν επαρκή ικανότητα και να αναγνωρίζουν:

- Το ευρώ και τις υποδιαίρεσεις του,
- τις ανάγκες που καλύπτει στη ζωή του ανθρώπου,
- τη σημασία των εννοιών: οικονομία, οικονομικές δραστηριότητες, παναθρώπινες αξίες, υλιστικές αξίες, σπατάλη, πλεονεξία, τσιγκουνιά, ανάγκες, επιθυμίες, προσφέρω, μοιράζομαι, τόκος, υπερ-κατανάλωση, αποταμίευση (είδη), προγραμματισμός εσόδων – εξόδων, χαρτζιλίκι κ.ά.
- τις συνέπειες και τα οφέλη μιας ορθής οικονομικής διαχείρισης,
- τις συνέπειες της φιλαργυρίας και της σπατάλης στον ανθρώπινο χαρακτήρα,
- τη διαφορά των εννοιών: ανάγκες – επιθυμίες,
- την αναγκαιότητα ιεράρχησής τους,
- να συνειδητοποιήσουν τη χαρά και αξία που προσφέρουν οι ανθρώπινες σχέσεις

- και άλλες, μη υλιστικές αξίες,
- να χρησιμοποιούν και να ξοδεύουν τα χρήματά τους για να δείχνουν την αγάπη τους, να διευρύνουν τις γνώσεις τους και να εμπλουτίζουν τα ενδιαφέροντά τους,
 - να μην παρασύρονται από διαφημίσεις περιττών καταναλωτικών προϊόντων.

4.2.2. Ενδεικτικές δραστηριότητες του προγράμματος

Επειδή το φάσμα των ηλικιών των μαθητών ξεδιπλώνεται από τα 4,5-12,5 έτη, είναι σκόπιμο να προσαρμοστούν οι απαιτήσεις των δραστηριοτήτων, που θα πλαισιώσουν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αφού το επίπεδο ωρίμανσης, το γνωστικό επίπεδο, αλλά και οι επίσημες μέθοδοι διδασκαλίας διαφοροποιούνται (ιδίως στο Νηπιαγωγείο). Επίσης, ακολουθούν δύο διαφορετικά προτεινόμενα εκπαιδευτικά παιχνίδια, το α' παιχνίδι για τις πιο μικρές ηλικίες (4,5-7,5 ετών) και ένα β' παιχνίδι, για τα μεγαλύτερα παιδιά (7,5-12,5 ετών).

Το σχολείο ή η κατασκήνωση ή ο παιδότοπος οφείλει να οργανώσει με τέτοιο τρόπο το μαθησιακό περιβάλλον του παιδιού, ώστε να διευκολύνει τις ενέργειές του και η μαθησιακή διαδικασία να καταστεί ευχάριστη και αποδοτική. Ο ρόλος του ενήλικα θα πρέπει να είναι συνεργατικός και να κατευθύνει τα παιδιά μέσα από ερωτήσεις, πρακτικές ασκήσεις, παιχνίδια, δραστηριότητες, ανάθεση καθηκόντων και πρωτοβουλιών και να οδηγεί τα παιδιά σε μια εσωτερίκευση, αλλά και κατάκτηση της γνώσης, μέσα από δικές τους ενεργητικές προσπάθειες.

Στο πλαίσιο αυτό προτείνονται στη συνέχεια κάποιες ενδεικτικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα έρευνες, κατασκευές, δραματοποιήσεις, παιχνίδια, διαγωνισμοί κ.λπ. Οι εν λόγω δραστηριότητες προτείνονται για όλο το φάσμα των ηλικιών των μαθητών (4,5-12,5 ετών), αφού επιτευχθεί πρώτιστα η κατάλληλη προσαρμογή στο γνωστικό επίπεδο κάθε ηλικίας.

- **Έρευνες – επισκέψεις:**

Αφού οργανωθεί σε μια γωνιά της τάξης μια φωτογραφική έκθεση αφιερωμένη στο χρήμα (ιστορία, κέρματα, χαρτονομίσματα κ.λπ.):

- Επιδιώκεται η βοήθεια των γονέων (ή των παππούδων – γιαγιάδων) για τη συγκέντρωση παλαιότερων ελληνικών νομισμάτων σε κέρματα ή σε χαρτονομίσματα (π.χ. χιλιάριο, κατοστάρικο, τάλιρο, δραχμή, δεκάρα, δεκάλεπτο κ.ά.) ή ακόμη

και χαρτονομίσματα άλλων κρατών. Στη συνέχεια με διαλογική συζήτηση με τα παιδιά γίνεται επεξήγηση των διαφόρων στοιχείων που είναι χαραγμένα πάνω στα νομίσματα (αριθμοί δηλωτικοί της αξίας, επιλογή εικονογραφίας, στοιχεία αναγνώρισης υποδιαίρέσεων κ.λπ.)

- Ζητάται από τους μαθητές να συλλέξουν, να κατανοήσουν σχετικές παροιμίες, εκφράσεις, αινίγματα (π.χ. «Δε δίνει νερό στον άγγελό του», «Έχει καβούρια στις τσέπες του», «Φασούλι το φασούλι, γεμίζει το σακούλι» κ.ά.).
- Τα παιδιά αναζητούν στο διαδίκτυο ή στις βιβλιοθήκες (με τη βοήθεια ενήλικα) ή συλλέγουν πληροφορίες για τον τρόπο που στις πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες, πραγματοποιούνταν οι συναλλαγές (προτού εφευρεθεί το νόμισμα) και τις ζωγραφίζουν ή τις καταγράφουν.
- Τα παιδιά αναζητούν στο διαδίκτυο ή στις βιβλιοθήκες (με τη βοήθεια ενήλικα) ή συλλέγουν πληροφορίες για την ιστορική εξέλιξη του νομίσματος με αναφορά σε μεγάλους σταθμούς (Αθήνα, Αίγινα, Μ. Αλέξανδρος, Ρώμη, Βυζάντιο, Βενετία, Αμερική, Ενωμένη Ευρώπη). Τις καταγράφουν και προσπαθούν να ζωγραφίσουν την παράσταση ενός παλαιού νομίσματος (χελώνα, Θεά Αθηνά, Ο Μ. Αλέξανδρος και ο Βουκεφάλας κ.λπ.).
- Οργανώνεται μια εκπαιδευτική επίσκεψη στο Λαογραφικό ή Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης και γίνεται αναζήτηση αντικειμένων που παραπέμπουν άμεσα ή έμμεσα στην έννοια του χρήματος (π.χ. ένας νομισματικός θησαυρός, νομίσματα που βρέθηκαν σε ένα αρχαίο Ιερό, εμπορικά και βιοτεχνικά προϊόντα, μια κασέλα, αναγνώριση ηρώων που απεικονίστηκαν σε νομίσματα κ.λπ.).
- Οργανώνεται μια εκπαιδευτική επίσκεψη στο Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο.
- Οργανώνεται παζάρι με κατασκευές των παιδιών (πήλινα κέρματα, κουμπάρδες κ.ά.) και παραστάσεις (κουκλοθεατρικές – θεατρικές) και συλλέγονται χρήματα για κοινωνικούς σκοπούς.

- **Θεατρική αγωγή – Λογοτεχνία:**

- Αφήγηση μύθων του Αισώπου, ιστοριών του Γ. Α. Μέγα, παραμύθια του Χ. Κρ. Άντερσεν ή παρακολούθηση ανάλογης θεατρικής παράστασης ή προβολή DVD.
- Δημιουργία θεατρικής παράστασης από τα παιδιά με τη δραματοποίηση των μύθων και των παραμυθιών.
- Δημιουργία θεατρικής παράστασης (θέατρο ή κουκλοθεατρο) από τα παιδιά με

πρωτότυπη ιστορία που καταγράφηκε στην τάξη με τη συμμετοχή όλων και με συντονιστή τον εκπαιδευτικό. Στο πλαίσιο αυτό τα παιδιά μπορούν να σχεδιάζουν ή να κατασκευάζουν με την μέθοδο της χαρτοκοπτικής, τους ήρωες των παραμυθιών ή μύθων. Τα προϊόντα αυτής της διαδικασίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν, ως σκηνική διακόσμηση ή για την κατασκευή μορφών (φιγούρες) στην περίπτωση κουκλοθέατρου.

- **Εικαστικές τέχνες – Κατασκευές:**

- Τα παιδιά πλάθουν με πηλό ή ζυμαρι τα δικά τους νομίσματα και στη συνέχεια, αφού στεγνώσουν ή ψηθούν, τα βάφουν ή τα διακοσμούν κατά την προτίμησή τους. Επεξήγηση από τα παιδιά της εικονογραφικής τους επιλογής. Στη συνέχεια τα παιδιά μπορούν να δώσουν τη δική τους ονομασία στα καινούργια νομίσματα.
- Κατασκευή πίνακα στον οποίο γίνεται αντιστοίχιση εικόνων – ζωγραφιών με λέξεις – έννοιες (τις ζωγραφιές έχουν φτιάξει τα ίδια τα παιδιά, τις εικόνες τις έχουν κόψει και συλλέξει από περιοδικά).
- Κατασκευή πίνακα με υποδιαιρέσεις και πολλαπλάσια του ευρώ.
 - Αντιστοίχιση διαφόρων ευρωπαϊκών ευρώ → χώρα καταγωγής τους.
 - Αντιστοίχιση χαρτονομίσματος → αριθμού
 - Αντιστοίχιση χαρτονομίσματος → ποσότητα αγαθών.

- **Παιχνίδια εξάσκησης γλωσσικής ικανότητας και μαθηματικής σκέψης (μνήμης και παρατηρητικότητας)**

Τα παιχνίδια αυτά είναι βραχυχρόνια και αυτόνομα σαν οργάνωση και εκτέλεση.

- Λύσε το κρυπτόλεξο: Ένας πίνακας με ανακατεμένα γράμματα, ανάμεσα στα οποία θα είναι διατυπωμένες οι λέξεις: χρήμα, πλούσιος, φτωχός, ολιγαρκής, επιθυμίες, ανάγκες, φιλευσπλαχνία, μοιράζομαι, σπάταλος, τσιγκούνης, αποταμίευση, κουμπιράς κ.ά.
- Λύσε το σταυρόλεξο: Στα κενά του σταυρόλεξου αυτού θα αντιστοιχούν οι παραπάνω έννοιες, ενώ κάτω από αυτό, οριζόντια και κάθετα, θα υπάρχουν διατυπωμένες οι λέξεις - έννοιες (ουσιαστικά, επίθετα, ρήματα), ημιτελείς, ενώ μπορεί να δίνεται το αρχικό γράμμα της λέξης, ως βοήθεια.
- Αναγραμματισμός: Ανακάλυψε τη λέξη που έπεσε μέσα σ' ένα μπουκάλι (ένα μεγάλο μπουκάλι ζωγραφισμένο στο χαρτί ή στον πίνακα) και τα γράμματα μπερ-

- δεύτηκαν. Μπορείς να ανακαλύψεις ποια είναι η λέξη που έχει να κάνει με το χρήμα;
- Ακροστοιχίδα γνώσεων. Συμπλήρωσε τις λέξεις που λείπουν, ενώ δίνουμε εικαστικά την περιγραφή τους και το πρώτο γράμμα κάθε λέξης.
 - Λαβύρινθος. (Ακολούθησε το σωστό δρόμο να φθάσει στο Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο).
 - Ένωσε τους αριθμούς: Από το 1 έως το 20 (τάξεις: Νηπιαγωγείο, Α΄ – Β΄ – Γ΄ Δημοτικού) και ανακάλυψε την εικόνα (π.χ. ενός κουμπαρά Ταφ-Ταφ²⁵⁴).
 - Τι κρύβεται; Χρωμάτισε μόνο τα σημεία της μαγικής εικόνας που έχουν κυκλάκι και θα ανακαλύψεις ποια εικόνα κρύβεται (π.χ. ένα παιδί ρίχνει το χαρτζιλίκι του στο κουτί – έρανο για το «Χαμόγελο του παιδιού»).
 - Ανακάλυψε τις λέξεις που κρύφθηκαν μέσα στη δεξαμενή ζωγραφισμένη (εικονική δεξαμενή). Οι λέξεις (π.χ. αποταμίευση, Μίδας, ανάγκες, επιθυμίες, φιλαργυρία, βιβλιάριο κ.ά.) μπορεί να είναι τοποθετημένες και αντίστροφα (π.χ. ΣΑΔΙΜ).
 - Παίζουμε κρεμάλα, δίνοντας μόνο το πρώτο γράμμα της λέξης που έπεται.
 - Παίζουμε την *Τρίλιζα*. Η γνωστή τρίλιζα μπορεί να εφαρμοστεί στον προαύλειο χώρο του σχολείου ή στον διάδρομο αίθουσας με κιμωλία, ακόμη και στην κατασκευή στο βουνό με υλικά της φύσης. Τα παιδιά ατομικά ή ανά ομάδα μπορούν να τοποθετούν το σύμβολο X (κλαδιά δέντρων) ή O (κουκουνάρια ή καρπούς δέντρων) στην τρίλιζα με τον όρο να έχουν απαντήσει σωστά στην ερώτηση του εκπαιδευτικού. Αν όχι, συνεχίζει ο αντίπαλος παίκτης ή ομάδα, προσπαθώντας και αυτός να απαντήσει σωστά και να προλάβει να κάνει τρίλιζα (οι σχετικές ερωτήσεις διαμορφώνονται σύμφωνα με το γνωστικό επίπεδο κάθε ηλικίας).
 - Παίζουμε το παιχνίδι *Memo* (Μνήμη)
Αφού τα παιδιά κατασκευάσουν και παρατηρήσουν πολύ καλά (τα έτοιμα, του εμπορίου) χαρτονομίσματα, νομίσματα / ευρώ των κρατών – μελών, τα οποία θα υπάρχουν 2 φορές το καθένα πάνω σ' ένα ταμπλό – πίνακα, θα πρέπει, αφού γυρίσει ο/η εκπαιδευτικός ανάποδα αυτές τις καρτελίτσες – εικόνες, να ανακαλύψουν ανάμεσα στα ανακατεμένα καρτελάκια, τα όμοια ζευγάρια. Στόχος του παιχνιδιού είναι η ανακάλυψη, όσο το δυνατόν, περισσότερων δίδυμων εικονιδίων, μέσα σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο ή πλαίσιο αριθμούμενων προσπαθειών.

²⁵⁴ Ταφ-Ταφ, είναι η συνήθης ονομασία που χρησιμοποιούν, ιδίως τα παιδιά, για τον μεταλλικό κουμπαρά του Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου [με κλειδαριά].

- **Διαγωνισμοί:**

- Το καλύτερο παραμύθι (Νηπιαγωγείου – Α΄ – Β΄ – Γ΄ Δημοτικού) με κεντρικό ήρωα ένα ευρώ ή άλλα χαρτονομίσματα, ή ζώο, ή πουλί, ή άνθρωπο, ή αντικείμενο, σε σχετικές περιπέτειες (ατομική ή συλλογική δημιουργία).
- Διαγωνισμός τραγουδιών ή ποιημάτων ή τετράστιχα (π.χ. «ευρώ – ευρωπουλάκι, θησαυρός ή σκουπίδι, μάλλον σκουπιδάκι είναι, στη ζωή χαρά δεν είναι», ή «χάρτινο ευρωπουλάκι, ψεύτικη η σιγουριά, αν το πρόσεχες λιγάκι και δεν έβγαζε φτερά και δεν έκανες σπατάλες, θα΄ταν μες τον κουμπαρά»), πάνω στη μελωδία του «Χάρτινο το φεγγαράκι» του Μ. Χατζηδάκη).
- Διαγωνισμός καλύτερης εικαστικής ομαδικής εργασίας (ανά ομάδες απεικονίζουν εικαστικά τα επεισόδια καρτέ – καρτέ) ενός μύθου ή παραμυθιού.
- Διαγωνισμός καλύτερης αναπαράστασης ενός μύθου ή ιστορίας με παντομίμα.
- Διαγωνισμός καλύτερης (συνοπτικής) θεατρικής παράστασης (ή θεατροπαίχιδου).
- Διαγωνισμός δημιουργίας ενός νέου (χαρτο)νομίσματος, πανευρωπαϊκού χαρακτήρα, με δική του ονομασία (ή δικό του σχήμα και παραστάσεις).
- Διαγωνισμός κατασκευής του πιο πρωτότυπου κουμπαρά.

4.2.3. Εκπαιδευτικά παιχνίδια

- **Προτεινόμενο εκπαιδευτικό παιχνίδι (για παιδιά Νηπιαγωγείου και Α΄, Β΄, Γ΄ Δημοτικού)**

Προτεινόμενη ονομασία: «Τάισε το γουρουνάκι» ή «Το πεινασμένο γουρουνάκι» ή «Τάισε το κουνελάκι» ή «Καροτάκι – καροτάκι τάισε το κουνελάκι». Το παιχνίδι²⁵⁵ αυτό στηρίζεται στο κλασικό παιχνίδι του κρυμμένου θησαυρού, ανάλογα με την κατασκευή που θα επιλέξουμε.

²⁵⁵ Ματσαγγούρας 2003, σελ. 107. Μεγάλοι θεωρητικοί της κλασικής αρχαιότητας Πλάτων (*Νόμοι* 643, 739, 819, *Πολιτεία* Ε 559) και Αριστοτέλης (*Πολιτ.* Η 1. 336-37, *Ηθ. Νικομ.* Κ 117α) και παιδαγωγοί, όπως ο Locke, ο Rousseau και άλλοι, τόνισαν την αναγκαιότητα και την παιδαγωγικότητα του παιχνιδιού.

Σε διάφορα κρυμμένα σημεία του χώρου (αιθουσών ή προαύλειου χώρου) του Νηπιαγωγείου ή των άλλων τάξεων (Α', Β', Γ' Δημοτικού), τοποθετεί ο/η εκπαιδευτικός πουγκάκια που περιέχουν ψεύτικα (κατασκευασμένα από τα ίδια τα παιδιά, όπως π.χ. από πηλό ή γίγαντες φασόλια ζωγραφισμένα, από κουμπιά χρωματιστά, ή από κάνσον χαρτόνι κ.ά.) ευρώ – χρήματα. Στόχος του παιχνιδιού²⁵⁶ είναι η ανακάλυψη και συσσώρευση περισσότερων νομισμάτων σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο και η τοποθέτησή τους μέσα στο πεινασμένο γουρουνάκι (κατασκευή).

Τα παιδιά, μετά την εκκίνηση και αφότου δοθούν σαφείς οδηγίες για τη διεξαγωγή του παιχνιδιού, θα πρέπει να ανακαλύψουν στις κρυψώνες, τα πουγκάκια με τα ευρώ (ή τα καρότα – πουγκιά), τα οποία θα τοποθετηθούν σε ένα τεράστιο (διαφανές) γουρούνι – κουμπαρά ή σε ένα τεράστιο λαγό. Εάν στο παιχνίδι χρησιμοποιείται ένας μόνο γιγάντιος κουμπαράς, τότε τα παιδιά πρέπει να σημειώνουν με αυτοκόλλητα χαρτάκια ή με μαρκαδόρο το όνομά τους πάνω στα κέρματα ή κάθε παιδί (ή ομάδα) να έχει το δικό της διαφορετικό χρώμα, με το οποίο θα στιγματίζει τα κέρματα που θα ανακαλύπτει, για να επιτευχθεί δίκαιη καταμέτρηση πόντων, στο τέλος. Ακόμη, τα παιδιά μπορεί να χωριστούν σε 2 ή 3 ομάδες ή να υπάρξουν ατομικοί κουμπαράδες – γουρουνάκια και έτσι να επιτυγχάνουμε υψηλότερο βαθμό ανταγωνιστικότητας (ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών που συμμετέχουν).

Έπαθλο για το πιο «χοντρό» ή «παραγεμισμένο γουρουνάκι», θα μπορούσε να είναι ένας κουμπαράς Ταφ-Ταφ ή μια συλλογή μύθων του Αισώπου, ή ένα βιβλιάριο Ταχ. Ταμειυτηρίου, ή εισιτήρια θεατρικής παράστασης, ένα DVD με ανάλογη ταινία π.χ. η ιστορία του *Όλιβερ Τουίστ*, του Τσ. Ντίκενς. Το παιχνίδι αυτό μπορεί να λάβει χώρα σε σχολείο ή σε κατασκήνωση ή σε υπαίθριο ή σε κλειστό παιδότοπο ή σε προαύλειο χώρο μονο(πολυ)κατοικίας, σε δασύλλιο, ή σε θερινό σχολείο, αφού ελεγχθούν και εξασφαλισθούν οι κανόνες ασφαλείας και μετακίνησης των παιδιών.

Το παιχνίδι προσαρμόζεται στις συναισθηματικές ανάγκες και ικανότητες των παιδιών, στον αριθμό ατόμων που έχουν συγκεντρωθεί, στα υλικά που υπάρχουν, στη διάταξη των αντικειμένων στην αίθουσα – χώρο, στη δυνατότητα διαμόρφωσης του χώρου (με δική μας παρέμβαση), ώστε να γίνει πιο λειτουργική/ός. Αν οι μαθητές – παιδιά έχουν δουλέψει συναισθητικά το θέμα και έχουν ευαισθητοποιηθεί στις έννοιες μοιράζομαι – προσφέρω, θα μπορούσαν τα έπαθλά τους να τα προσφέρουν για κοινωνικούς σκοπούς και να κρατήσουν ως ατομική επιβράβευση μια βεβαίωση –

²⁵⁶ Μασσαγγούρας 2003, σελ. 121. Το παιχνίδι θεωρείται ένα άριστο αναπτυξιακό μέσο, με τον κατάλληλο χειρισμό, από το σχολείο και την οικογένεια.

έναν αναμνηστικό πάπυρο συμμετοχής στο εκπαιδευτικό παιχνίδι μαζί με κάποια μπαλόνια και δικές τους κατασκευές.

Ο/η εκπαιδευτικός, στη διάρκεια του παιχνιδιού, έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει μουσική υπόκρουση, π.χ. μια ορχηστρική μελωδία ή ένα ταμπουρίνο. Εάν θελήσει να αυξήσει το βαθμό δυσκολίας του παιχνιδιού, τα παιδιά – μαθητές μπορούν να κινούνται σύμφωνα με το ρυθμό της μουσικής (αργά, πάρα πολύ αργά, γρήγορα, ταχύτατα), και όταν σταματά η μουσική, θα πρέπει να μένουν ακίνητα, έως ότου ξεκινήσει πάλι. (Αυτή η μουσική παρέμβαση μπορεί να γίνει και με τη χρήση ενός μουσικού οργάνου, από τη μουσική γωνία, ενδεχομένως, του νηπιαγωγείου, όπως ξυλόφωνο, μεταλλόφωνο, ντέφι, ταμπουρίνο κ.ά.). Τα παιδιά θα πρέπει, σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, να συλλέξουν όσα περισσότερα ευρώ – χρήματα μπορούν και να προσαρμόσουν την ταχύτητα, την κινητικότητά τους και ευελιξία στη μουσική, και τη διάταξη των αντικειμένων²⁵⁷, ενώ παράλληλα, πρέπει να σεβαστούν τον συμπαίκτη (ή την άλλη ομάδα – ανταγωνιστή) και να τηρήσουν τους κανόνες καλής συμπεριφοράς, κατά τη διεξαγωγή του παιχνιδιού αλλά και κατά τη λήξη του. Σε αντίθετη περίπτωση, ο/η παίκτης/κτρία, κατόπιν μιας προειδοποίησης από τον/την υπεύθυνο/η εκπαιδευτικό, έχει ως συνέπεια την αποχώρηση του/της από το παιχνίδι και παραμονή στο χώρο, ως απλός θεατής.

Το παραπάνω παιχνίδι με μουσική ταιριάζει στις μικρές ηλικίες των 4,5-7,5 ετών, γιατί δίνει τη δυνατότητα σωματικής εκτόνωσης, συντονισμού κίνησης με μουσική, υποβοηθά την ανάπτυξη του ψυχοκινητικού τομέα²⁵⁸, της κοινωνικοποίησης²⁵⁹ (συμμετοχή – ανταγωνισμός, συνεργασία, τήρηση κανόνων παιχνιδιού)²⁶⁰, διεύρυνση γνωστικού επιπέδου (εκμάθηση νέων γνωστικών αντικειμένων – οικονομικών εννοιών, λέξεων, μύθων²⁶¹, ιστοριών κ.λπ.), βίωση νέων εμπειριών, εξάσκηση της λεπτής κινητικότητας, εξάσκηση της φαντασίας και της δημιουργικότητας μέσα από βιωματική μάθηση, αλλά παράλληλα την εξασφάλιση της ευχάριστης μάθησης, της

²⁵⁷ ΥΠΕΠΘ 1990, σελ. 79. Σύμφωνα με τον J. Piaget, σ' ό,τι αφορά την ψυχοκινητική εξέλιξη του παιδιού, μακροπρόθεσμος στόχος μας είναι: *να δημιουργήσουμε ανθρώπους ικανούς να κάνουν καινούργια πράγματα και όχι απλώς να αντιγράφουν τις προηγούμενες γενιές. Ανθρώπους ικανούς να ανακαλύπτουν, να δημιουργούν και να εφευρίσκουν.*

²⁵⁸ ΥΠΕΠΘ 1990, σελ. 69.

²⁵⁹ ΥΠΕΠΘ 1990, σελ. 70.

²⁶⁰ ΥΠΕΠΘ 1990, σελ. 84.

²⁶¹ ΥΠΕΠΘ 1990, σελ. 182.

ψυχαγωγίας του μαθητή²⁶².

Παραλλαγές και εναλλακτικές μέθοδοι στο παιχνίδι, εάν θέλουμε να αυξήσουμε το βαθμό δυσκολίας του παιχνιδιού, θα μπορούσε να τεθεί ο όρος (κατόπιν συμφωνίας με τα παιδιά), ο οποίος θα υπαγορεύει, πως ο/η μαθητής/τρια που ανακαλύπτει το πουγκί, θα το τοποθετεί πάνω στο κεφάλι του/της και μόνο εφόσον καταφέρει να κάνει τη συγκεκριμένη διαδρομή επιστροφής έως το γουρουνάκι γίγας, χωρίς να του πέσει το πουγκί, να έχει το δικαίωμα να τοποθετήσει το περιεχόμενό του μέσα σε αυτό. Αυξάνοντας και άλλο το βαθμό δυσκολίας, το παιδί έχει τη δυνατότητα να ρίξει το περιεχόμενο από το πουγκί στον κουμπιρά-γουρουνάκι, μόνο στην περίπτωση που επινοήσει ένα τετράστιχο δικό του τραγουδάκι ή απαντήσει σε ένα αίνιγμα του/της εκπαιδευτικού ή πει μια παροιμία ή έκφραση σε σχέση με το χρήμα (ή του τσιγκούνη ή το σπάταλο ή την οικονομία), ή αναφέρει περιληπτικά ένα μύθο του Αισώπου.

- **Προτεινόμενο εκπαιδευτικό παιχνίδι (για παιδιά ηλικίας 7,5-12,5 ετών)**

Προτεινόμενες πιθανές ονομασίες: «Κινούμενες πλάκες», ή «Βήμα – Βήμα (Step by Step)», ή «Τα τετράγωνα των εκπλήξεων», ή «Σκέψου και προχώρα», ή «Πάρε – δώσε», ή «Παγίδα ή έκπληξη;», ή «Σκέψου 2 φορές», ή «Η σκέψη είναι θησαυρός», ή «Ευρω-χώρα».

Το παιχνίδι αυτό έχει ως αφετηρία το σπίτι του παίκτη – παιδιού και τέρμα το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο, ώστε με τις καταθέσεις, να δημιουργηθεί ένας παιδότοπος για την παιδιατρική κλινική της πόλης, ή να πραγματοποιηθεί η αγορά και εγκατάσταση μιας ξύλινης κατασκευής για τον κήπο του σχολείου, ή ακόμη να βοηθηθεί ένα Κέντρο Ημέρας για παιδιά με ειδικές ανάγκες. Στόχος κάθε παίκτη (ή ομάδας) είναι η εξοικονόμηση όσο το δυνατόν περισσότερων πόντων, αστεριών, ή χρημάτων και η κατάθεσή τους στο Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο, για την υποτιθέμενη αγορά περισσότερων παιχνιδιών που θα προσφέρουν στο σχολείο ή σε ένα ίδρυμα. Η πορεία των παικτών γίνεται ανά τετράγωνο (-α) σύμφωνα με τον αριθμό που θα φέρει το ζάρι.

Η αφετηρία χορηγεί στους παίκτες ένα χρηματικό ποσό, π.χ. 100 € ή 100 πόντων

²⁶² Μασσαγγούρας 2003, σελ. 360. Κατά τον Glasser, η χαρά είναι σπουδαιότερη ανάγκη για μικρούς και μεγάλους, απ' ό,τι θεωρούμε. Δεν είναι προϋπόθεση μόνο της ψυχικής ισορροπίας, αλλά και της μάθησης.

ή 100 αστεριών, αλλά στην πορεία τους, έχουν τη δυνατότητα να τα αυξήσουν ή να τα μειώσουν, έως και να τα χάσουν όλα. Στο τέλος του παιχνιδιού μπορεί να χορηγείται ένας έπαινος ή βεβαίωση συμμετοχής στο κάθε παιδί ή ομάδα μαζί με τις προσωπικές κατασκευές του, ή αναμνηστικά συμβολικά δώρα.

Τα τετράγωνα – εικονίδια φανερώνουν καταστάσεις της καθημερινής ζωής (βλ. σελ. 91-92) και στο κάτω μέρος τους, τα παιδιά καλούνται να απαντήσουν στις ερωτήσεις που είναι διατυπωμένες με την α' ή β' εκδοχή. Στο κέντρο του παιχνιδιού υπάρχει μια στοίβα από καρτέλες, απαντήσεις – οδηγίες, που αντιστοιχούν σε όλα τα αριθμημένα τετράγωνα του. Έτσι, αν π.χ. ένας παίκτης απάντησε στην ερώτηση – αριθμημένο τετράγωνο 5, με την εκδοχή α' και όχι β', τότε πριμοδοτείται με 50 ευρώ-πόντους ή 50 αστέρια ή 50 € (ή ακόμη μπορεί να προωθήσει το πiónι του 2 τετράγωνα μπροστά). Αντίθετα, αν επέλεξε την β' εκδοχή, η αντίστοιχη καρτέλα τον παραπέμπει να πληρώσει πρόστιμο, π.χ. 20 € ή να χάσει 20 ευρώ-πόντους (ή και να παραμείνει ένα γύρο ακόμη στο ίδιο τετράγωνο).

Το παιχνίδι αυτό κατασκευαστικά μπορεί να έχει τις διαστάσεις ενός απλού επιτραπέζιου ή να γίνει ένας γίγαντας – τεραστίων διαστάσεων επιτραπέζιο (π.χ. σε ζωγραφισμένο χαλί), να καλύπτει ένα μεγάλο χώρο δωματίου, όπου τα παιδιά θα μπορούν να μετακινούνται γύρω του ή να κάθονται στο αντίστοιχο τετράγωνο (ατομικά ή ομαδικά).

Τα παιδιά της ίδιας ομάδας ή τα πiónια των παικτών μπορούν να αναπαριστούν ένα εργατικό και παραγωγικό έντομο, π.χ. μέλισσα, πεταλούδα, μυρμήγκι, κ.ά., και οι μαθητές, αφού κατασκευάσουν το κεφάλι ή τις κεραίες του εντόμου, να το φορούν στη διάρκεια του παιχνιδιού. Επίσης, πολύ σημαντική εμπειρία θα προσέφερε στα παιδιά, η εφαρμογή του παιχνιδιού αυτού σε μια εγκατάσταση Παιδικών Χωριών SOS, ή υπαίθριου (ή κλειστού) χώρου του Χαμόγελου του Παιδιού, ή σε θερινό σχολείο, ή σε μια κατασκήνωση ή σε μια εγκατάσταση διαμονής μεταναστών (π.χ. Λαύριο), ή σε κατασκηνώσεις που φιλοξενούν παιδιά ομογενών στην Ελλάδα το καλοκαίρι.

Οδηγίες κατασκευής του παιχνιδιού «Σκέψου 2 φορές» ή «Βήμα – Βήμα (Step by Step).

Σχεδιάζουμε πάνω στη βάση ενός τετράγωνου χοντρού χαρτονιού ένα συνεχόμενο διάδρομο, που οριοθετείται από δύο παράλληλες γραμμές, ώστε να απέχουν μεταξύ τους 5-7 εκατοστά, και περιμετρικά να «αγκαλιάζουν» τις τέσσερις πλευρές του χαρτονιού. Ο παραλληλόγραμμος διάδρομος θα μπορούσε να χωριστεί σε 30 τετρα-

γωνάκια – εικονίδια (τα οποία μπορούν τα ίδια τα παιδιά να κατασκευάσουν και να φιλοτεχνήσουν). Θα χρειαστούμε, ένα μεγαλούτσικο κύβο-ζάρι (15 εκ. ύψος η κάθε πλευρά κατασκευασμένο από τα παιδιά ή ενδέχεται να χρησιμοποιήσουν ένα ζάρι του εμπορίου π.χ. πλαστικό ή λούτρινο). Το πρώτο τετράγωνο, γωνία και σημείο ένωσης δύο ημιευθειών του τετραγώνου, θα αποτελεί την αφετηρία – εκκίνηση. Κάθε παιδί και ομάδα μπορούν να έχει το δικό τους χρωματιστό πόνι ή φιγούρα. Τα αριθμημένα τετράγωνα απεικονίζουν διάφορες σκηνές – διλήμματα της καθημερινής ζωής (π.χ. επιλέγω φέτος, στο σχολείο να κρατήσω την περσινή σχολική μου τσάντα ή αγοράζω εκείνη την φανταχτερή που είδα στη διαφήμιση; σπαταλώ τις οικονομίες μου σ' ένα δεύτερο ζευγάρι γυαλιών ηλίου με στρασάκια ή παραμένω εγκρατής και ικανοποιούμαι με το ένα και μοναδικό ζευγάρι; το “pet” μου αρρώστησε και εγώ προτίθεμαι να αδιαφορήσω ή να επισκεφθώ τον κτηνίατρο διαθέτοντας τις αποταμιεύσεις μου για τα φάρμακα και την επίσκεψη; κ.ά.). Η αφετηρία θα μπορούσε να είναι το σπίτι κάθε παίκτη/ομάδας, η οποία τους χορηγεί εξαρχής για μια δυναμική εκκίνηση, ένα χρηματικό ποσό, π.χ. 100 € ή 200 € (σε διάφορα χαρτονομίσματα ή κέρματα).

Ο/η νικητής/τρια, ή ομάδα θα μπορούσε να λαμβάνει, ως προσωπικό έπαθλο, σαν βραβείο, ένα βιβλίο, συλλογή Αισώπειων μύθων ή παραμυθιών του Χ. Κρ. Άντερσεν (ή ένα αναλόγου περιεχομένου DVD) ή έναν κουμπαρά Ταφ-Ταφ ή ένα βιβλιάριο Ταχ. Ταμειυτηρίου κ.ά., ενώ σε όλους τους παίκτες θα απονέμεται ένας αναμνηστικός πάπυρος συμμετοχής στο εκπαιδευτικό παιχνίδι.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ένα μεγάλο τμήμα της ανθρώπινης ζωής είναι αφιερωμένο σε δραστηριότητες που αποσκοπούν στην απόκτηση του χρήματος. Η σχέση του αυτή με τον άνθρωπο, προκαλεί αμφισημία συναισθημάτων και πολύπτυχη επιρροή στις καθημερινές διαπροσωπικές του σχέσεις, αλλά και στον χαρακτήρα του. Άμεσος αποδέκτης των ποικίλων συνεπειών του διαχρονικού αυτού κοινωνικού φαινομένου, είναι τα παιδιά, από την πολύ τρυφερή μικρή ηλικία τους.

Η ερευνητική προσπάθεια που έλαβε χώρα σε σχολεία της πόλης της Καλαμάτας, ήταν ενδεικτική των απόψεων που έχουν οι μαθητές (4,5-12,5 ετών) για την έννοια του χρήματος και συναφή θέματα που απορρέουν από την αναζήτηση αλλά και διαχείρισή του. Οι απαντήσεις των ερωτηματολογίων και οι εικαστικές απεικονίσεις, μαρτυρούν (σύμφωνα πάντα με το δείγμα της έρευνας), πως οι περισσότεροι μαθητές, έχουν επαρκή γνώση της έννοιας του χρήματος, των δύο μορφών του (χαρτο-νόμισμα) και άλλων ονομασιών του, καθώς επίσης και των εννοιών πλούσιος, φτωχός αποταμίευση. Τα περισσότερα παιδιά δηλώνουν, πως έχουν κουμπαρά που χρησιμοποιούν. Ακόμη, αντιλαμβάνονται σε πολύ υψηλό βαθμό την ανταλλακτική αξία του χρήματος και την χρήση του, κυρίως προς την κάλυψη των βιοτικών αναγκών του ανθρώπου. Δεν φαίνεται (τουλάχιστον από το δείγμα μας) να χρησιμοποιείται το φιλοδώρημα σαν αντάλλαγμα για το συναισθηματικό κενό (ή την εξαγορά της αγάπης) που ίσως αισθάνονται οι ενήλικες. Το χαρτζιλίκι δείχνει να είναι συνήθεια τακτική και με υψηλό «κόστος» ιδιαίτερος, για τους γονείς μεγαλύτερων παιδιών.

Οι απόψεις των παιδιών, είναι ο καθρέφτης μιας σύγχρονης κοινωνίας, που αναφύεται και συχνά, απομίμηση των οικογενειακών προτύπων. Σύμφωνα με τις απαντήσεις του δείγματος, διαπιστώνουμε στην πλειονότητά τους, μελλοντικούς ενήλικες, που θα επιζητήσουν τον πλούτο και θα τον επένδυαν σε αγορές καταναλωτικών αγαθών, αφού εκεί, εστιάζουν την αξία του χρήματος. Υπάρχει, όμως και ένα σεβαστό ποσοστό παιδιών, που σκέφτονται και αισθάνονται διαφορετικά και δηλώνουν, πως *«δεν χρειάζονται χρήματα για την αγάπη»*, *«παν μέτρον άριστον»*, *«θέλω χρήματα για να βοηθάω τους γονείς μου ή τους φτωχούς ή για τις σπουδές μου στο μέλλον»*, *«θέλω ν' αγοράσω ένα άλογο»*, *«θέλω να είμαι καλό παιδί και όχι πλούσιος»*.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως παρουσιάζεται αναγκαία, αν και ταυτόχρονα απουσιάζει, μια στοιχειώδης οργανωμένη εκπαίδευση της διαχείρισης του χρήματος, μέσα από τις επίσημες διδακτικές ενότητες του Υπουργείου. Τα αποτελέσματα της έρευνας, μας φανερώνουν, πως το γνωστικό επίπεδο των παιδιών είναι σχετικά επαρκές και υπάρχει ένα επεξεργασμένο νοητικό και κοινωνικο-συναισθηματικό υπόβαθρο, που ευνοεί την εφαρμογή παιδαγωγικών και παράλληλα ευχάριστων, «έξυπνων» και βιωματικών οικονομικών προγραμμάτων διαχείρισής του. Οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί, μέσα από τον προνομιακό χώρο του σχολείου, έχουν τη δυνατότητα να προσανατολίσουν τους μαθητές από την εύπλαστη αυτή ηλικία, σε μια ισορροπημένη οικονομική διαχείριση, να τα καταστήσουν ικανά, ώστε να διακρίνουν τις ανάγκες από τις επιθυμίες τους, να μάθουν να απαιτούν το καλύτερο για τον εαυτό τους, το οποίο θα είναι προϊόν προσωπικής επιλογής και όχι διαφημιστικής επήρειας, να γίνουν λιγότερο καταναλωτές, να μάθουν να ζουν μαζί με τα χρήματα και όχι γι' αυτά. Τα παιδιά θα πρέπει, με τον κατάλληλο εκπαιδευτικό τρόπο, να διοχετεύσουν την ευφυΐα, ευρηματικότητα, δημιουργικότητα και πρωτοπορία της σκέψης τους, έτσι ώστε να ανακαλύψουν καινοτόμους δρόμους ζωής, καταναυγάζομενους από αυτόφωτες αξίες, εκεί, όπου θα είναι οι ίδιοι καθοδηγητές (κατά το μέγιστο δυνατό) και θα γίνουν περισσότερο αυτόνομοι και πιο ευτυχισμένοι άνθρωποι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ & ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ελληνική

- Αγγελοπούλου, Μπρούσκου 1994: Αγγελοπούλου Α., Μπρούσκου Α., *Επεξεργασία Παραμυθιακών Τύπων και Παραλλαγών Γ. Μέγα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών
- Αναγνωστόπουλος 1999: Αναγνωστόπουλος Β., *Λαϊκή Παράδοση και Παιδί*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη
- Αναγνωστόπουλος, Λιάπης 1995: Αναγνωστόπουλος Β., Λιάπης, Κ., *Λαϊκό Παραμύθι και Παραμυθάδες στην Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη
- Άντερσεν χ.χ.: Άντερσεν, Χ., Κ., Β., *Οδοιπορικό στην Ελλάδα*, μτφρ.-εισαγ. Allan Lund, Αθήνα: εκδ. Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου και Σία Α.Ε.
- Αρχαίοι Συγγραφείς 62 2005: Αρχαίοι Συγγραφείς 62, *Αισώπειοι Μύθοι*, μτφρ. Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ζήτρος
- Βαλάση 1998: Βαλάση Ζ., *Ιδεολογικά Μηνύματα: Εμβόλιμες ή τυχαίες ιδεολογικές υποδηλώσεις στα παιδικά λογοτεχνήματα*, Εφημερίδα «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», ένθετο «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ» 29-3-1998.
- Β.Ε.Π.Ε.Σ. 1976: Β.Ε.Π.Ε.Σ. (Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων), Αθήνα: εκδ. Απ. Διακονίας
- Βικέλα 1873: Βικέλα Δ., *Παραμύθια Δανικά εκ των του Άντερσεν*, Λειψία: εκδ. W. Drugulin
- Βοστταντζής, Στυλιανοπούλου-Βοστταντζή 1955: Βοστταντζής Ν., Στυλιανοπούλου – Βοστταντζή, Δ., *Τα Παραμύθια του Άντερσεν*, Αθήνα: εκδ. Ατλαντίς
- Γιάκος 1993: Γιάκος Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Παιδικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα:

- Δαραδήμου-Ράπτη 1987: εκδ. Δ.Ν. Παπαδήμας
 Δαραδήμου-Ράπτη Β., *Παιδική Λογοτεχνία: Η πεζογραφία της Δεκαετίας 1970-1980*, Αθήνα: Φιλοσοφική Σχολή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
- Δουκάκη 1996: Δουκάκη Α., *Το Χρήμα στην Ελληνική Αρχαιότητα*, Αθήνα: εκδ. Α. Σάκκουλα
- Εγκυκλοπαίδεια του Παραμυθιού χ.χ.: Εγκυκλοπαίδεια του Παραμυθιού, *Ρώσικα Παραμύθια του παλιού καιρού*, βιβλίο 11, Αθήνα: εκδ. Στρατική
- Καινή Διαθήκη 2003, Καινή Διαθήκη Ελληνική Βιβλική Εταιρία, Αθήνα: εκδ. «Οι Φίλοι της Αγίας Γραφής»
- Καλλέργης 1995: Καλλέργης Η., *Προσεγγίσεις στην παιδική λογοτεχνία*, εκδ. Καστανιώτη
- Καπλάνογλου 1988: Καπλάνογλου Μ., *Ελληνική Λαϊκή Παράδοση. Τα Παραμύθια στα Περιοδικά για Παιδιά και Νέους (1836-1922)*, Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα
- Κοραή 1822: Κοραή Α., *Αριστοτέλους Ἠθικά Νικομάχεια*, Παρίσι: εκδ. Se Troune
- Κουρτίδης χ.χ.: Κουρτίδης Α., *Ἄντερσεν Παραμύθια*, Αθήνα: εκδ. Γ.Κ. Ελευθερουδάκης Α.Ε.
- Κριαράς 2007: Κριαράς Εμ., *Λεξικό της Σύγχρονης Δημοτικής Γλώσσας*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Κυριαζόπουλος 1992: Κυριαζόπουλος Α., *Αίσωπος: Μύθοι 1, 477 «Οι Έλληνες»*, τ. Α', Αθήνα: εκδ. Οδ. Χατζόπουλος – Κάκτος
- Κυριαζόπουλος 1992: Κυριαζόπουλος Α., *Αίσωπος: Μύθοι 1, 477 «Οι Έλληνες»*, τ. Β', Αθήνα: εκδ. Οδ. Χατζόπουλος – Κάκτος
- Κυριαζόπουλος 1992: Κυριαζόπουλος Α., *Αίσωπος: Μύθοι 1, 477 «Οι Έλληνες»*, τ. Γ', Αθήνα: εκδ. Οδ. Χατζόπου-

- λος – Κάκτος
- Κωνσταντινίδης 1890: Κωνσταντινίδης Α., *Βίος του Φύσει Αγγινουστάτου Αισώπου του Φρυγός*, Αθήνα: εκδ. Ανέστη Κωνσταντινίδου
- Λουκάτος 1977: Λουκάτος Δ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Ματσαγγούρας 2003: Ματσαγγούρας Η., *Η Σχολική Τάξη*, Τόμος Α', Γ' έκδοση, Αθήνα.
- Μέγας 1956: Μέγας Γ., *Ελληνικά παραμύθια*, Β' έκδοση, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα: εκδ. Ιωάννου Δ. Κολλάρου & Σία Α.Ε.
- Μέγας 1962: Μέγας Γ., *Ελληνικά παραμύθια*, Αθήνα: εκδ. Ιωάννου Δ. Κολλάρου & Σία Α.Ε.
- Μερακλής 2001: Μερακλής Μ., *Παιδαγωγικά της Λαογραφίας*, Αθήνα: εκδ. ΙΩΛΚΟΣ
- Μπαμπινιώτης 2002: Μπαμπινιώτης Γ., Δ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Β' έκδοση, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, Ε.Π.Ε.
- Μπέλλας 2000: Μπέλλας Θ., *Το Ιχνογράφημα του παιδιού: Ως μέσο και αντικείμενο έρευνας στα χέρια του εκπαιδευτικού*, Αθήνα: Ελλ. Γράμματα
- Νεώτερον Εγκ/κόν Λεξικόν Ηλίου χ.χ.: Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, χ.χ., Εγκυκλοπαιδική Επιθεώρηση ΗΛΙΟΣ, τόμος Β', Αθήνα: εκδ. «ΗΛΙΟΣ»
- Νεώτερον Εγκ/κόν Λεξικόν Ηλίου χ.χ.: Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, Εγκυκλοπαιδική Επιθεώρηση ΗΛΙΟΣ, τόμος Γ', Αθήνα: εκδ. «ΗΛΙΟΣ»
- Ντελόπουλος 1998: Ντελόπουλος Κ., *Εισαγωγή στο παιδικό βιβλίο: Ένα ενδιαφέρον ταξίδι στον κόσμο των παιδικών αναγνωσμάτων*», Εφημερίδα «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», ένθετο «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ» 29-3-1998
- Πάπυρος Larousse Britannica 2001: Πάπυρος Larousse Britannica,

- 41ος τόμος, Αθήνα: εκδ. Οργανισμός Πάπυρος Γραφικές Τέχνες Α.Ε.
- Πάπυρος Larousse Britannica 1995: Πάπυρος Larousse Britannica, 9ος τόμος, Αθήνα: εκδ. Οργανισμός Πάπυρος Γραφικές Τέχνες Α.Ε.
- Περιοδικό Θέσεις 2006: Bryan D., Rafferty M., *Το Χρήμα στον Καπιταλισμό; Ή το Καπιταλιστικό Χρήμα*, μτφρ. Χρ. Βαλλιάνος, τεύχος 97, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2006
- Ευδή 2003: Ευδή Α., *Παραμύθια του Άντερσεν*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη
- Παπαδημητρίου- Μπιρμπίλη 1992: Παπαδημητρίου- Μπιρμπίλη Α., *Παραμύθια του Αισώπου*, Αθήνα: εκδ. Άγκυρα
- Πελεγρίνης 2009: Πελεγρίνης Θ., *Ηθική Φιλοσοφία*, 6^η έκδοση, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα
- Προβατάκης 1982: Προβατάκης Θ., *Αφρικανικά Παραμύθια*, Αθήνα: εκδ. Ι. Ρέκκου & Σία Ο.Ε.
- Σταγειρίτου χ.χ.: Σταγειρίτου Α., *Χριστουγεννιάτικα Παραμύθια*, Αθήνα: εκδ. Α. Ι. Ράλλη & Σία
- Τα 100 γεγονότα που άλλαξαν τον κόσμο 1975: Τα 100 γεγονότα που άλλαξαν τον κόσμο, Β' τόμος, μτφρ. Αρ. Αγγελίδη, εκδ. Φυτράκης – Τύπος Α.Ε., A. Mondadori SA, Verona-Italy
- Το Ιερό Κοράνιο 2002: Το Ιερό Κοράνιο, μτφρ. Κ.Ι. Πεντάκη, εκδόσεις Κάκτος
- Τριαντάρη – Μαρά 2006: Τριαντάρη-Μαρά Σ., *Αριστοτέλης: Περί Μέθης – Περί Αρετών και Κακών – Περί Κόσμου*, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΡΟΣ
- ΥΠΕΠΘ 1990: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Βιβλίο Δραστηριοτήτων για το Νηπιαγωγείο*, Α' έκδοση, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- ΥΠΕΠΘ 2006: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Α' και Β' Δημοτικού Το Δελφίνι*, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.

- ΥΠΕΠΘ 2009: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Μελέτη Περιβάλλοντος Δ' Δημοτικού*, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- ΥΠΕΠΘ 2010: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Βλέπω το Σημερινό Κόσμο: Δημιουργικές – Διαθεματικές Δραστηριότητες για την ευέλικτη Ζώνη του Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- ΥΠΕΠΘ 2011: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' Δημοτικού*, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- ΥΠΕΠΘ 2011: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Γλώσσα Γ' Δημοτικού – Τα Απίθανα Μολύβια*, Γ' τεύχος, Στ' έκδοση, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- ΥΠΕΠΘ 2011: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Ανθολόγιο Γ' και Δ' Δημοτικού*, Στ' έκδοση, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- ΥΠΕΠΘ 2011: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Θρησκευτικά Γ' Δημοτικού*, Στ' έκδοση, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- ΥΠΕΠΘ 2011: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Μαθηματικά Α' Δημοτικού*, Στ' έκδοση, Αθήνα: εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- Φίλιας 1977: Φίλιας Β., *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Σπουδαστήριο Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ και Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, Αθήνα: εκδ. Gutenberg
- Φουρτούνης χ.χ.: Φουρτούνης Μ., *400 Παραμύθια από 100 χώρες*, Παγκόσμια Ανθολογία Παραμυθιού, Αθήνα: εκδ. Παιδική Βιβλιοθήκη

Ξενόγλωσση

- Andersen χ.χ.: Andersen, H. C., *The complete Andersen: All of the 168 stories by Hans Christian Andersen*, translated by Jean Hersholt, New York: The Heritage Press
- Austin, Vidal-Naquet 1998: Austin M., Vidal-Naquet P., *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Τ. Κουκουλιός, Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος
- Clayton 2007: Clayton E., *Aesop, Aristotle and Animals: The Role of Fables in Human Life*: Central Michigan University
- De Blic, Lazarus 2008 De Blic D., Lazarus J., *Η Κοινωνιολογία του Χρήματος*, μτφρ., Ξανθίππη Τσελέντη, Αθήνα: εκδ. Πολύτροπον, Α.Ε.
- Kraut 2006: Kraut R., *The Blackwell Guide to Aristotle's Nicomachean Ethics*, Blackwell Publishing
- Laiou, Morrisson 2011: Laiou A., Morrisson C., *Η Βυζαντινή Οικονομία*, μτφρ. Δημ. Κυρίτσης, Αθήνα: εκδ. Δ.Ν. Παπαδής
- Le Goff 2003: Le Goff J., *Το Πουγκί και η Ζωή*, μτφρ. Ν. Γκοτσινάς, Αθήνα: εκδ. Κέδρος Α.Ε.
- Loeb Classical Library 2005: Loeb Classical Library, 'Aristotle': *Politics*, μτφρ. H. Rackham, London, England: εκδ. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
- Loeb Classical Library 2004: Loeb Classical Library, 'Aristotle': *Athenian Constitution Eudemian Ethics Virtues and Vices*, μτφρ. H. Rackham, London, England: εκδ. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
- Loeb Classical Library 1999: Loeb Classical Library, 'Aristotle': *Nicomachean Ethics*, μτφρ. H. Rackham, London, England: εκδ. Harvard University

- Marx 1957: Press, Cambridge, Massachusetts
Marx K., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, μτφρ. Μπ. Γραμμένος, Αθήνα: εκδ. Γλάρος
- Parkin 2010: Parkin M., *Tales for Coaching*, London: Copyright Patents Act
- P.G.: *Patrologia Graeca*, εκδ. Migne
- Seaford 2004: Seaford R., *Money and the Early Greek Mind: Homer, Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press
- Smith 1973: Smith A., *The Wealth of Nations*, (Books 1-111), 1ο Βιβλίο (κεφ. IV, V), England: Penguin Books
- Van Loon 1968: Van Loon H.W., *Ιστορία της Ανθρωπότητας*, μτφρ. Π. Βραχιώτης, Αθήνα: εκδ. Δ. Μιχαλόπουλος
- Walsh, Lynch 2008 : Walsh A., Lynch T., *The Morality of Money: An Exploration in Analytic Philosophy*, N.Y.: εκδ. Palgrave Machillan

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Η έννοια του χρήματος στις παιδικές ηλικίες

Τόμος Β
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της

ΜΑΙΡΗΣ Γ. ΡΕΜΠΙΑΤΣΟΥΛΕΑ

A.M.: 132009004

Διπλωματούχου Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Βασιλική Πέννα
Επίκουρος Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Νομισματικής και
Σιγίλλογραφίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες καθηγητές: Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης
Λέκτορας Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Κωνσταντίνα Κοτταρίδη
Λέκτορας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Ιούλιος 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Παράρτημα 1	1
Παράρτημα 2	10
Παράρτημα 3	19
Παράρτημα 4	28
Παράρτημα 5	37
Παράρτημα 6	46
Παράρτημα 7	55
Παράρτημα 8	64
Παράρτημα 9	67
Παράρτημα 10	72
Παράρτημα 11	77
Παράρτημα 12	82
Παράρτημα 13	87
Παράρτημα 14	93
Παράρτημα 15	98

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

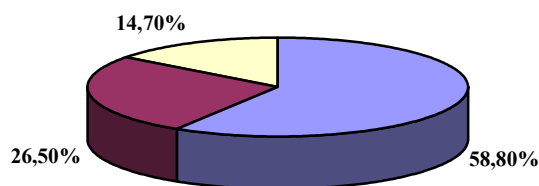
Ερωτηματολόγιο :

Μαθητές Τάξεων Νηπιαγωγείου – Προνήπια – Νήπια (4 ½-6 ετών)

Σύνολο παιδιών: 34

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΛΕΦΤΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τι είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;	20	9	5

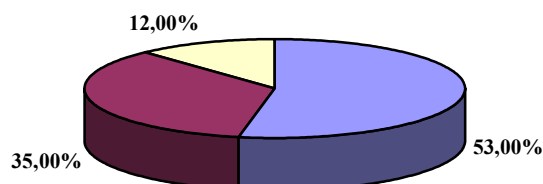
■ ΛΕΦΤΑ
 ■ ΑΛΛΟ
 ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.1.: Τι είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ ΚΥΚΛΟΣ	ΔΓ/ΔΑ*	ΑΛΛΟ
Πώς είναι αυτό; Περιέγραφέ το.	18	4	12

■ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ΚΥΚΛΟΣ
 ■ ΑΛΛΟ
 ■ ΔΓ/ΔΑ

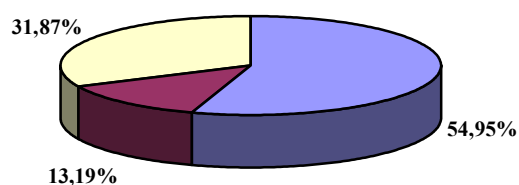

Κυκλικό Διάγραμμα 3.2.: Πώς είναι αυτό; Περιέγραφέ το.

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ποιά η χρησιμότητά του;	17	4	10

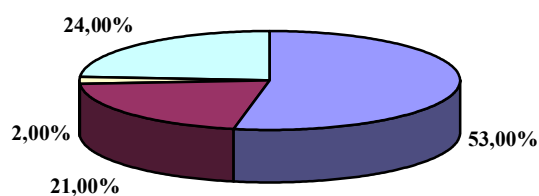
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.3.: Ποιά η χρησιμότητά του;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;	18	7	1	8

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

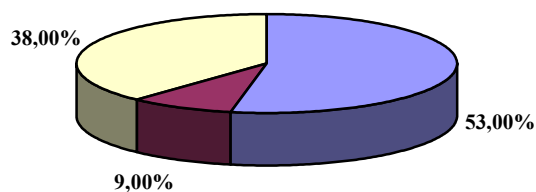

Κυκλικό Διάγραμμα 3.4.: Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;	18	3	13

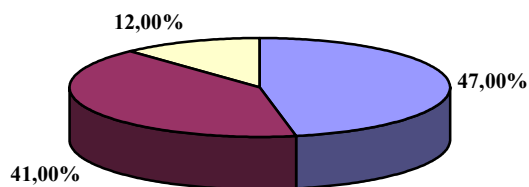
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.5.: Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΛΟΥΣΙΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	16	14	4

■ ΠΛΟΥΣΙΟΣ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

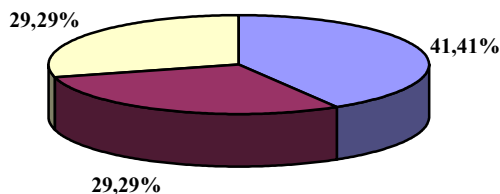

Κυκλικό Διάγραμμα 3.6.: Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΦΤΩΧΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	14	10	10

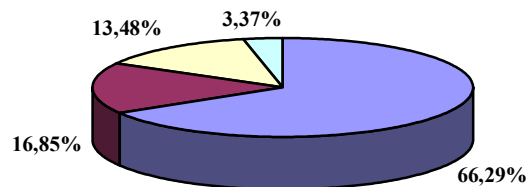
■ ΦΤΩΧΟΣ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.7.: Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;	20	5	4	1

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ □ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

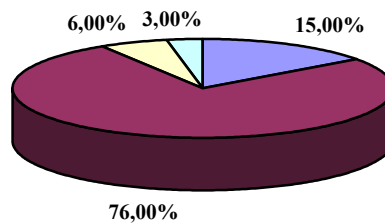

Κυκλικό Διάγραμμα 3.8.: Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);	5	26	2	1

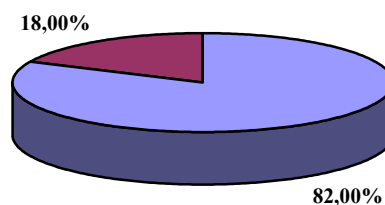
■ ΓΙΑ ΝΑ ΦΑΣ ΤΟ ΦΑΓΗΤΟ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.9.: Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ *
Αποταμιεύεις χρήματα;	28	6	0

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ

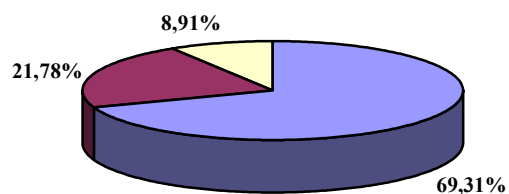

Κυκλικό Διάγραμμα 3.10.: Αποταμιεύεις χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΟΥΜΠΑΡΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, σε ποιά μέρος;	16	5	2

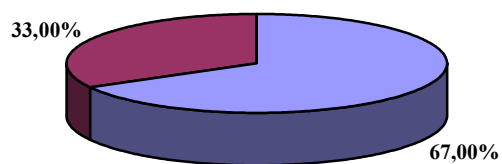
■ ΚΟΥΜΠΑΡΑ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.11.: Αν ναι, σε ποιά μέρος;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Έχεις κουμπάρά;	2	1	0

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ

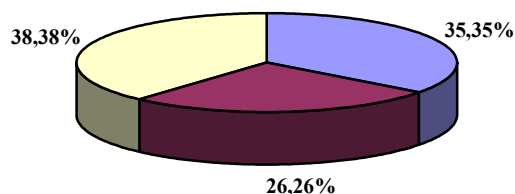

Κυκλικό Διάγραμμα 3.12.: Έχεις κουμπάρά;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;	12	9	13

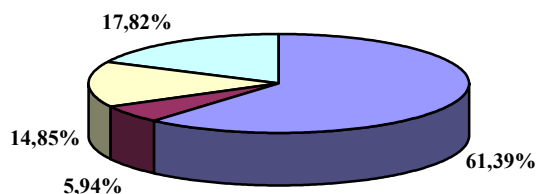
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.13.: Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΟΛΛΑ	ΛΙΓΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;	21	2	5	6

■ ΠΟΛΛΑ ■ ΛΙΓΑ □ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

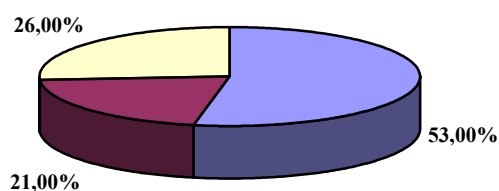

Κυκλικό Διάγραμμα 3.14.: Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Για ποιούς λόγους;	18	7	9

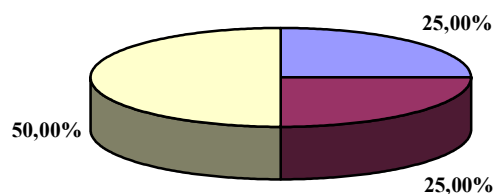
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.15.: Για ποιούς λόγους;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;	1	1	2	0

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ □ ΑΛΛΟ

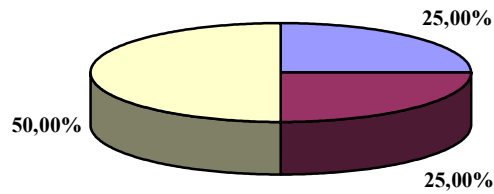

Κυκλικό Διάγραμμα 3.16.: Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΣΤΗ ΒΟΛΤΑ	ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, κάθε πότε;	1	1	2

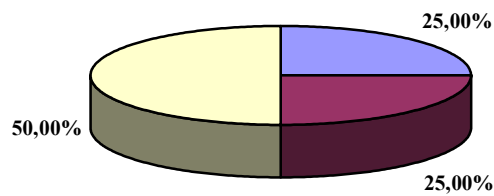
■ ΣΤΗ ΒΟΛΤΑ ■ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.17.: Αν ναι, κάθε πότε;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	1-2€	ΆΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί ποσό περίπου;	1	1	2

■ 1-2€ ■ ΆΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.18.: Τί ποσό περίπου;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

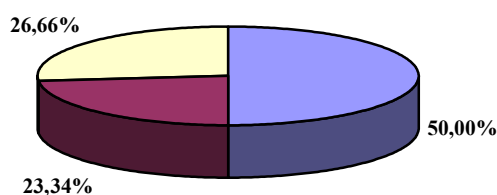
Ερωτηματολόγιο :

Μαθητές Α' Τάξεων Δημοτικού (6-7ετών)

Σύνολο παιδιών: 34

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΛΕΦΤΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;	15	7	8

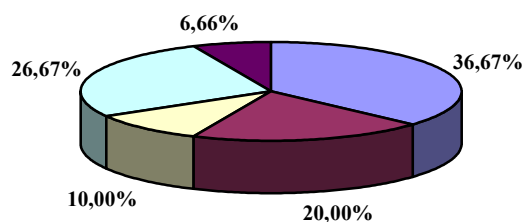
■ ΛΕΦΤΑ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.19.: Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ΚΥΚΛΟΣ	ΣΙΔΕΡΕΝΙΟ/ΧΑΡΤΙΝΟ	ΧΡΥΣΟ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Πώς είναι αυτό; Περιέγραψέ το.	11	6	3	8	2

■ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ΚΥΚΛΟΣ ■ ΣΙΔΕΡΕΝΙΟ/ΧΑΡΤΙΝΟ
□ ΧΡΥΣΟ □ ΑΛΛΟ
■ ΔΓ/ΔΑ

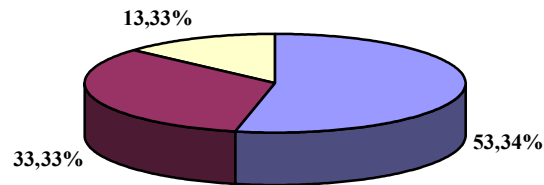

Κυκλικό Διάγραμμα 3.20.: Πώς είναι αυτό; Περιέγραψέ το.

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ποιά η χρησιμότητά του;	8	5	2

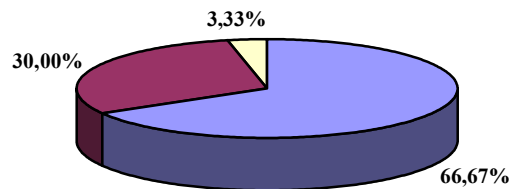
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.21.: Ποιά η χρησιμότητά του;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ
Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;	20	9	1

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ □ ΑΛΛΟ

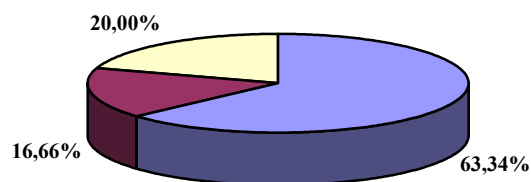

Κυκλικό Διάγραμμα 3.22.: Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;	19	5	6

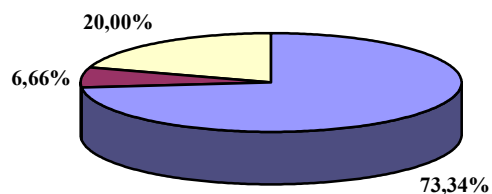
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.23.: Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΛΟΥΣΙΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ
Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	22	2	6

■ ΠΛΟΥΣΙΟΣ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

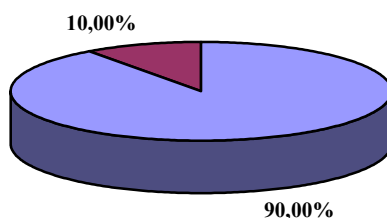

Κυκλικό Διάγραμμα 3.24.: Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΦΤΩΧΟΣ	ΔΓ/ΔΑ
Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	27	3

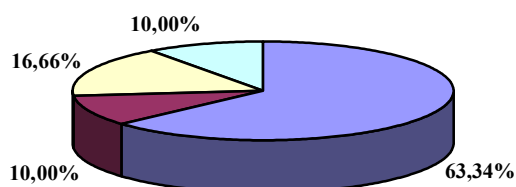
■ ΦΤΩΧΟΣ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.25.: Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;	19	3	5	3

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

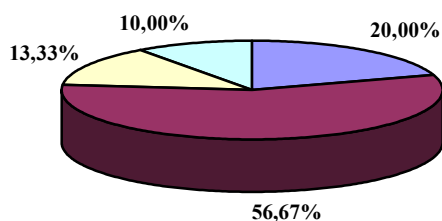

Κυκλικό Διάγραμμα 3.26.: Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);	6	17	4	3

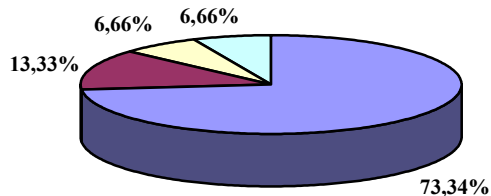
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.27.: Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ
Αποταμιεύεις χρήματα;	22	4	2	2

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

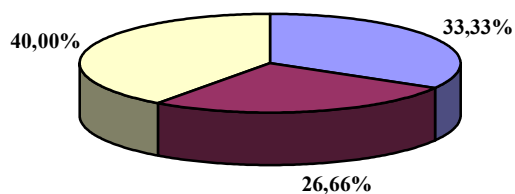

Κυκλικό Διάγραμμα 3.28.: Αποταμιεύεις χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΟΥΜΠΑΡΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, σε ποιά μέρος;	10	8	12

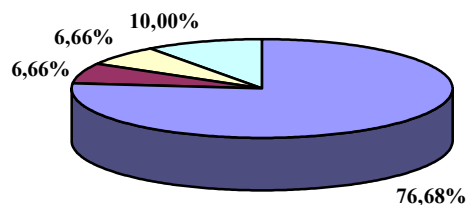
■ ΚΟΥΜΠΑΡΑ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.29.: Αν ναι, σε ποιά μέρος;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Έχεις κουμπαρά;	23	2	2	3

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

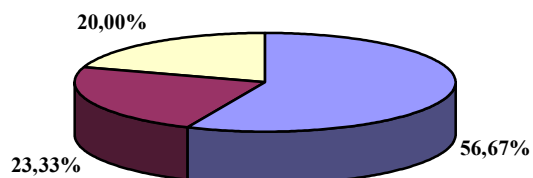

Κυκλικό Διάγραμμα 3.30.: Έχεις κουμπαρά;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;	17	7	6

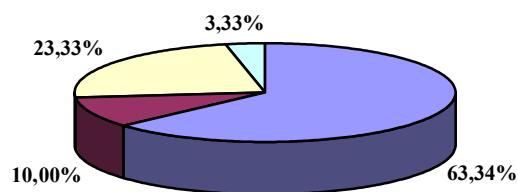
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.31.: Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΟΛΛΑ	ΛΙΓΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;	19	3	7	1

■ ΠΟΛΛΑ ■ ΛΙΓΑ □ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

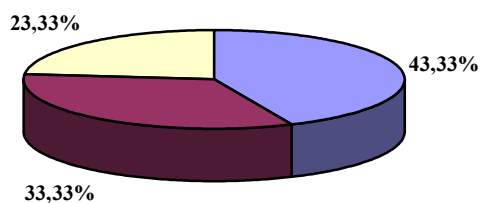

Κυκλικό Διάγραμμα 3.32.: Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Για ποιούς λόγους;	13	10	7

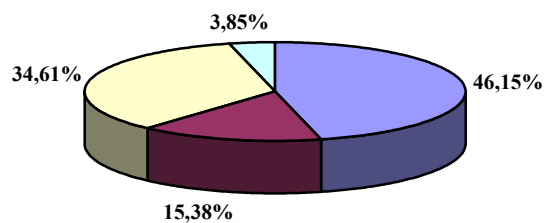
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.33.: Για ποιούς λόγους;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;	12	4	9	1

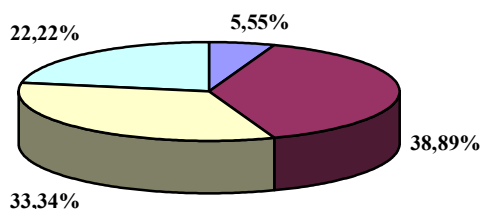
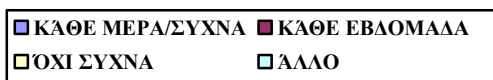
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.34.: Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;

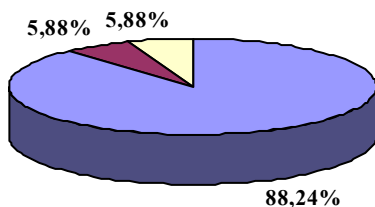
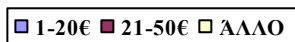
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ/ΣΥΧΝΑ	ΚΑΘΕ ΕΒΔΟΜΑΔΑ	ΟΧΙ ΣΥΧΝΑ	ΑΛΛΟ
Αν ναι, κάθε πότε;	1	7	6	4

Κυκλικό Διάγραμμα 3.35.: Αν ναι, κάθε πότε;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	1-20€	21-50€	ΑΛΛΟ
Τί ποσό περίπου;	15	1	1

Κυκλικό Διάγραμμα 3.36.: Τί ποσό περίπου;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

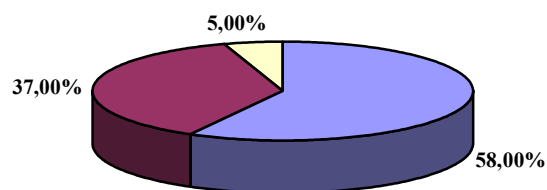
Ερωτηματολόγιο:

Μαθητές Β' Τάξεων Δημοτικού (7-8 ετών)

Σύνολο παιδιών: 19

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΛΕΦΤΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;	11	7	1

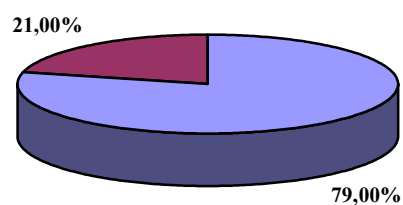
■ ΛΕΦΤΑ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.37.: Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ΚΥΚΛΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Πώς είναι αυτό; Περιέγραφέ το.	15	4	0

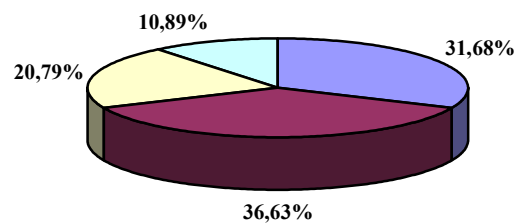
■ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ΚΥΚΛΟΣ ■ ΑΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.38.: Πώς είναι αυτό; Περιέγραφέ το.

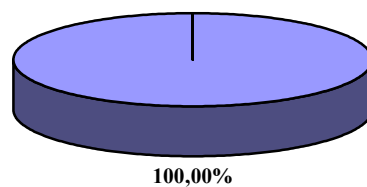
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΓΙΑ ΝΑ ΖΟΥΜΕ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ποιά η χρησιμότητά του;	6	7	4	2

Κυκλικό Διάγραμμα 3.39.: Ποιά η χρησιμότητά του;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΛΟΥΣΙΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	19	0	0

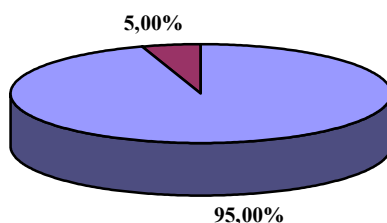

Κυκλικό Διάγραμμα 3.40.: Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΦΤΩΧΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	18	0	1

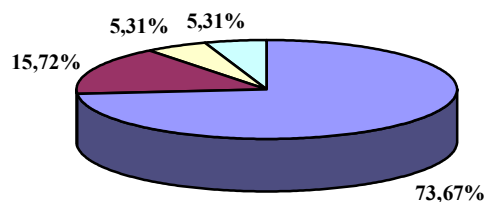
■ ΦΤΩΧΟΣ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.41.: Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;	14	3	1	1

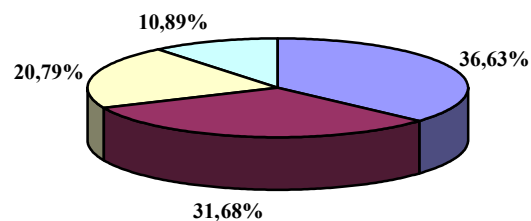
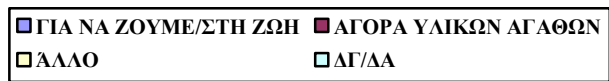
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.42.: Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;

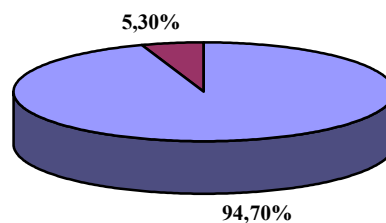
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΓΙΑ ΝΑ ΖΟΥΜΕ/ ΣΤΗ ΖΩΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Γιατί που χρησιμεύουν;	7	6	4	2

Κυκλικό Διάγραμμα 3.43.: Γιατί που χρησιμεύουν;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;	18	0	1

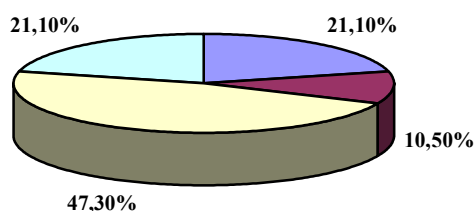

Κυκλικό Διάγραμμα 3.44.: Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΓΙΑ ΆΛΛΟ ΛΟΓΟ	ΟΧΙ	ΆΛΛΟ
Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);	4	2	9	4

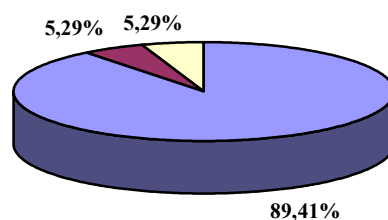
■ ΝΑΙ ■ ΓΙΑ ΆΛΛΟ ΛΟΓΟ □ ΟΧΙ □ ΆΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.45.: Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΆΛΛΟ
Αποταμιεύεις χρήματα;	17	1	1

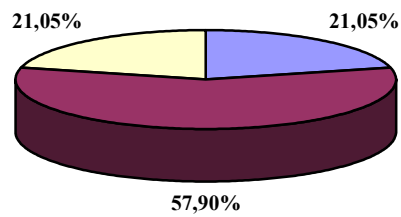
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ □ ΆΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.46.: Αποταμιεύεις χρήματα;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΤΡΑΠΕΖΑ	ΚΟΥΜΠΑΡΑ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, σε ποιά μέρος;	4	11	4

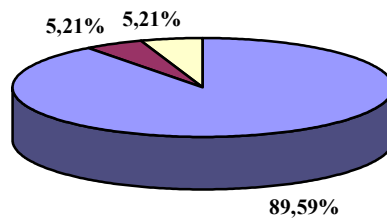
■ ΤΡΑΠΕΖΑ ■ ΚΟΥΜΠΑΡΑ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.47.: Αν ναι, σε ποιά μέρος;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ
Έχεις κουμπαρά;	17	1	1

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ

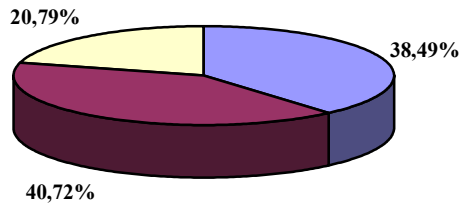

Κυκλικό Διάγραμμα 3.48.: Έχεις κουμπαρά;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΆΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;	7	8	4

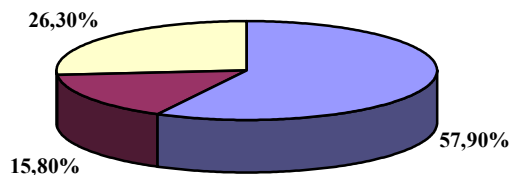
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΆΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.49.: Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΟΛΛΑ	ΜΕΤΡΙΑ	ΆΛΛΟ
Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;	11	3	5

■ ΠΟΛΛΑ ■ ΜΕΤΡΙΑ □ ΆΛΛΟ

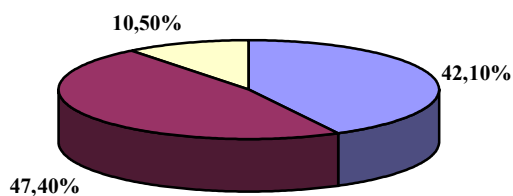

Κυκλικό Διάγραμμα 3.50.: Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Για ποιούς λόγους;	8	9	2

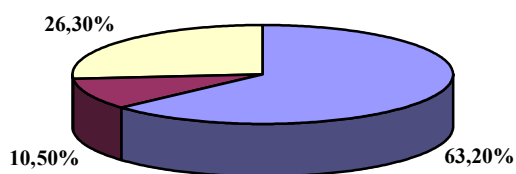
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.51.: Για ποιούς λόγους;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΜΕΡΙΚΕΣ ΦΟΡΕΣ	ΔΓ/ΔΑ*
Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;	12	2	5

■ ΝΑΙ ■ ΜΕΡΙΚΕΣ ΦΟΡΕΣ □ ΔΓ/ΔΑ

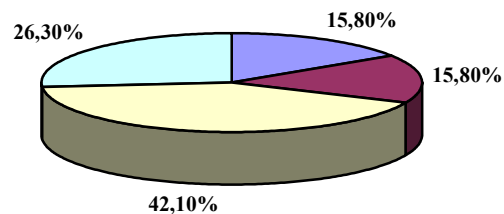

Κυκλικό Διάγραμμα 3.52.: Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ	ΜΕΡΙΚΕΣ ΦΟΡΕΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, κάθε πότε;	3	3	8	5

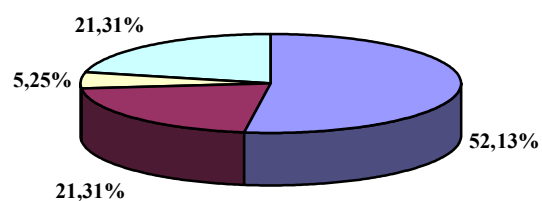
■ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ ■ ΜΕΡΙΚΕΣ ΦΟΡΕΣ □ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.53.: Αν ναι, κάθε πότε;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	1-10€	10-20€	ΔΕΝ ΘΥΜΑΜΑΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί ποσό περίπου;	10	4	1	4

■ 1-10€ ■ 10-20€ □ ΔΕΝ ΘΥΜΑΜΑΙ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.54.: Τί ποσό περίπου;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

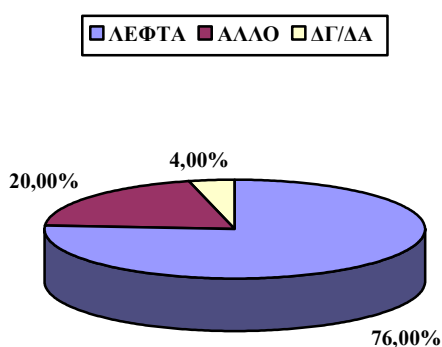
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

Ερωτηματολόγιο:

Μαθητές Γ' Τάξεων Δημοτικού (8-9 ετών)

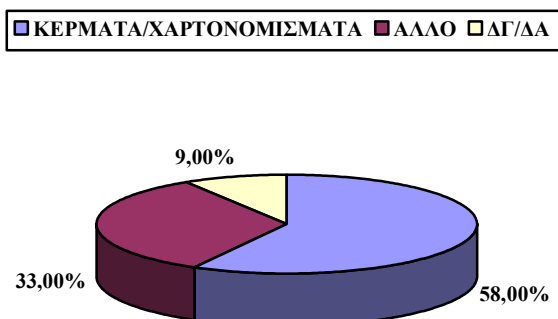
Σύνολο παιδιών: 45

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΛΕΦΤΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;	34	9	2

Κυκλικό Διάγραμμα 3.55.: Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΕΡΜΑΤΑ/ ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑΤΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Πώς είναι αυτό; Περιέγραψέ το.	26	15	4

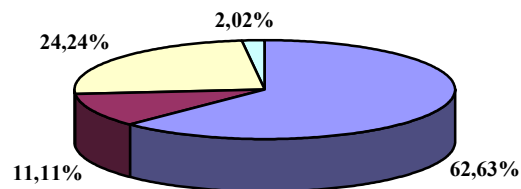

Κυκλικό Διάγραμμα 3.56.: Πώς είναι αυτό; Περιέγραψέ το.

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;	28	5	11	1

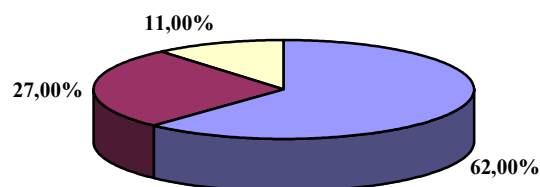
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.57.: Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, που χρησιμεύουν;	28	12	5

■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

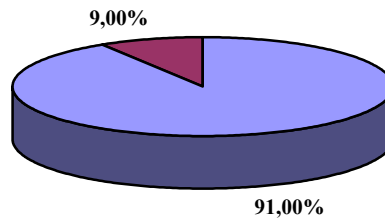

Κυκλικό Διάγραμμα 3.58.: Αν ναι, που χρησιμεύουν;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΛΟΥΣΙΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	41	4	0

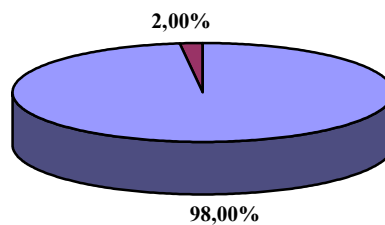
■ ΠΛΟΥΣΙΟΣ ■ ΑΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.59.: Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΦΤΩΧΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	44	1	0

■ ΦΤΩΧΟΣ ■ ΑΛΛΟ

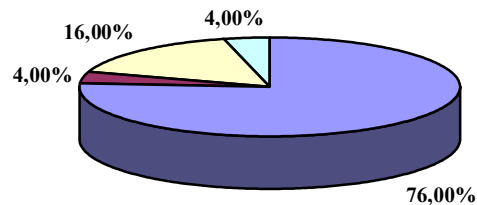

Κυκλικό Διάγραμμα 3.60.: Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;	34	2	7	2

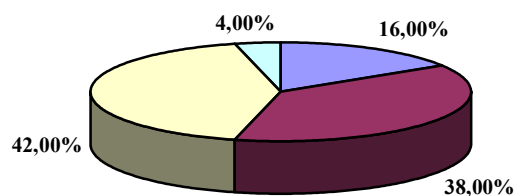
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.61.: Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);	7	17	19	2

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

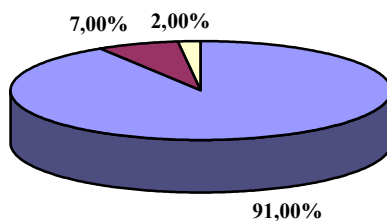

Κυκλικό Διάγραμμα 3.62.: Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΜΕΡΙΚΕΣ ΦΟΡΕΣ	ΔΓ/ΔΑ*
Αποταμιεύεις χρήματα;	41	3	1	0

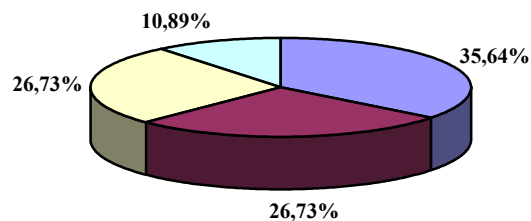
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΜΕΡΙΚΕΣ ΦΟΡΕΣ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.63.: Αποταμιεύεις χρήματα;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΤΡΑΠΕΖΑ	ΚΟΥΜΠΙΠΑΡΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, σε ποιά μέρος;	16	12	12	5

■ ΤΡΑΠΕΖΑ ■ ΚΟΥΜΠΙΠΑΡΑ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

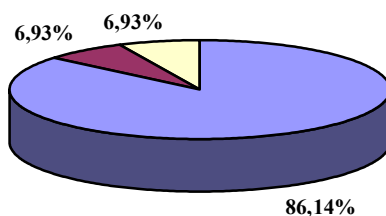

Κυκλικό Διάγραμμα 3.64.: Αν ναι, σε ποιά μέρος;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Έχεις κουμπάρά;	39	3	3

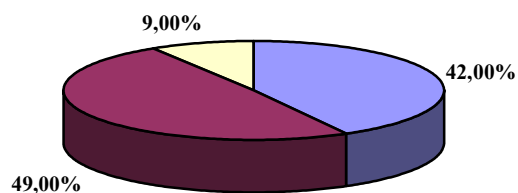
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.65.: Έχεις κουμπάρά;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΆΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;	19	22	4

■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΆΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

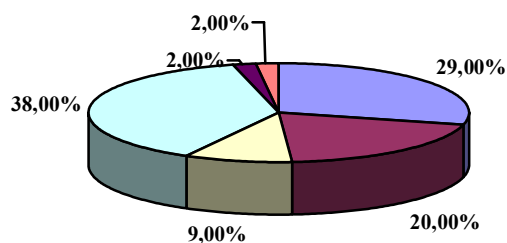

Κυκλικό Διάγραμμα 3.66.: Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΟΛΛΑ	ΛΙΓΑ	ΝΑΙ	ΑΛΛΟ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;	13	9	4	17	1	1

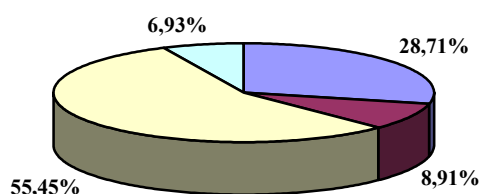
■ ΠΟΛΛΑ
 ■ ΛΙΓΑ
 ■ ΝΑΙ
 ■ ΑΛΛΟ
 ■ ΟΧΙ
 ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.67.: Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΓΙΑ ΝΑ ΒΟΗΘΩ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Για ποιούς λόγους;	13	4	25	3

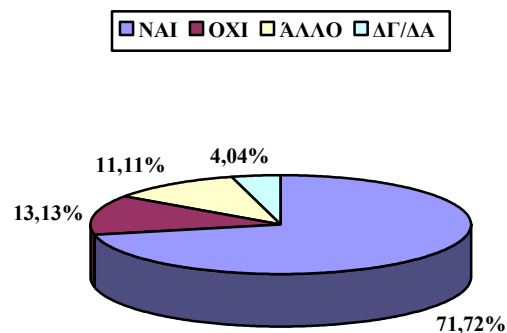
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ
 ■ ΓΙΑ ΝΑ ΒΟΗΘΩ
 ■ ΑΛΛΟ
 ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.68.: Για ποιούς λόγους;

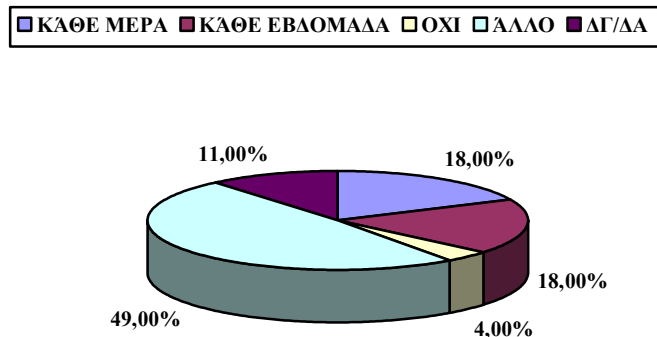
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Οι γονείς σου, σού δίνουν χαρτζιλίκι;	32	6	5	2

Κυκλικό Διάγραμμα 3.69.: Οι γονείς σου, σού δίνουν χαρτζιλίκι;

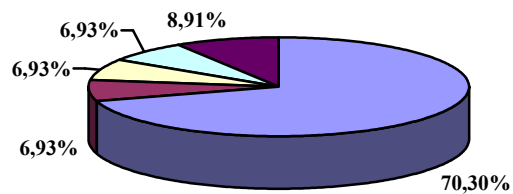
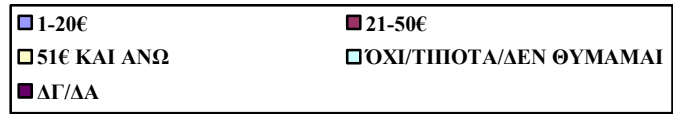
ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ	ΚΑΘΕ ΕΒΔΟΜΑΔΑ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν, κάθε πότε;	8	8	2	22	5

Κυκλικό Διάγραμμα 3.70.: Αν ναι, κάθε πότε;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	1-20€	21-50€	51€ ΚΑΙ ΑΝΩ	ΟΧΙ/ΤΗΠΟΤΑ/ΔΕΝ ΘΥΜΑΜΑΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί ποσό περίπου;	32	3	3	3	4

Κυκλικό Διάγραμμα 3.71.: Τί ποσό περίπου;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5

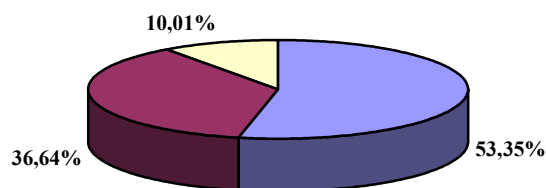
Ερωτηματολόγιο:

Μαθητές Δ' Τάξεων Δημοτικού (9-10 ετών)

Σύνολο παιδιών: 30

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΛΕΦΤΑ/ΕΥΡΩ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;	16	11	3

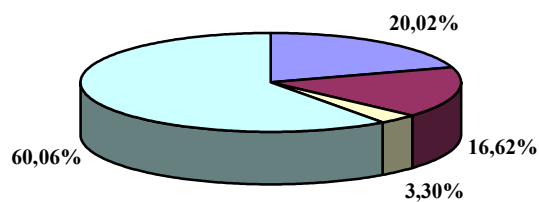
■ ΛΕΦΤΑ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.72.: Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ΟΡΘΟΓΩΝΙΟ	ΜΕΤΑΛΛΙΚΟ/ΧΑΡΤΙΝΟ	ΔΓ/ΔΑ*	ΑΛΛΟ
Πώς είναι αυτό; Περιέγραψέ το.	6	5	1	18

■ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ΟΡΘΟΓΩΝΙΟ ■ ΜΕΤΑΛΛΙΚΟ/ΧΑΡΤΙΝΟ
□ ΔΓ/ΔΑ □ ΑΛΛΟ

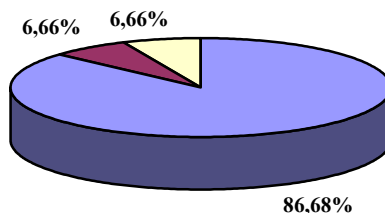

Κυκλικό Διάγραμμα 3.73.: Πώς είναι αυτό; Περιέγραψέ το.

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ποιά η χρησιμότητά του;	26	2	2

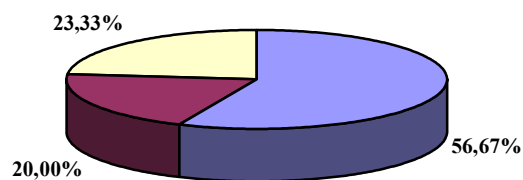
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.74.: Ποιά η χρησιμότητά του;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ
Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;	17	6	7

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ □ ΑΛΛΟ

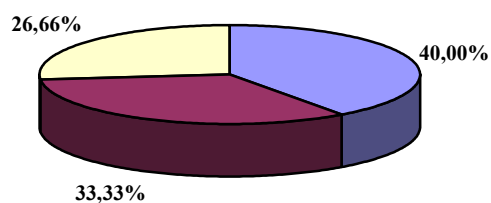

Κυκλικό Διάγραμμα 3.75.: Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;	12	10	8

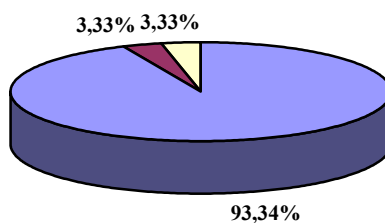
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.76.: Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΛΟΥΣΙΟΣ	ΣΤΗΝ ΤΡΑΠΕΖΑ	ΠΛΟΥΣΙΟΣ/ ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΟΥΧΟΣ
Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	28	1	1

■ ΠΛΟΥΣΙΟΣ
■ ΣΤΗΝ ΤΡΑΠΕΖΑ
□ ΠΛΟΥΣΙΟΣ/ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΟΥΧΟΣ

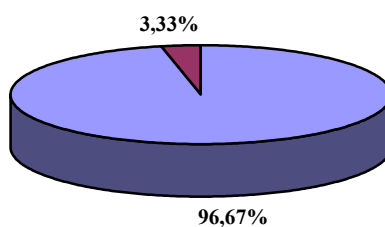

Κυκλικό Διάγραμμα 3.77.: Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΦΤΩΧΟΣ	ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ & ΣΤΟ ΑΜΑΞΙ
Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	29	1

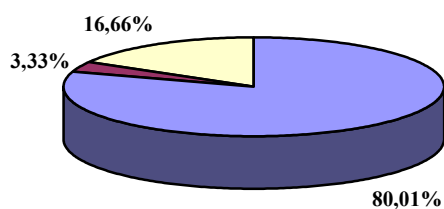
■ ΦΤΩΧΟΣ ■ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΚΑΙ ΣΤΟ ΑΜΑΞΙ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.78.: Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

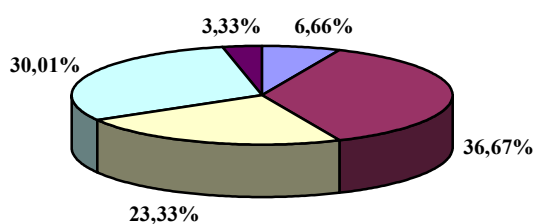
ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ
Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;	24	1	5

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ

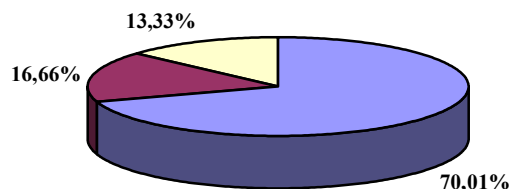
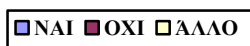
Κυκλικό Διάγραμμα 3.79.: Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ/ΜΟΥ ΔΙΝΟΥΝ	ΟΧΙ	ΓΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ/ ΤΡΟΦΙΜΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);	2	11	7	9	1

Κυκλικό Διάγραμμα 3.80.: Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);

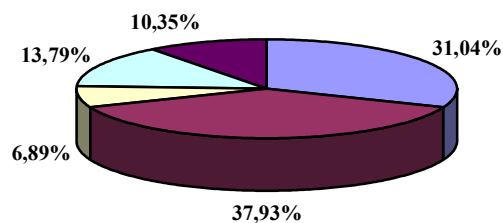
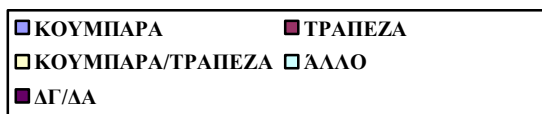
ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ
Αποταμιεύεις χρήματα;	21	5	4

Κυκλικό Διάγραμμα 3.81.: Αποταμιεύεις χρήματα;

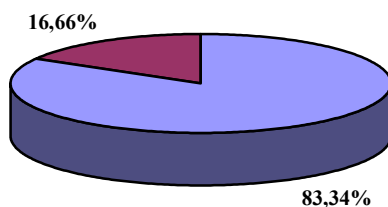
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΟΥΜΠΑΡΑ	ΤΡΑΠΕΖΑ	ΚΟΥΜΠΑΡΑ/ ΤΡΑΠΕΖΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, σε ποιο μέρος;	9	11	2	4	3

Κυκλικό Διάγραμμα 3.82.: Αν ναι, σε ποιο μέρος;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Έχεις κουμπάρá;	25	5	0

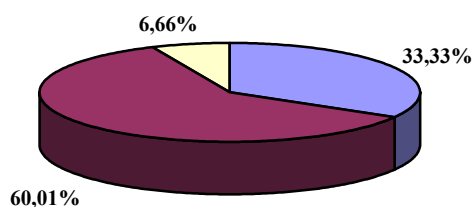

Κυκλικό Διάγραμμα 3.83.: Έχεις κουμπάρá;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;	10	18	2

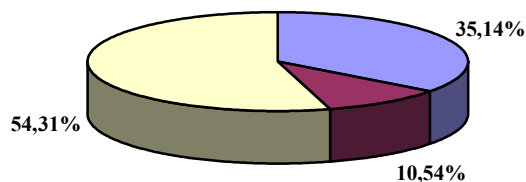
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.84.: Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΟΛΛΑ	ΛΙΓΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;	10	3	17	0

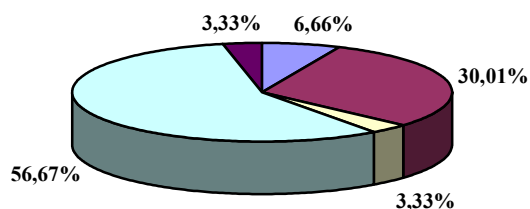
■ ΠΟΛΛΑ ■ ΛΙΓΑ □ ΑΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.85.: Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;

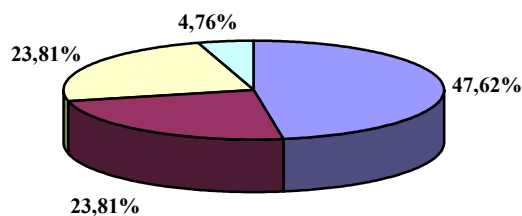
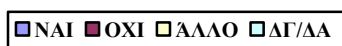
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΣΠΟΥΔΕΣ/ ΒΟΗΘΕΙΑ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΥΓΕΙΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Για ποιούς λόγους;	2	9	1	17	1

Κυκλικό Διάγραμμα 3.86.: Για ποιούς λόγους;

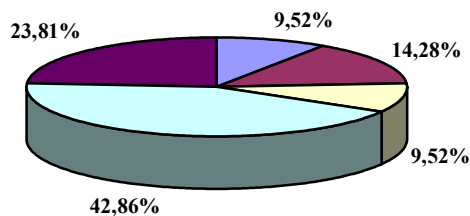
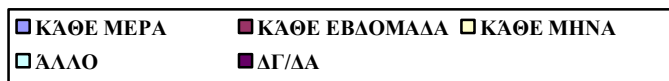
ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Οι γονείς σου, σού δίνουν χαρτζιλίκι;	10	5	5	1

Κυκλικό Διάγραμμα 3.87.: Οι γονείς σου, σού δίνουν χαρτζιλίκι;

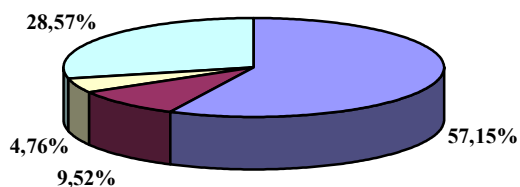
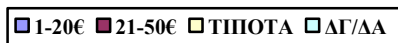
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ	ΚΑΘΕ ΕΒΔΟΜΑΔΑ	ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	ΆΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, κάθε πότε;	2	3	2	9	5

Κυκλικό Διάγραμμα 3.88.: Αν ναι, κάθε πότε;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	1-20€	21-50€	ΤΙΠΟΤΑ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί ποσό περίπου;	12	2	1	6

Κυκλικό Διάγραμμα 3.89.: Τί ποσό περίπου;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6

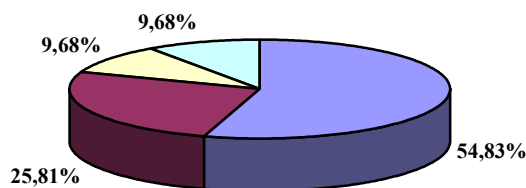
Ερωτηματολόγιο:

Μαθητές Ε' Τάξεων Δημοτικού (10-11 ετών)

Σύνολο παιδιών: 31

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΛΕΦΤΑ	ΕΥΡΩ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;	17	8	3	3

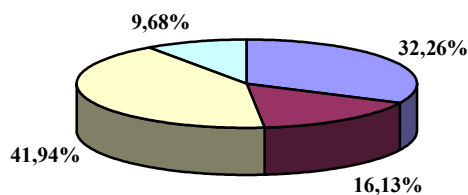
■ ΛΕΦΤΑ ■ ΕΥΡΩ □ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.90.: Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΕΡΜΑ/ ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑ	ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ ΠΑΡΑΛΛ/ΜΟ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Πώς είναι αυτό; Περιέγραφέ το.	10	5	13	3

■ ΚΕΡΜΑ/ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑ
■ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ/ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΓΡΑΜΜΟ
□ ΑΛΛΟ
□ ΔΓ/ΔΑ

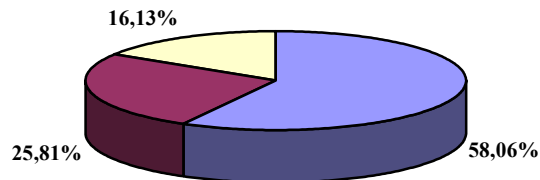

Κυκλικό Διάγραμμα 3.91.: Πώς είναι αυτό; Περιέγραφέ το.

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ
Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;	18	8	5

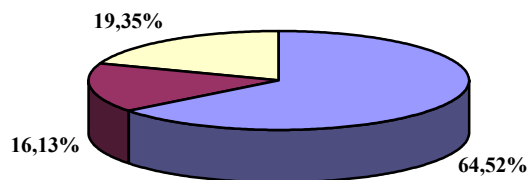
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.92.: Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ποιά η χρησιμότητά του;	20	5	6

■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

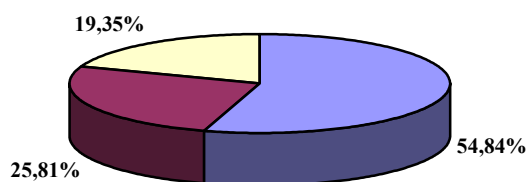

Κυκλικό Διάγραμμα 3.93.: Ποιά η χρησιμότητά του;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;	17	8	6

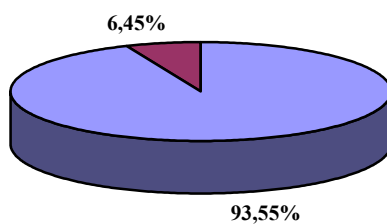
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.94.: Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΛΟΥΣΙΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	29	2	0

■ ΠΛΟΥΣΙΟΣ ■ ΑΛΛΟ

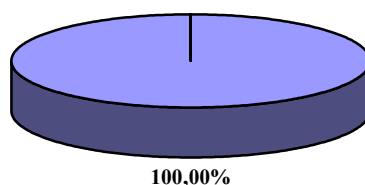

Κυκλικό Διάγραμμα 3.95.: Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΦΤΩΧΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	31	0	0

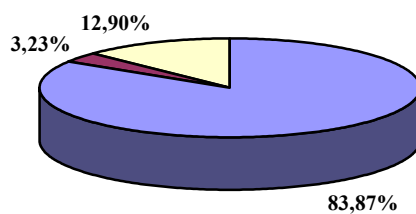
■ ΦΤΩΧΟΣ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.96.: Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ
Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;	26	1	4

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ

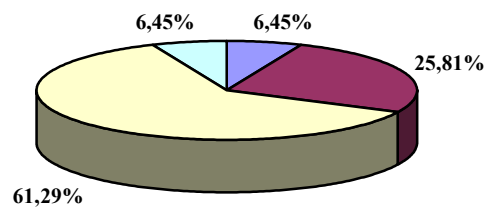

Κυκλικό Διάγραμμα 3.97.: Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΓΙΑ ΆΛΛΟ ΛΟΓΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);	2	8	19	2

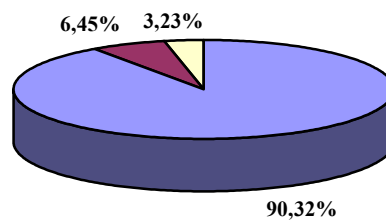
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΓΙΑ ΆΛΛΟ ΛΟΓΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.98.: Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΜΕΡΙΚΕΣ ΦΟΡΕΣ
Αποταμιεύεις χρήματα;	28	2	1

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΜΕΡΙΚΕΣ ΦΟΡΕΣ

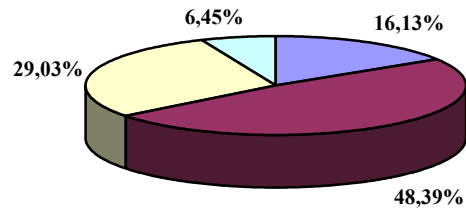

Κυκλικό Διάγραμμα 3.99.: Αποταμιεύεις χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΤΡΑΠΕΖΑ	ΚΟΥΜΠΑΡΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, σε ποιά μέρος;	5	15	9	2

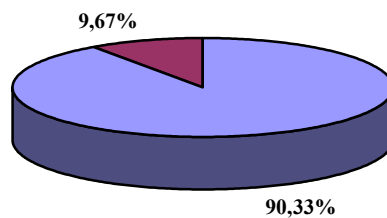
■ ΤΡΑΠΕΖΑ ■ ΚΟΥΜΠΑΡΑ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.100.: Αν ναι, σε ποιά μέρος;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Έχεις κουμπαρά;	28	3	0

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ

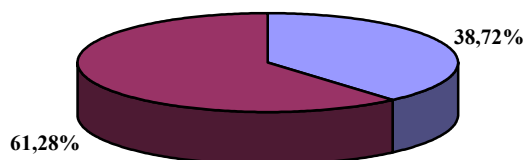

Κυκλικό Διάγραμμα 3.101.: Έχεις κουμπαρά;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΆΛΛΟ
Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;	12	19

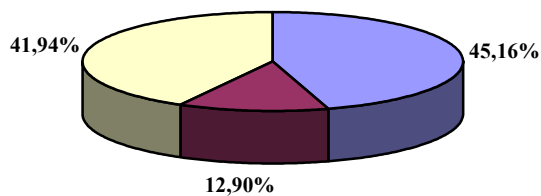
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΆΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.102.: Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΟΛΛΑ	ΛΙΓΑ	ΆΛΛΟ
Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;	14	4	13

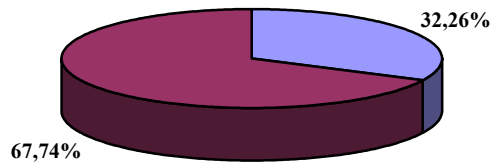
■ ΠΟΛΛΑ ■ ΛΙΓΑ ■ ΆΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.103.: Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Για ποιούς λόγους;	10	21	0

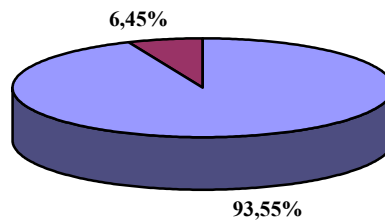
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.104.: Για ποιούς λόγους;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;	29	2

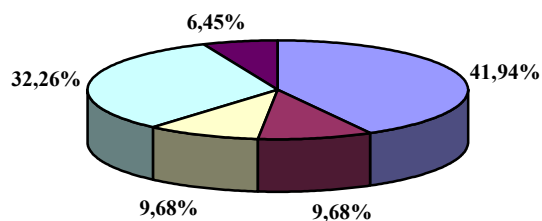
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.105.: Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;

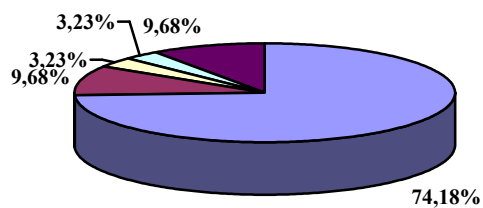
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ	ΚΑΘΕ ΕΒΔΟΜΑΔΑ	ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν, κάθε πότε;	13	3	3	10	2

Κυκλικό Διάγραμμα 3.106.: Αν ναι, κάθε πότε;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	1-20€	21-50€	51€ & ΑΝΩ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί ποσό περίπου;	23	3	1	1	3

Κυκλικό Διάγραμμα 3.107.: Τί ποσό περίπου;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 7

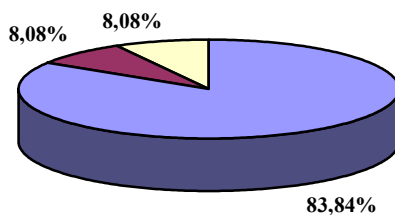
Ερωτηματολόγιο:

Μαθητές Στ' Τάξεων Δημοτικού (11-12,5 ετών)

Σύνολο παιδιών: 12

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΛΕΦΤΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;	10	1	1

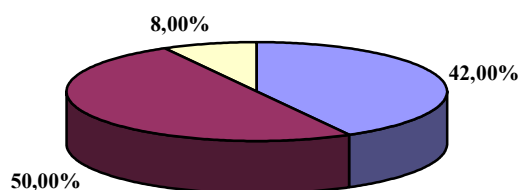
■ ΛΕΦΤΑ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.108.: Τί είναι χρήμα; Πώς αλλιώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Πώς είναι αυτό; Περιέγραφέ το.	5	6	1

■ ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ■ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

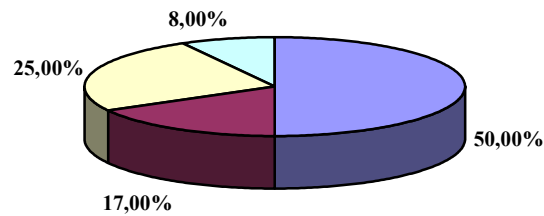

Κυκλικό Διάγραμμα 3.109.: Πώς είναι αυτό; Περιέγραφέ το.

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;	6	2	3	1

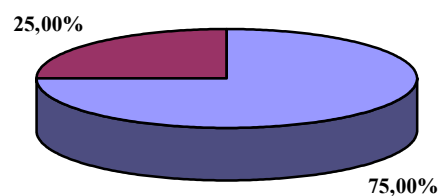
■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.110.: Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ποιά η χρησιμότητά του;	9	3	0

■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ

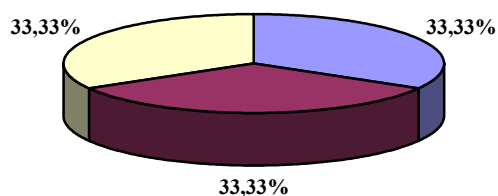

Κυκλικό Διάγραμμα 3.111.: Ποιά η χρησιμότητά του;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;	4	4	4

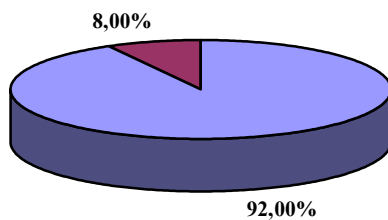
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.112.: Αν ναι/Γιατί, πού χρησιμεύουν;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΛΟΥΣΙΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	11	1	0

■ ΠΛΟΥΣΙΟΣ ■ ΑΛΛΟ

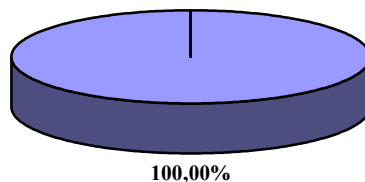

Κυκλικό Διάγραμμα 3.113.: Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΦΤΩΧΟΣ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;	12	0	0

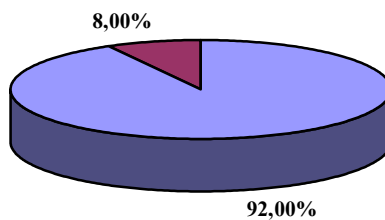
■ ΦΤΩΧΟΣ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.114.: Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ *
Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;	11	1	0

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ

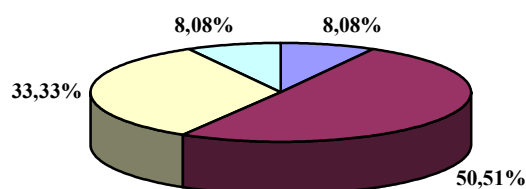

Κυκλικό Διάγραμμα 3.115.: Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΓΙΑ ΝΑ ΦΑΩ ΤΟ ΦΑΓΗΤΟ	ΓΙΑ ΑΛΛΟ ΛΟΓΟ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ
Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);	1	6	4	1

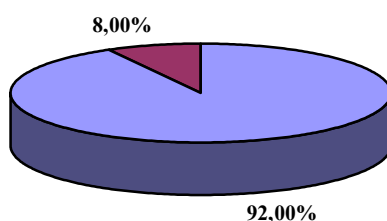
■ ΓΙΑ ΝΑ ΦΑΩ ΤΟ ΦΑΓΗΤΟ ■ ΓΙΑ ΑΛΛΟ ΛΟΓΟ □ ΟΧΙ □ ΑΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.116.: Σου δίνουν χρήματα για φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ *
Αποταμιεύεις χρήματα;	11	1	0

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ

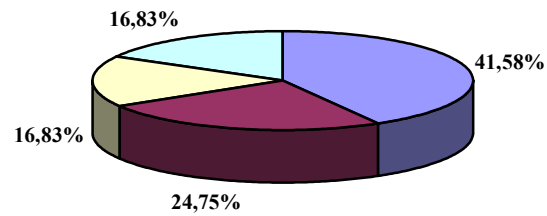

Κυκλικό Διάγραμμα 3.117.: Αποταμιεύεις χρήματα;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΤΡΑΠΕΖΑ	ΚΟΥΜΠΑΡΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, σε ποιά μέρος;	5	3	2	2

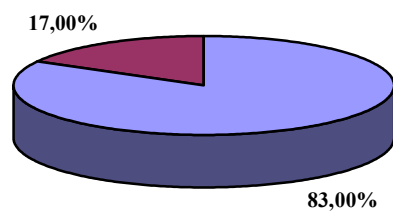
■ ΤΡΑΠΕΖΑ ■ ΚΟΥΜΠΑΡΑ ■ ΑΛΛΟ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.118.: Αν ναι, σε ποιά μέρος;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΓ/ΔΑ*
Έχεις κουμπαρά;	10	2	0

■ ΝΑΙ ■ ΟΧΙ

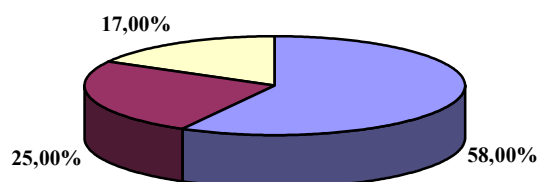

Κυκλικό Διάγραμμα 3.119.: Έχεις κουμπαρά;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΆΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;	7	3	2

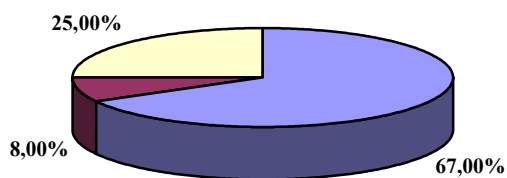
■ ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ■ ΆΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.120.: Αν ναι, τα χρήματα που μάζεψες πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΠΟΛΛΑ	ΛΙΓΑ	ΆΛΛΟ
Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;	8	1	3

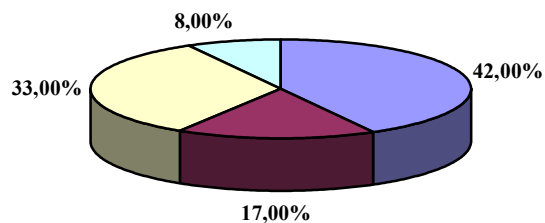
■ ΠΟΛΛΑ ■ ΛΙΓΑ □ ΆΛΛΟ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.121.: Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;

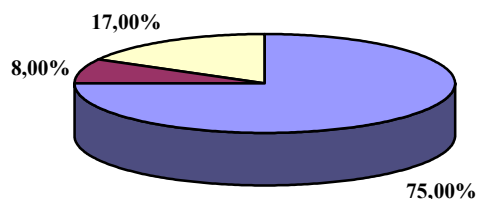
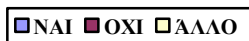
* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΑΓΟΡΑ ΥΛΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Για ποιούς λόγους;	5	2	4	1

Κυκλικό Διάγραμμα 3.122.: Για ποιούς λόγους;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ *
Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;	9	1	2	0

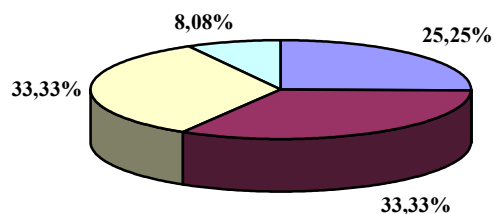

Κυκλικό Διάγραμμα 3.123.: Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ	ΚΑΘΕ ΕΒΔΟΜΑΔΑ	ΑΛΛΟ	ΔΓ/ΔΑ*
Αν ναι, κάθε πότε;	3	4	4	1

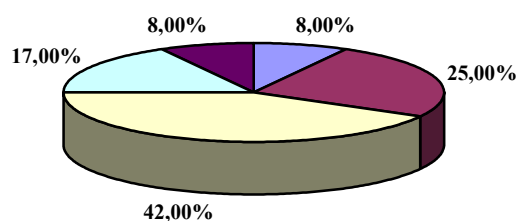
■ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ ■ ΚΑΘΕ ΕΒΔΟΜΑΔΑ □ ΑΛΛΟ □ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.124.: Αν ναι, κάθε πότε;

ΕΡΩΤΗΣΗ \ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	2€	5€	1-10€	1-20€	ΔΓ/ΔΑ*
Τί ποσό περίπου;	1	3	5	2	1

■ 2 € ■ 5 € □ 1-10€ □ 1-20€ ■ ΔΓ/ΔΑ

Κυκλικό Διάγραμμα 3.125.: Τί ποσό περίπου;

* Δεν Γνώριζε/Δεν Απάντησε

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 8
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

A/A

ΑΓΟΡΙ

ΚΟΡΙΤΣΙ

ΗΛΙΚΙΑ

.....

.....

- 1./ α) Τί είναι χρήμα;
β) Πώς είναι αυτό;
- 2./ Ποιά η χρησιμότητά του;
- 3./ Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;
- 4./ Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;
- 5./ Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή;
- 6./ Γιατί; Πού χρησιμεύουν;
- 7./ Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;
- 8./ Σου δίνουν χρήματα για να φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);
- 9./ Αποταμιεύεις χρήματα;
- 10./ Αν ναι, πώς θα χρησιμοποιήσεις;
- 11./ Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;
- 12./ Για ποιούς λόγους;

ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

A/A

ΑΓΟΡΙ

ΚΟΡΙΤΣΙ

ΗΛΙΚΙΑ

.....

.....

- 1α. Τί είναι χρήμα; Πως αλλιώς λέγεται;
- 1β. Πώς είναι αυτό; Περιέγραψέ το.

2. Νομίζεις, ότι τα χρήματα είναι σημαντικά στη ζωή

3. Αν ναι, πού χρησιμεύουν;

4. Ο άνθρωπος, που έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

5. Ο άνθρωπος, που δεν έχει πολλά χρήματα, πώς λέγεται;

6. Οι γονείς σου ή άλλοι συγγενείς, σου δίνουν χρήματα;

7. Σου δίνουν χρήματα για να φας όλο το φαγητό σου ή για να παραμείνεις φρόνιμος ή για να δεις λιγότερη τηλεόραση (ή για κάποιον άλλο λόγο);

- 8α. Αποταμιεύεις χρήματα;
- 8β. Αν ναι, σε ποιό μέρος;

- 9α. Έχεις κουμπαρά;
- 9β. Αν ναι τα χρήματα που μάζεψες, πώς θα τα χρησιμοποιήσεις;

10. Θα ήθελες να έχεις πολλά χρήματα ή λίγα;

11. Για ποιούς λόγους;

- 12α. Οι γονείς σου, σου δίνουν χαρτζιλίκι;
- 12β. Αν ναι κάθε πότε;
- 12γ. Τί ποσό περίπου;

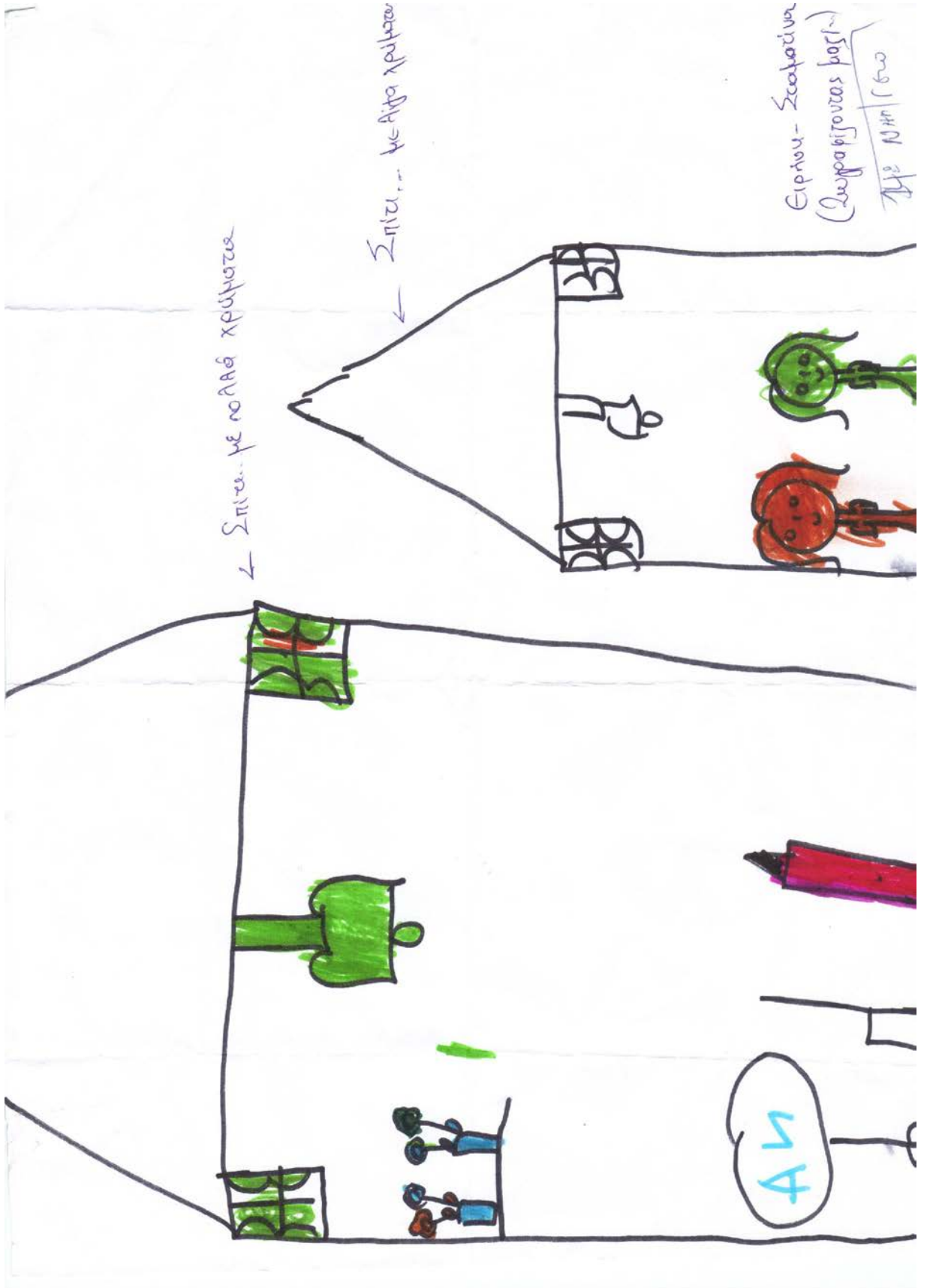
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 9
ΖΩΓΡΑΦΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΝΗΣΙΑΓΩΓΕΙΩΝ

Γιωργος

Ομιλια

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 10
ΖΩΓΡΑΦΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Α' ΤΑΞΕΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

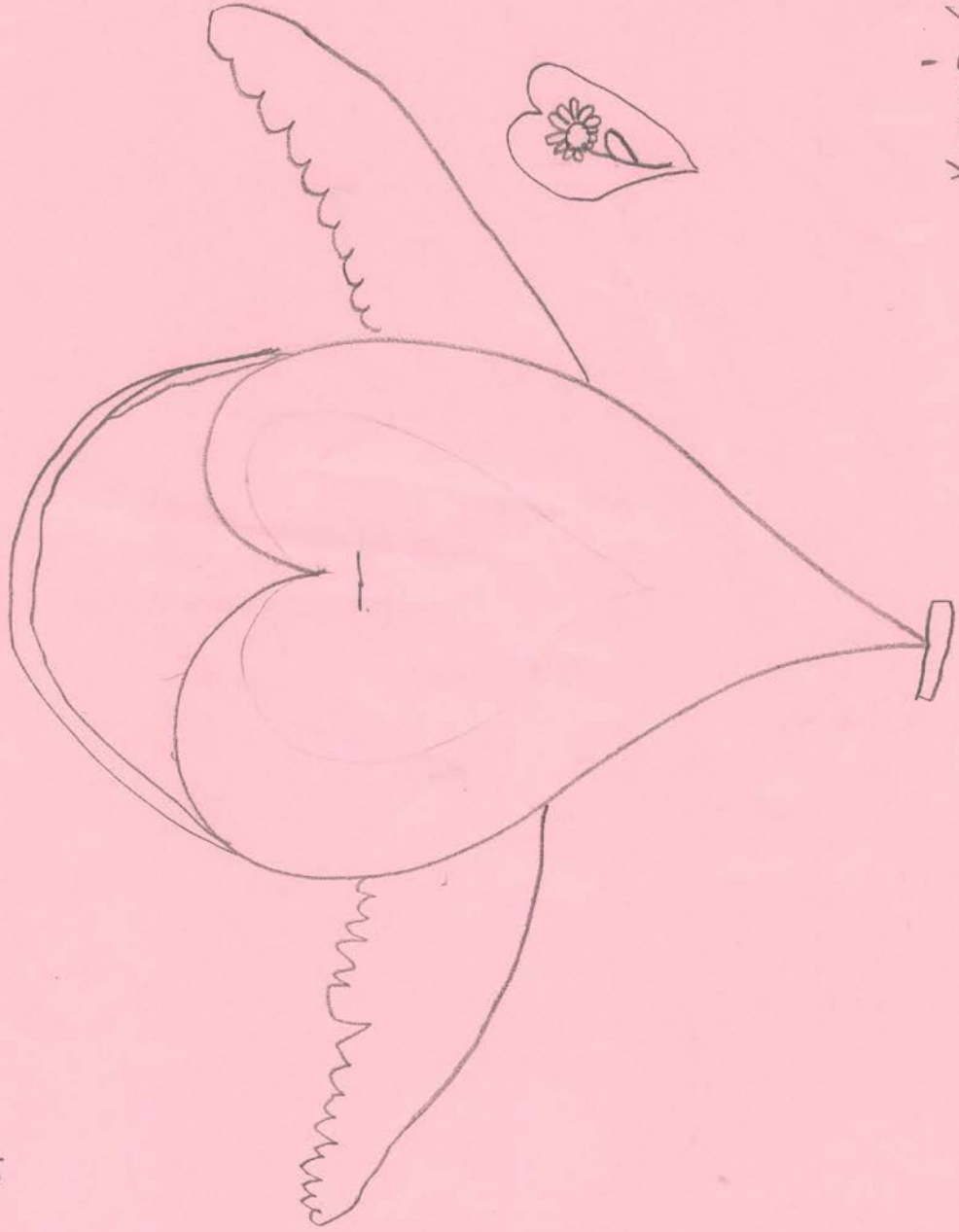
Κωδικοποιημένος
Ρουοκας

Εύρηκα

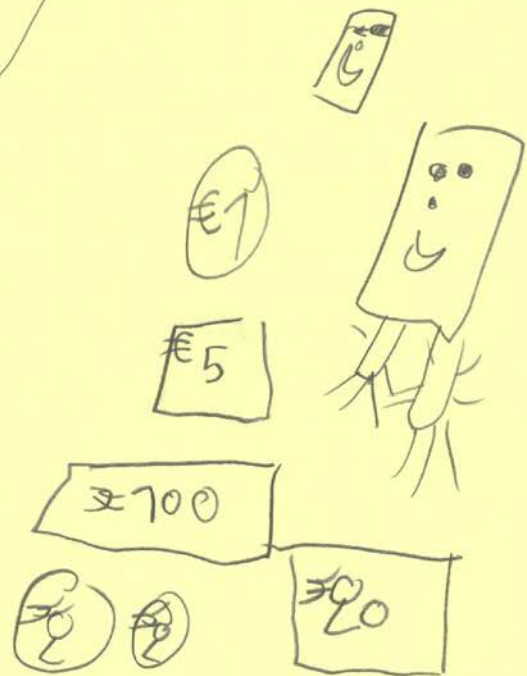

Α' Ανθ.
6,5 XP

αγαπητέ μου κουμπάρα ♡

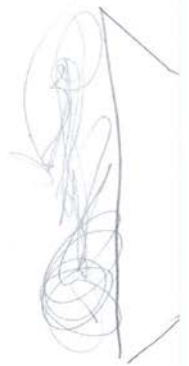
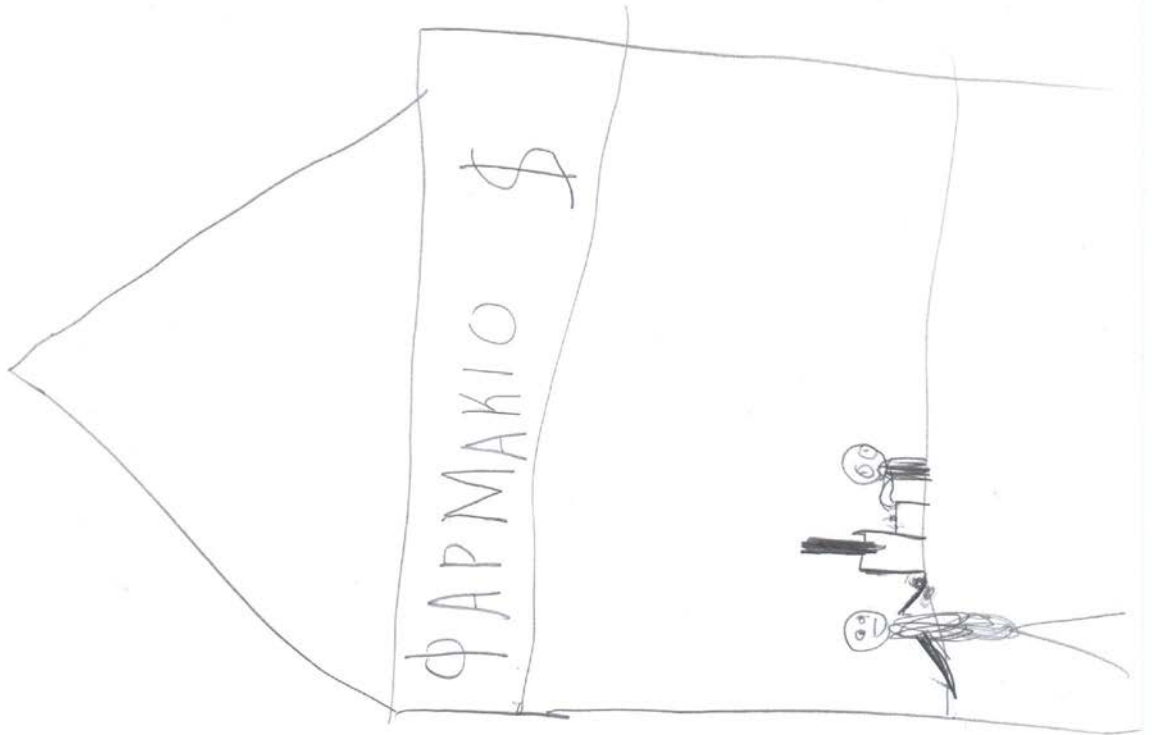

Χαράβις

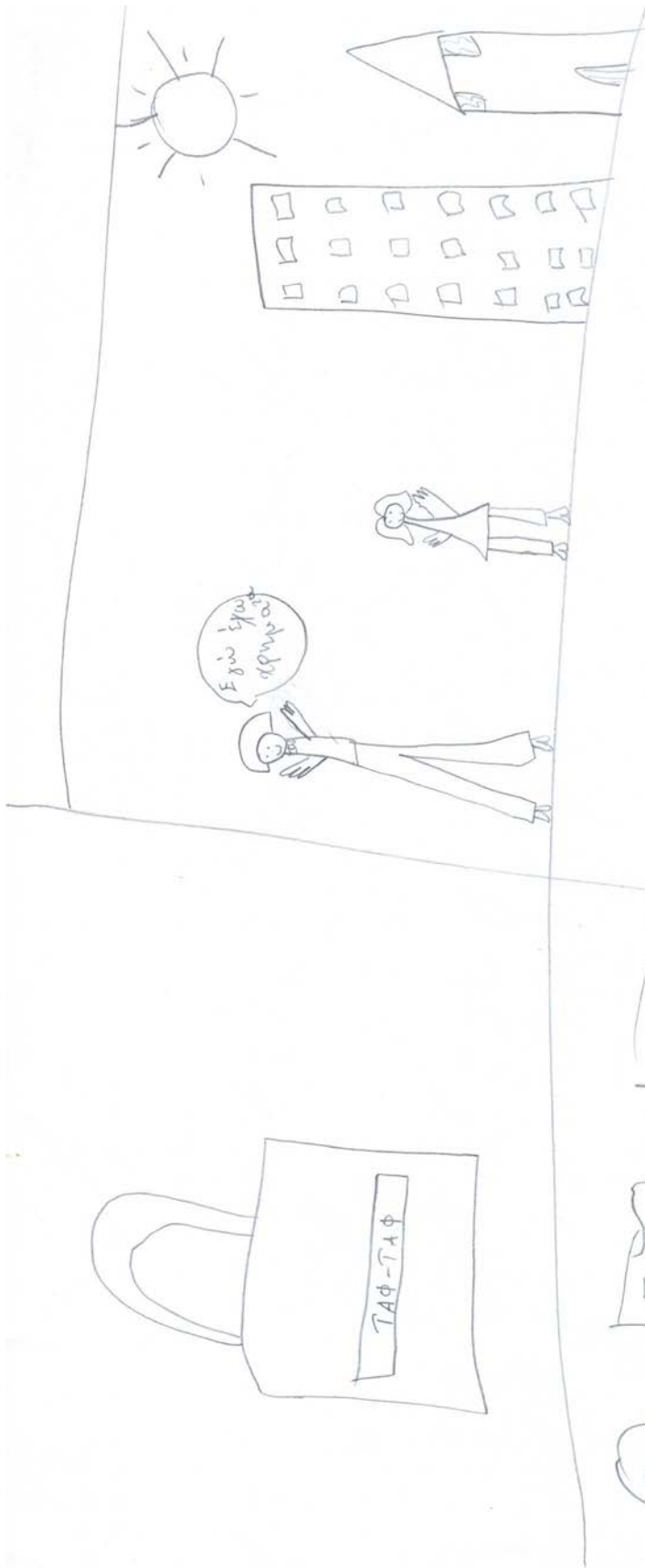

Δουλειές Ανάπτυξης

Αριστάρχος 7

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 11
ΖΩΓΡΑΦΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Β' ΤΑΞΕΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

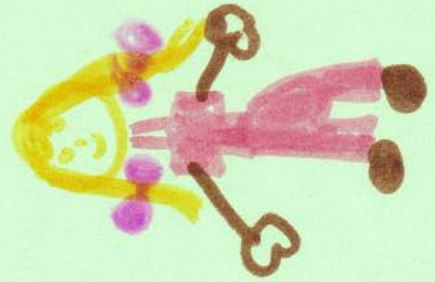

Όνομα: Καρο

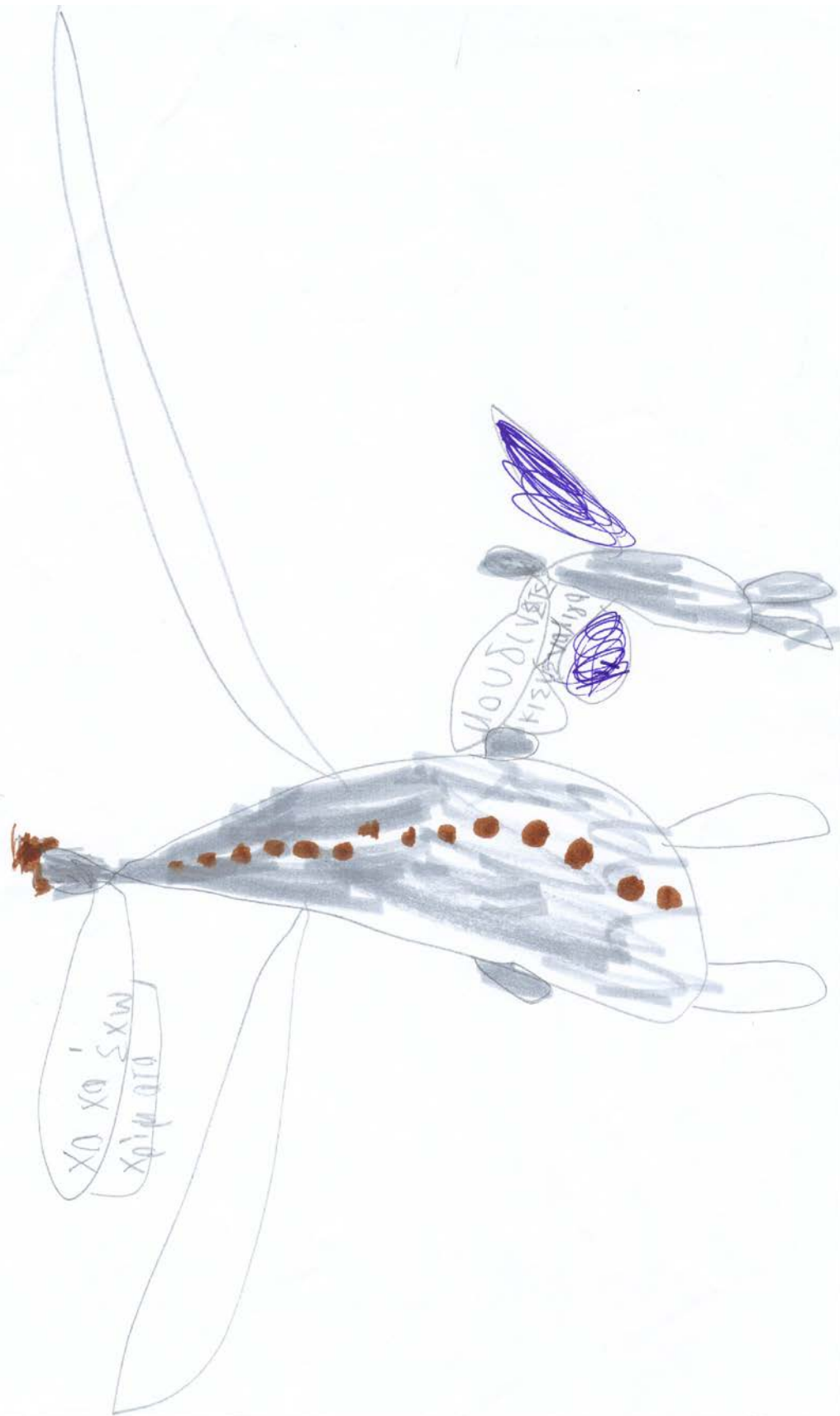
Β'

9€	5€	90€
1€	20€	500€
90€	300€	1200€

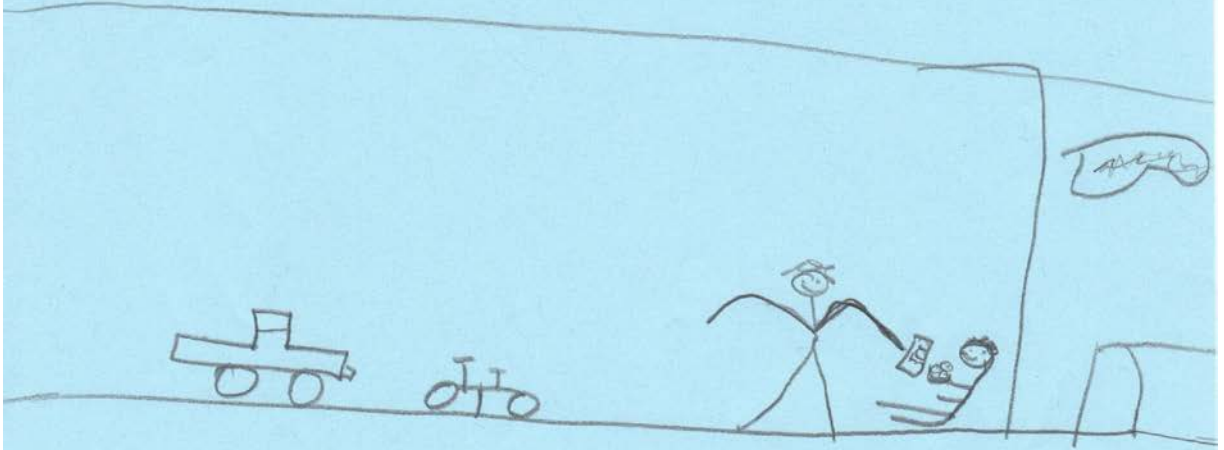
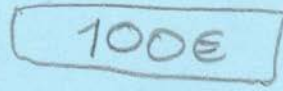
Basitlik

ΒΑΥΣΙΝΙΣ ΓΕΩΣΤΕΟΣ

Τράπεζας

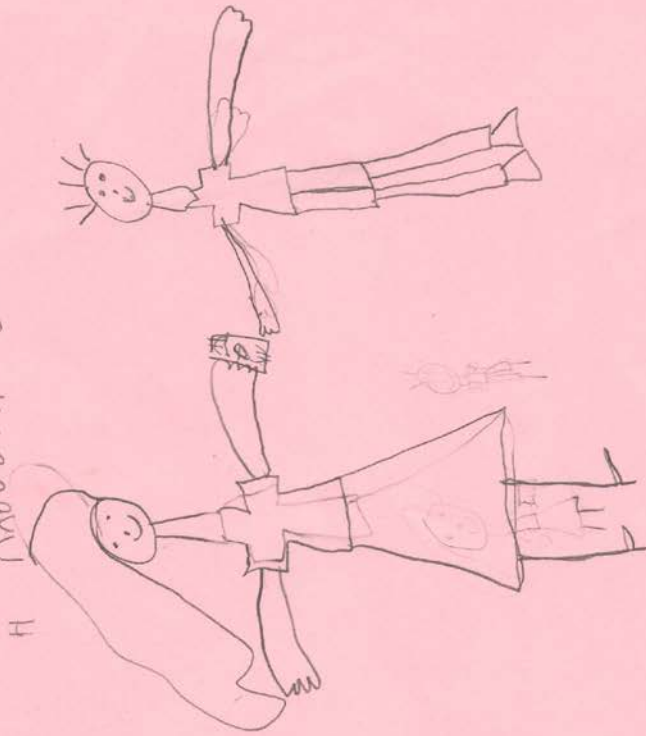

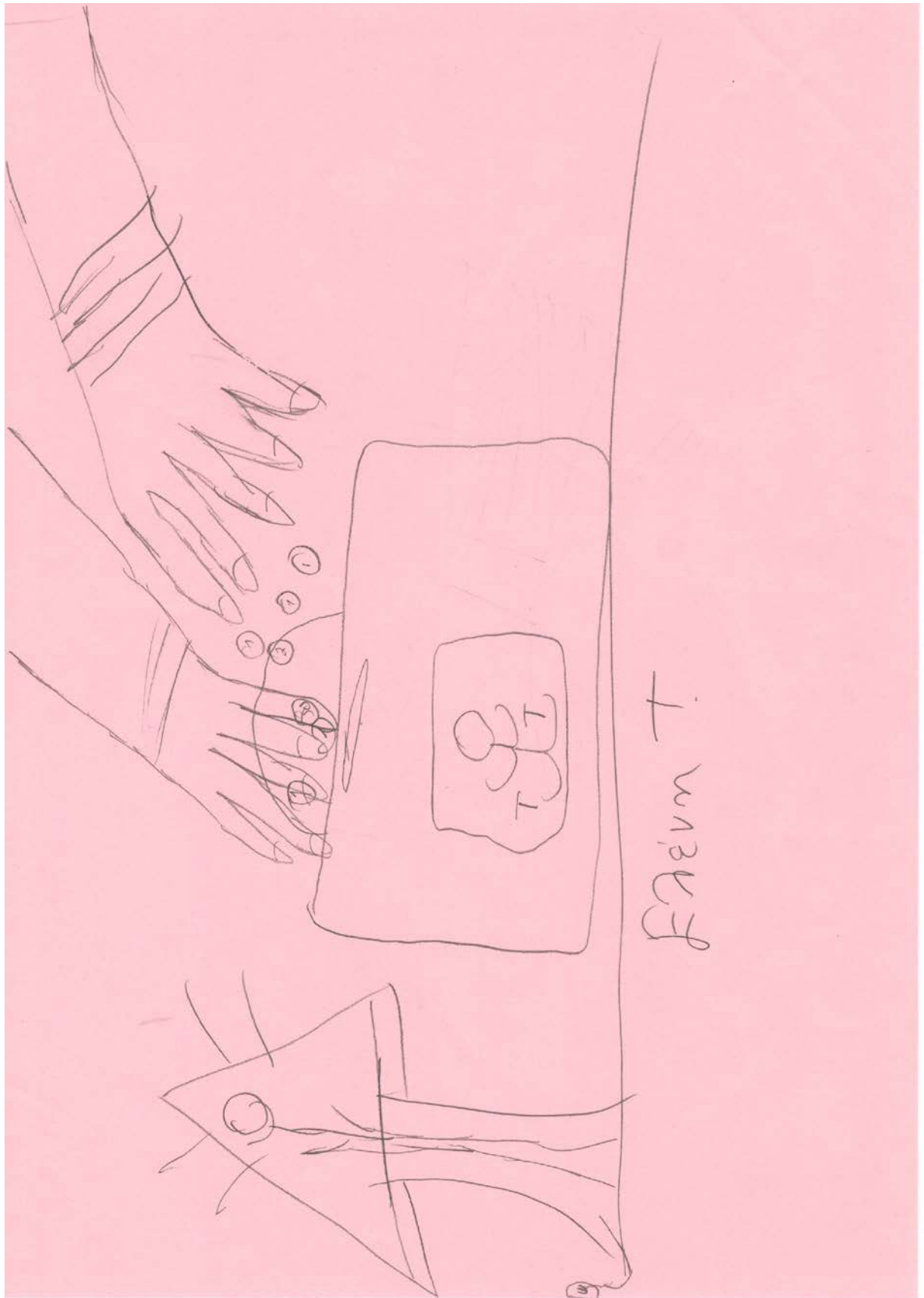
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 12
ΖΩΓΡΑΦΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Γ' ΤΑΞΕΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

Ευγένια

ΑΝΝΟΥΣΙΑ ΣΥΝΟΥ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ

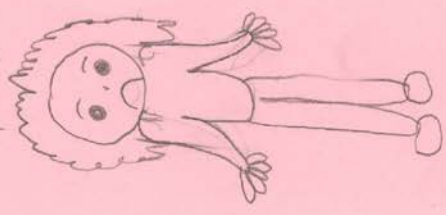

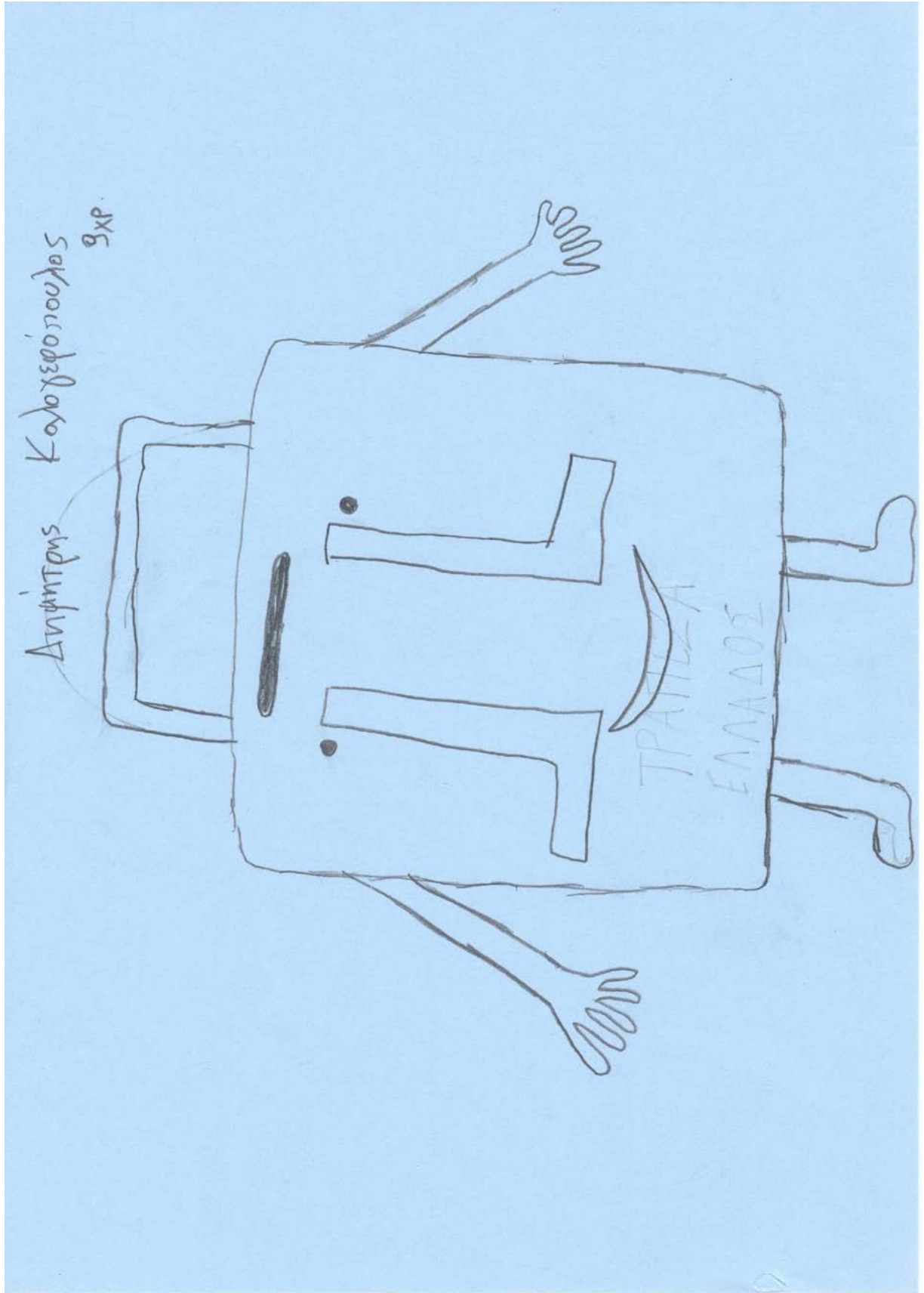
Νοτάριω
9XP

Μουστως

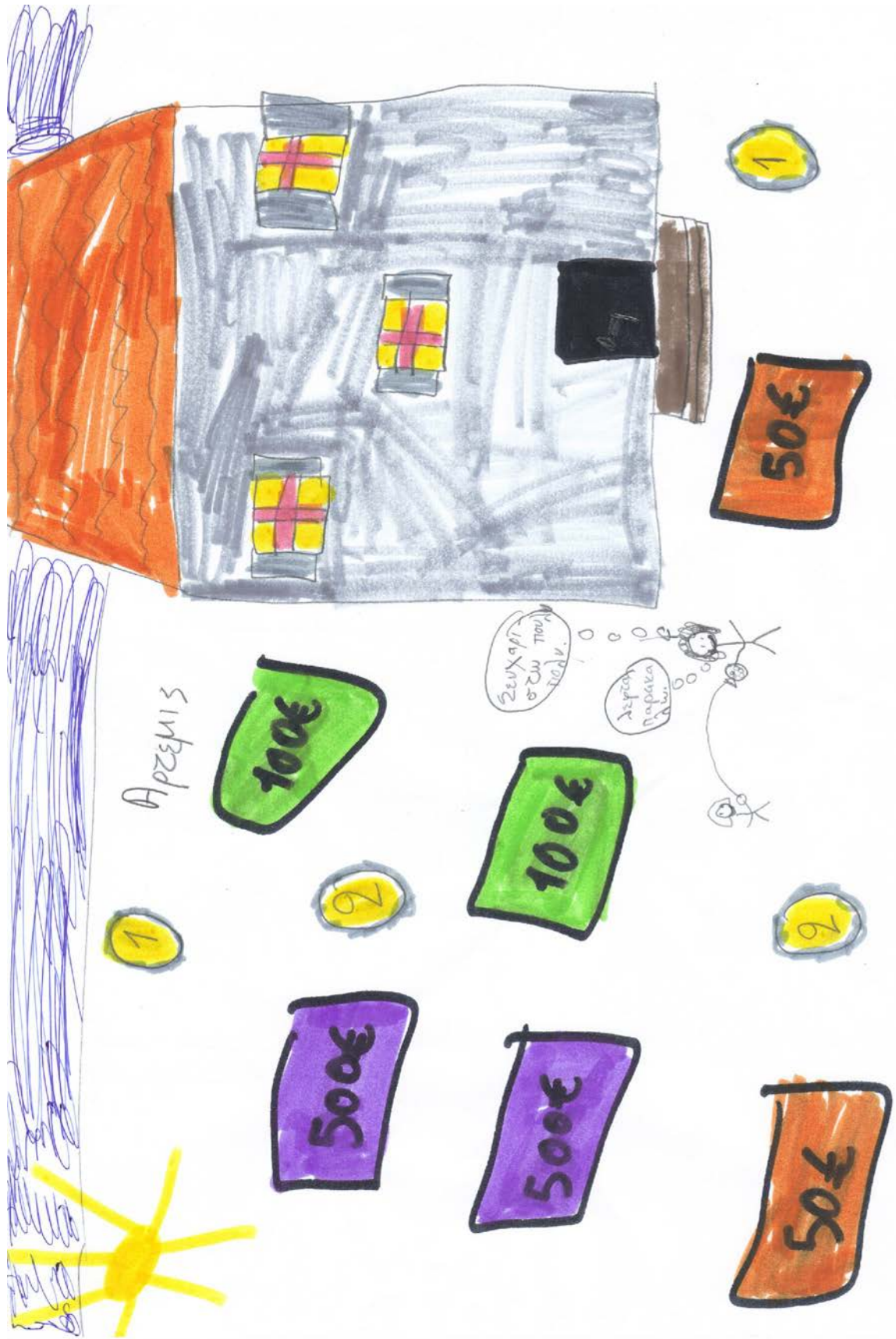

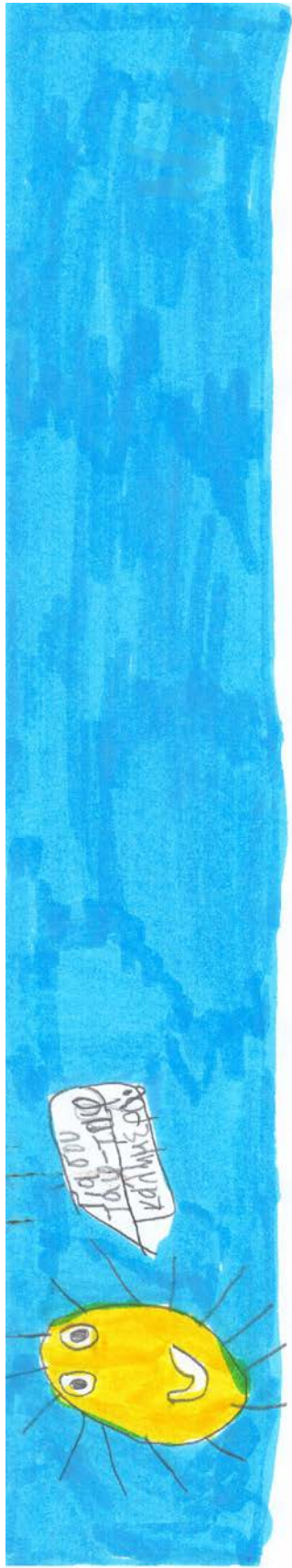
476XP

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 13
ΖΩΓΡΑΦΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Δ' ΤΑΞΕΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

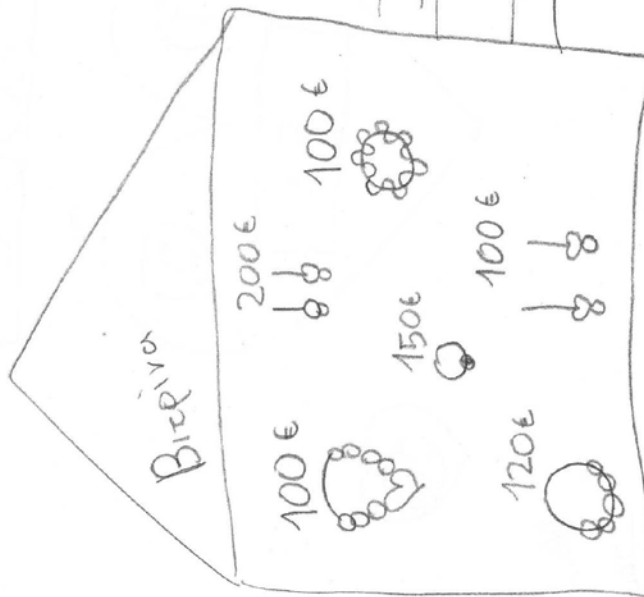
Γιάννης Παιδιά είναι ο Τάσος - Τάσος.

Φροντίζετε να προστατεύετε τα πράγματα μέσα μου.

Κα σου φίλε...!!!
Καλημέρα.

Μαρία 9.

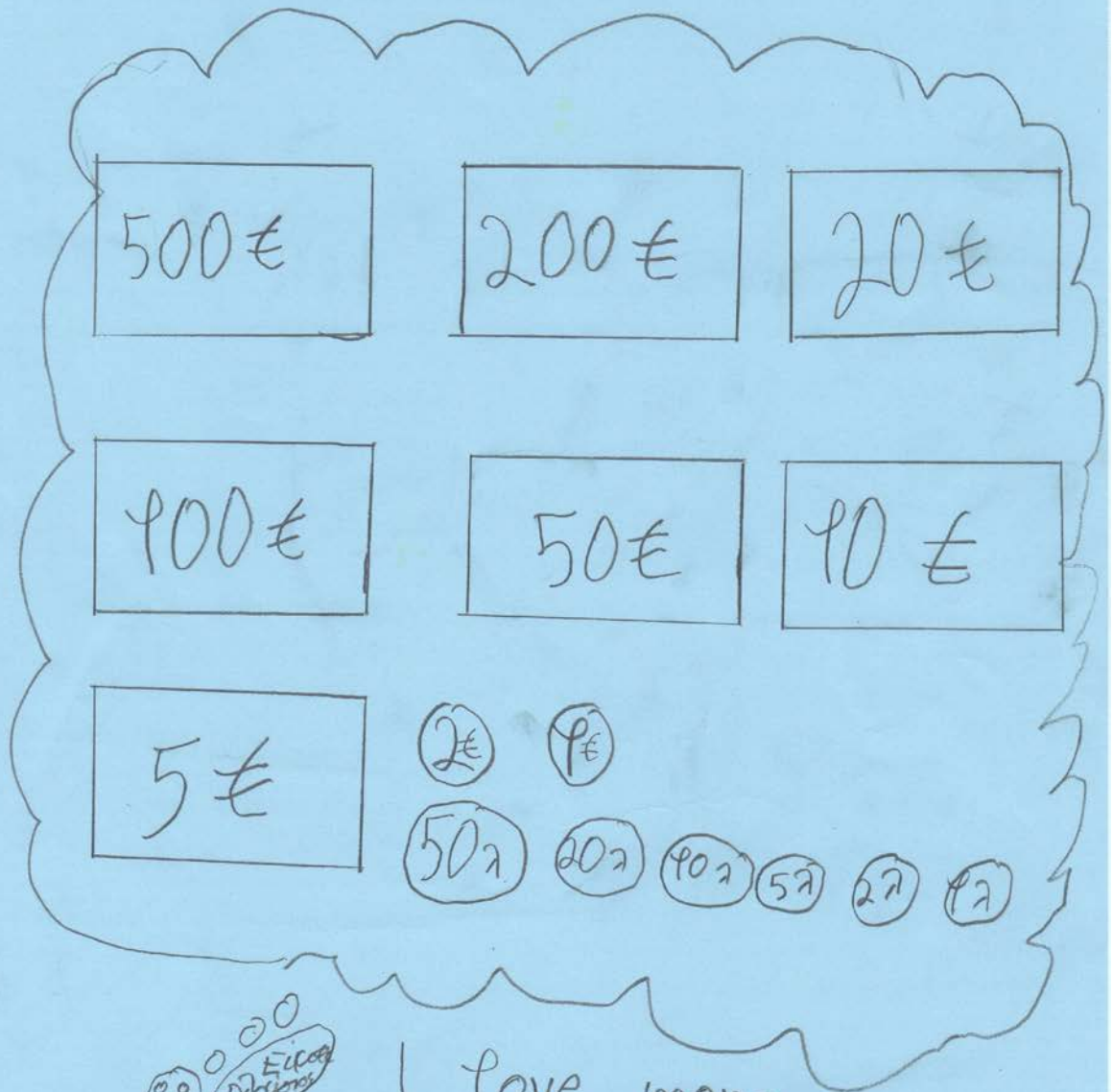

Τα κολι, τα σκουλαρίκια
τα βραχιόλια δίνω της

Χρησιμοποιώ και οι είναι
πλέον για να φέρω τους άλλους

Γιάννος Μ (10)

I love money
Θέλω λεφτά, χρήματα
Ευρώ πως το λένε

Προσφέρνουμε: Ένα Σ 10 ευρώ

500€

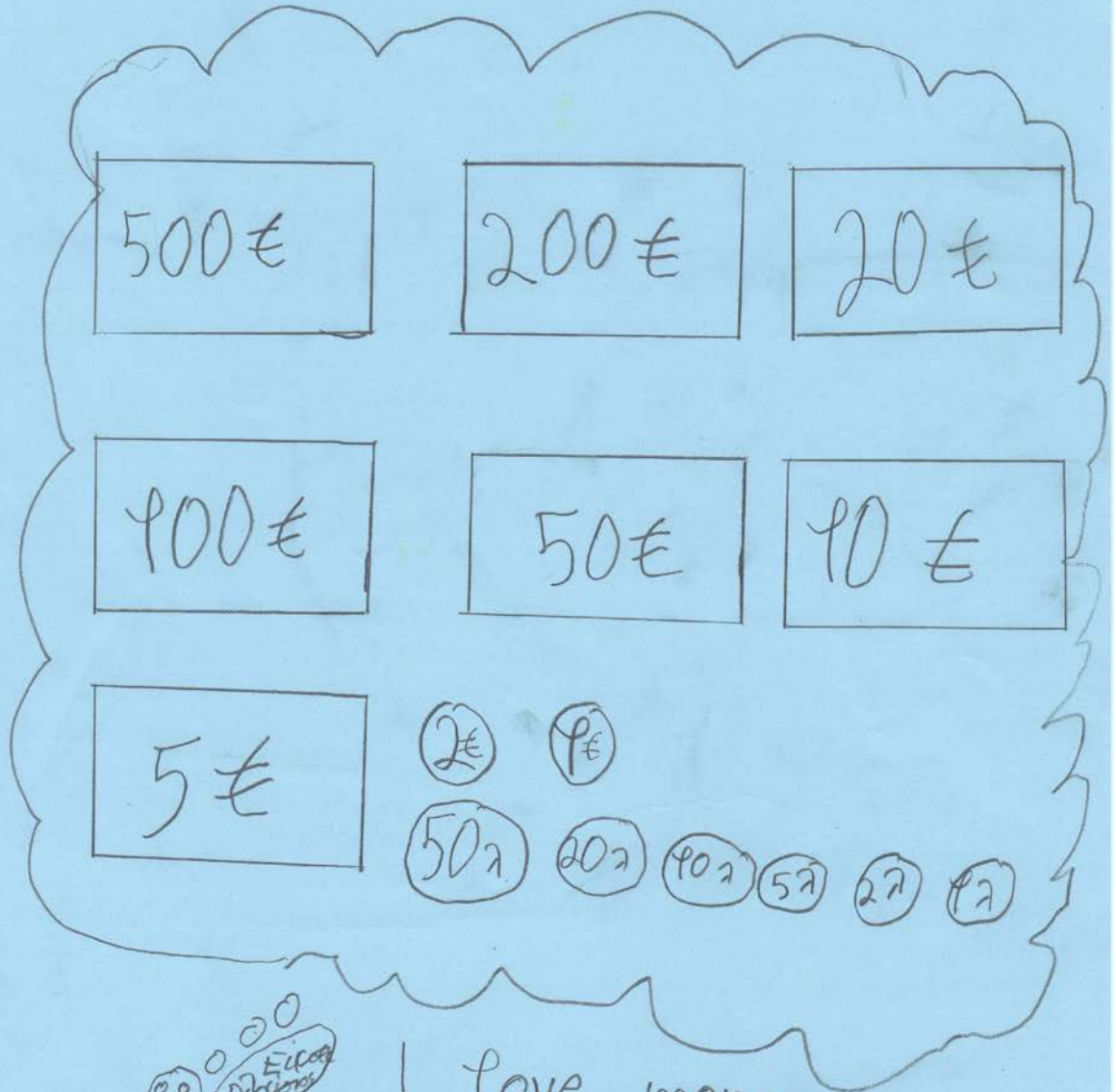
2€

100€

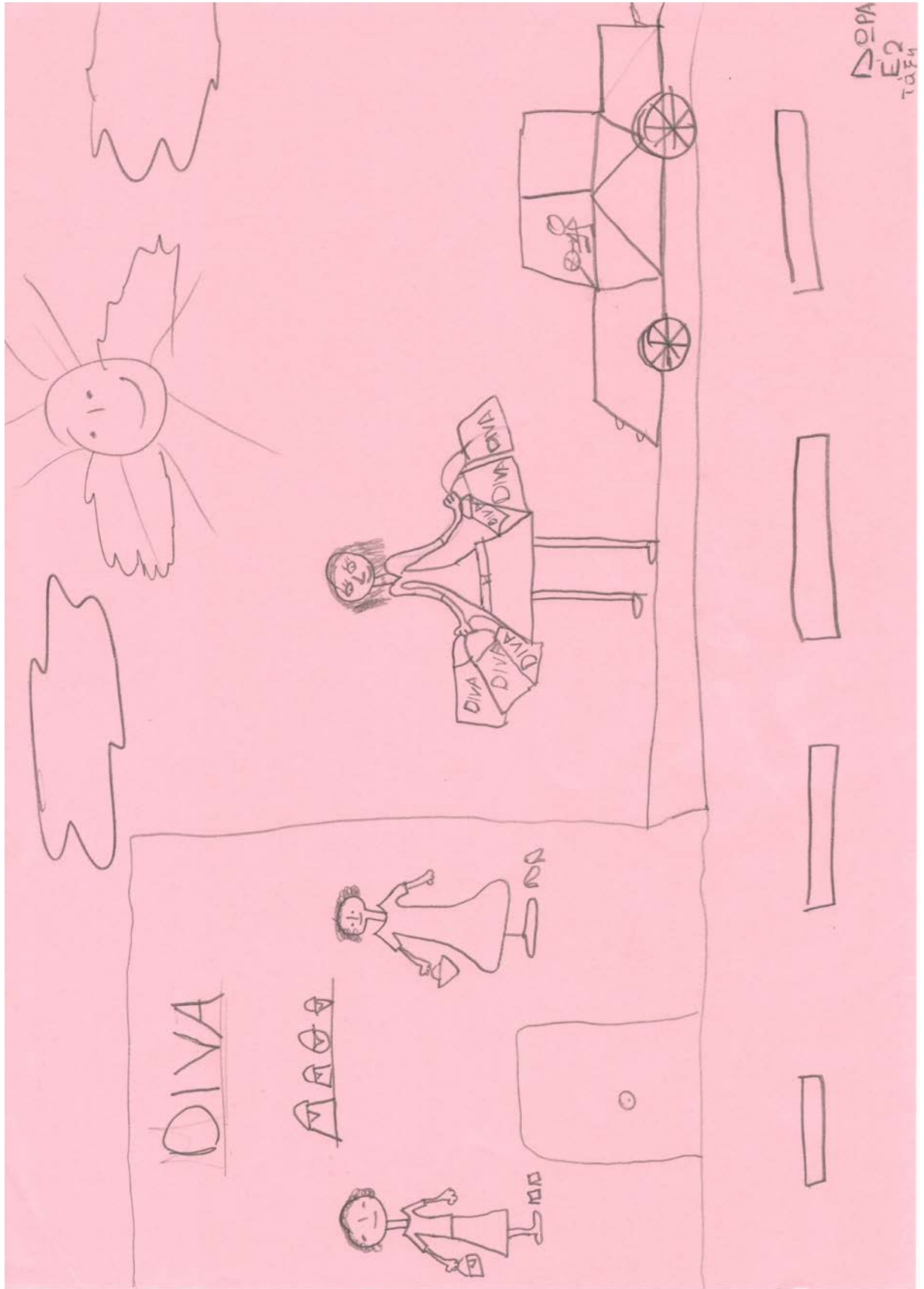
1€

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 13
ΖΩΓΡΑΦΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Ε' ΤΑΞΕΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

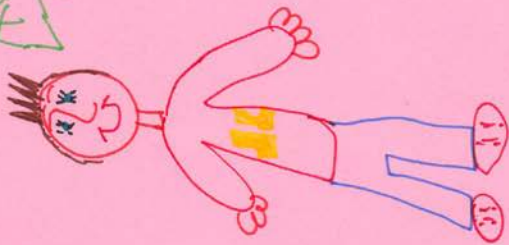
Γιάννος Μ (10)

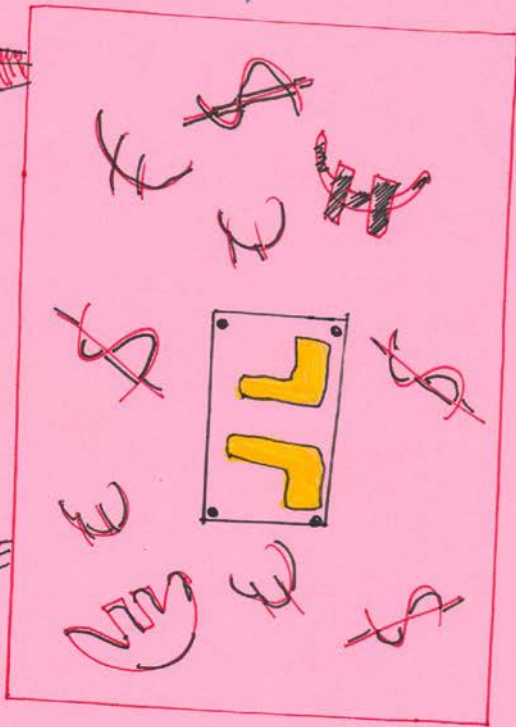
I love money
Θέλω λεφτά, χρήματα
Ευφώνια πως το λένε

ΓΙΑΣΕΜΗ

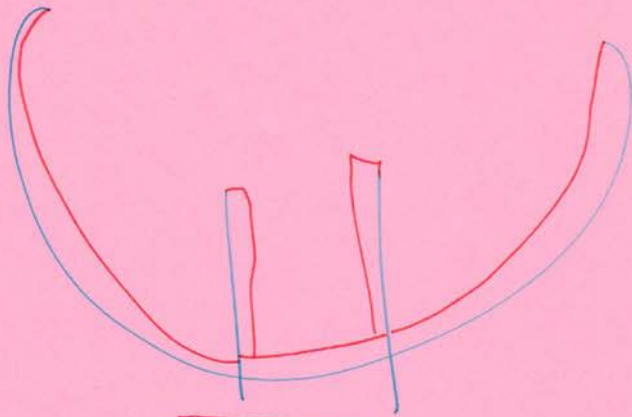

Χιλιαρα αρα
αυτοματα
αποταμιω
@mario

Χορηγος τα δεφ τα
ΣΕΝ ΚΑΥΣ
ΣΥΒΛΟΝ
ΣΥΤΑΝΟ ΤΑ>>>

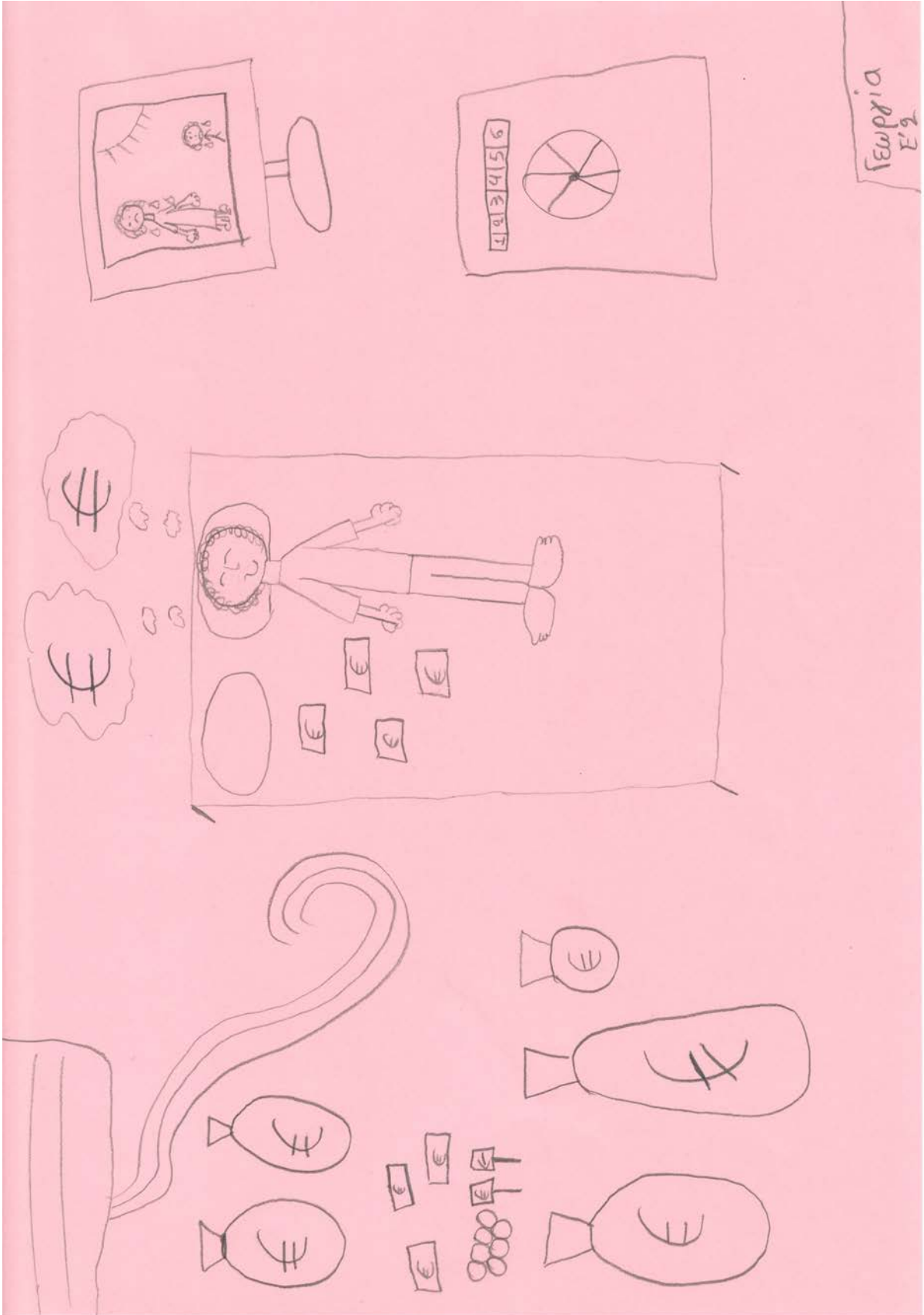
Love

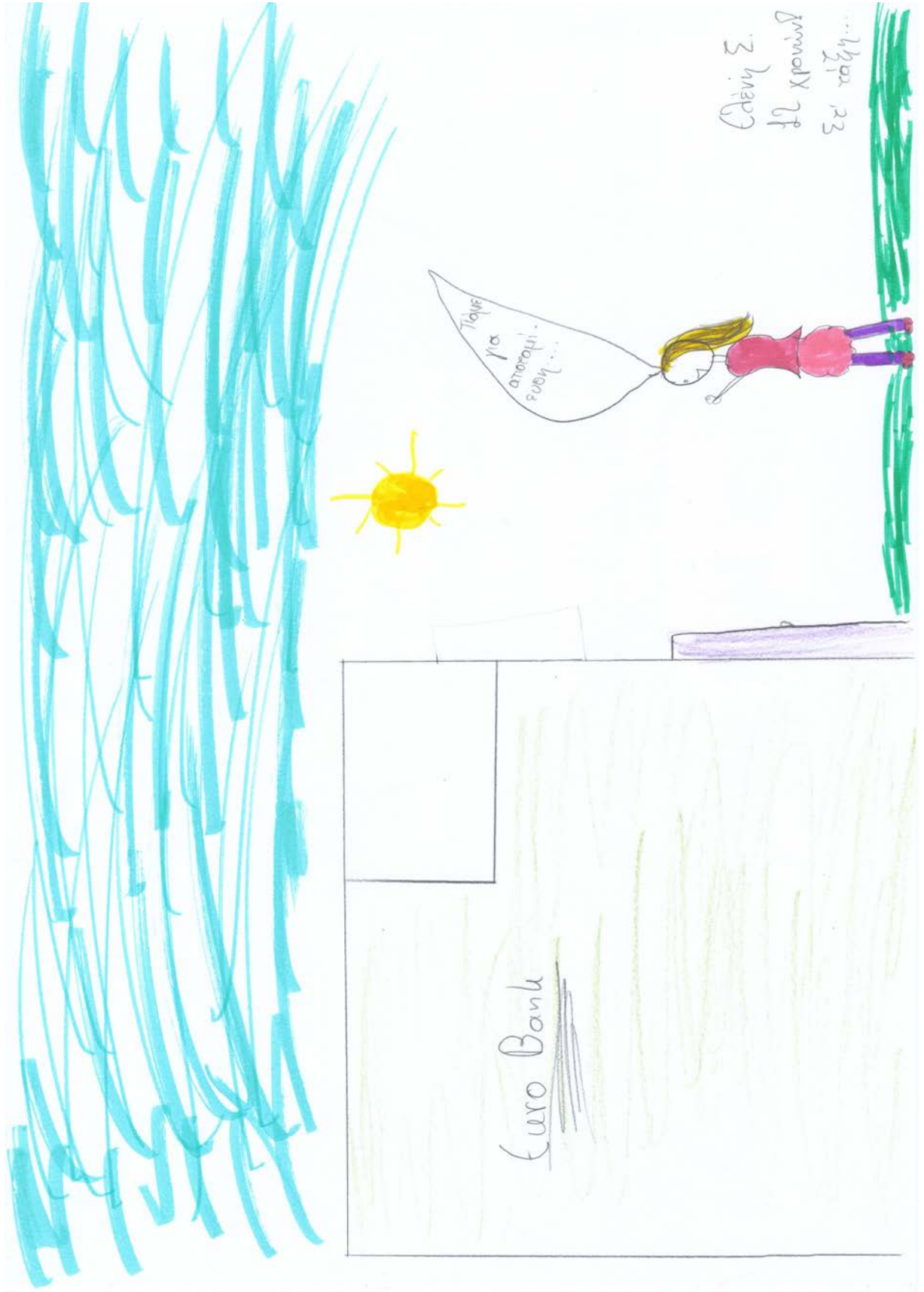
Σοφ

ΗΜΕΡΑ ΤΗΣ ΓΙΑΣΕΜΗΣ

Σεργία
Ε'2

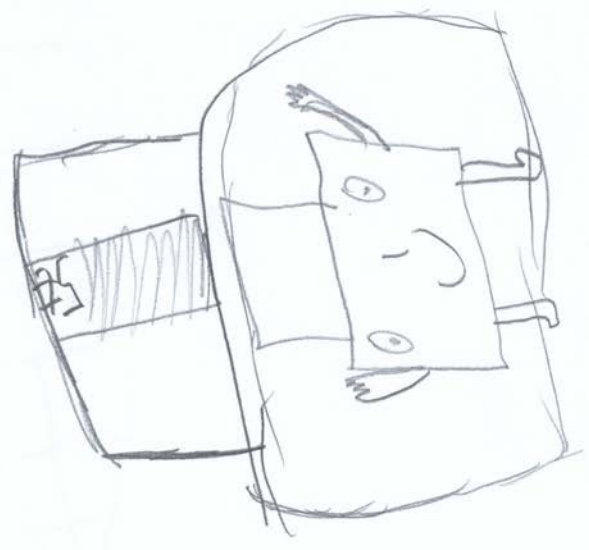

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 15
ΖΩΓΡΑΦΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤ' ΤΑΞΕΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

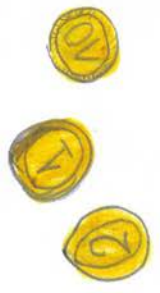

Ελένη Σ.
12 χρονών
Σε ραβδί...

Криво 12 годов

Αντα

Κατερίνα Ρ.
11, 5 χρονών

